

МОЛОДОЙ

ISSN 2072-0297

СПЕЦВЫПУСК

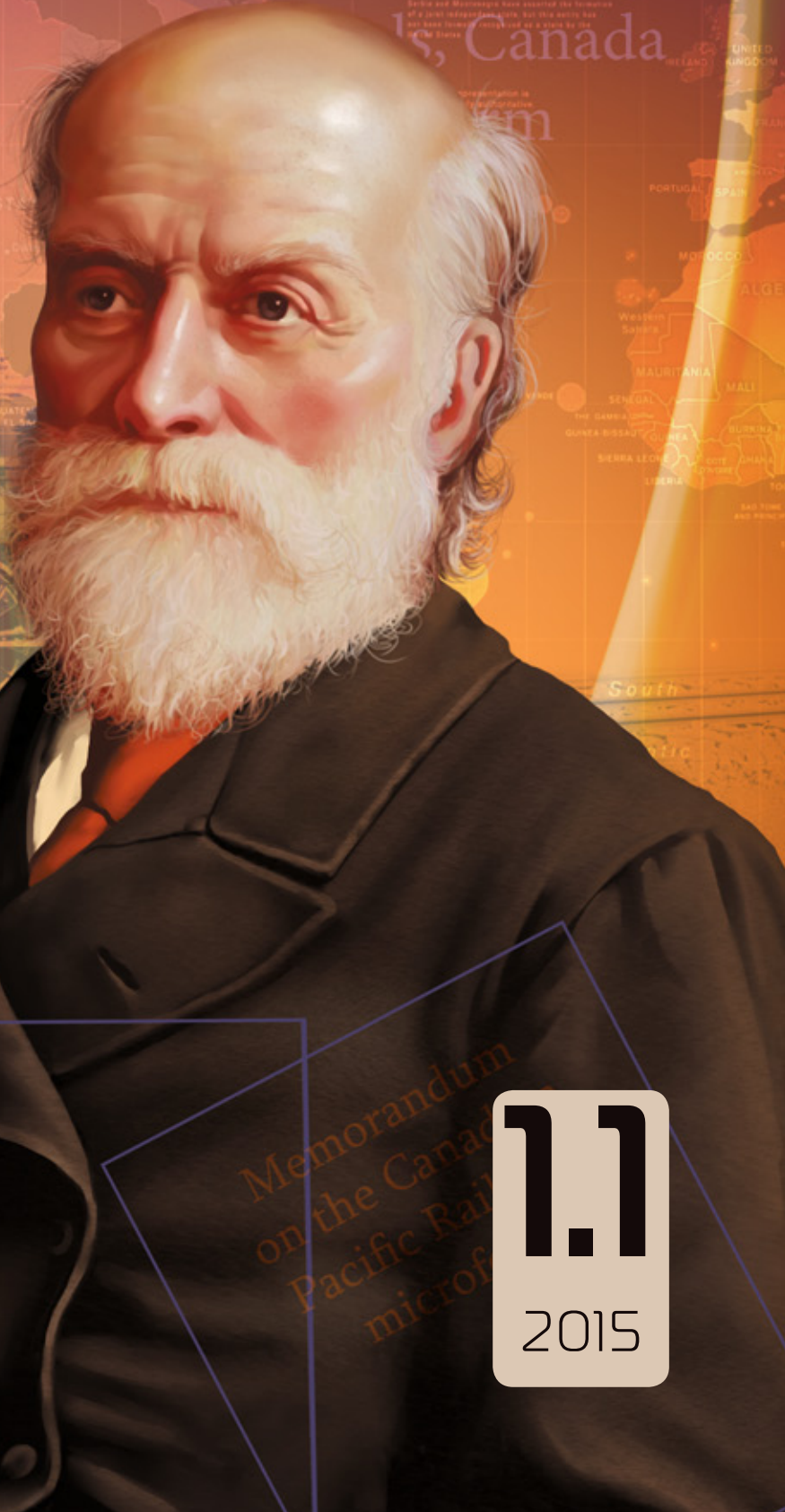

Университет «Болашак»
(г. Кызылорда, Казахстан)

УЧЁНЫЙ

ежемесячный научный журнал

*Fleming,
empire builder*

*Memorandum
on the Canadian
Pacific Rail
microf*

11
2015

ISSN 2072-0297

Молодой учёный

Ежемесячный научный журнал

№ 1.1 (81.1) / 2015

Спецвыпуск

IV Международная научная конференция «Современная наука и инновации», посвященная 20-летию университета «Болашак»

Университет «Болашак», г. Кызылорда, Казахстан, январь, 2015 г.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Ахметова Галия Дуфаровна, *доктор филологических наук*

Члены редакционной коллегии:

Ахметова Мария Николаевна, *доктор педагогических наук*

Иванова Юлия Валентиновна, *доктор философских наук*

Каленский Александр Васильевич, *доктор физико-математических наук*

Лактионов Константин Станиславович, *доктор биологических наук*

Сараева Надежда Михайловна, *доктор психологических наук*

Авдеюк Оксана Алексеевна, *кандидат технических наук*

Алиева Тарана Ибрагим кызы, *кандидат химических наук*

Ахметова Валерия Валерьевна, *кандидат медицинских наук*

Брезгин Вячеслав Сергеевич, *кандидат экономических наук*

Данилов Олег Евгеньевич, *кандидат педагогических наук*

Дёмин Александр Викторович, *кандидат биологических наук*

Дядюн Кристина Владимировна, *кандидат юридических наук*

Желнова Кристина Владимировна, *кандидат экономических наук*

Жуйкова Тамара Павловна, *кандидат педагогических наук*

Игнатова Мария Александровна, *кандидат искусствоведения*

Коварда Владимир Васильевич, *кандидат физико-математических наук*

Комогорцев Максим Геннадьевич, *кандидат технических наук*

Котляров Алексей Васильевич, *кандидат геолого-минералогических наук*

Кузьмина Виолетта Михайловна, *кандидат исторических наук, кандидат психологических наук*

Кучерявенко Светлана Алексеевна, *кандидат экономических наук*

Лескова Екатерина Викторовна, *кандидат физико-математических наук*

Макеева Ирина Александровна, *кандидат педагогических наук*

Матроскина Татьяна Викторовна, *кандидат экономических наук*

Мусаева Ума Алиевна, *кандидат технических наук*

Насимов Мурат Орленбаевич, *кандидат политических наук*

Прончев Геннадий Борисович, *кандидат физико-математических наук*

Семахин Андрей Михайлович, *кандидат технических наук*

Сенюшкин Николай Сергеевич, *кандидат технических наук*

Ткаченко Ирина Георгиевна, *кандидат филологических наук*

Яхина Асия Сергеевна, *кандидат технических наук*

На обложке изображен сэр Сэндфорд Флеминг (1827–1915) — инженер, создавший железнодорожную сеть Канады, а также систему общепринятых сегодня временных поясов (зон).

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются. За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы. Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов. При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Материалы публикуются в авторской редакции.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231. E-mail: info@moluch.ru; <http://www.moluch.ru/>.

Учредитель и издатель: ООО «Издательство Молодой ученый»

Тираж 1000 экз.

Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», г. Казань, ул. Академика Арбузова, д. 4

Журнал зарегистрирован Федеральной службой по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации ПИ № ФС77-38059 от 11 ноября 2009 г.

Журнал входит в систему РИНЦ (Российский индекс научного цитирования) на платформе elibrary.ru.

Журнал включен в международный каталог периодических изданий «Ulrich's Periodicals Directory».

Ответственные редакторы:

Кайнова Галина Анатольевна

Осянина Екатерина Игоревна

Международный редакционный совет:

Айрян Заруи Геворковна, *кандидат филологических наук, доцент (Армения)*

Арошидзе Паата Леонидович, *доктор экономических наук, ассоциированный профессор (Грузия)*

Атаев Загир Вагитович, *кандидат географических наук, профессор (Россия)*

Борисов Вячеслав Викторович, *доктор педагогических наук, профессор (Украина)*

Велковска Гена Цветкова, *доктор экономических наук, доцент (Болгария)*

Гайич Тамара, *доктор экономических наук (Сербия)*

Данатаров Агахан, *кандидат технических наук (Туркменистан)*

Данилов Александр Максимович, *доктор технических наук, профессор (Россия)*

Досманбетова Зейнегуль Рамазановна, *доктор философии (PhD) по филологическим наукам (Казахстан)*

Ешиев Абдыракман Молдоалиевич, *доктор медицинских наук, доцент, зав. отделением (Кыргызстан)*

Игисинов Нурбек Сагинбекович, *доктор медицинских наук, профессор (Казахстан)*

Кадыров Кутлуг-Бек Бекмурадович, *кандидат педагогических наук, заместитель директора (Узбекистан)*

Кайгородов Иван Борисович, *кандидат физико-математических наук (Бразилия)*

Каленский Александр Васильевич, *доктор физико-математических наук, профессор (Россия)*

Козырева Ольга Анатольевна, *кандидат педагогических наук, доцент (Россия)*

Лю Цзюань, *доктор филологических наук, профессор (Китай)*

Малес Людмила Владимировна, *доктор социологических наук, доцент (Украина)*

Нагервадзе Марина Алиевна, *доктор биологических наук, профессор (Грузия)*

Нурмамедли Фазиль Алигусейн оглы, *кандидат геолого-минералогических наук (Азербайджан)*

Прокопьев Николай Яковлевич, *доктор медицинских наук, профессор (Россия)*

Прокофьева Марина Анатольевна, *кандидат педагогических наук, доцент (Казахстан)*

Ребезов Максим Борисович, *доктор сельскохозяйственных наук, профессор (Россия)*

Сорока Юлия Георгиевна, *доктор социологических наук, доцент (Украина)*

Узаков Гулом Норбоевич, *кандидат технических наук, доцент (Узбекистан)*

Хоналиев Назарали Хоналиевич, *доктор экономических наук, старший научный сотрудник (Таджикистан)*

Хоссейни Амир, *доктор филологических наук (Иран)*

Шарипов Аскар Калиевич, *доктор экономических наук, доцент (Казахстан)*

Художник: Евгений Шишков

Верстка: Павел Бурьянов

СОДЕРЖАНИЕ

МАТЕМАТИКА

- Аймбетова М. Т., Сембаева И. А.,
Баймаханова Г. А.**
Математикадағы логикалық есептерді графтар көмегімен шешу әдістері 3
- Боранбаева А. Б., Аймбетова М. Т., Керим Г. О.**
Қисықтың қисықтығы және бұралымы 5
- Пірова Г. Қ., Мұханова Ж. Ә., Дуйсенова А. А.**
Математикадан тақырыптық сабақтар үшін компьютерлік бағдарламалық пакеттер жасауға қажетті талаптар және оларды қолдану әдістемесі 8

ФИЗИКА

- Аймаханова А. А., Бакалбаева Г. А.**
Распад автолокализованных экситонов на катионные френкелевские дефекты 11

ХИМИЯ

- Тапалова А. С., Назаров Е. А., Ақберген А. Ә.**
Тотығу-тотықсыздану жүйелерінің электродтық потенциалдарын салыстыру арқылы реакциялардың жүру бағытын болжау 14

ИНФОРМАТИКА

- Бакалбаева Г. А., Кенесары А. Б.,
Аймаханова А. А.**
Электрондық оқыту кешендерінің құрылымдық ерекшеліктері 17
- Дуйсенова А. А., Мұханова Ж. Ә., Пірова Г. Қ.**
Қазіргі заманғы сымсыз байланыс тораптарының технологиясы мен құрылымы 19

- Еркебаева С. К., Тәжібаева А. С., Усайнова Г. М.**
Порталды технологияны пайдаланудың психологиялық-педагогикалық аспектілері 20
- Мұханова Ж. Ә., Дуйсенова А. А., Пірова Г. Қ.**
Ақпараттық коммуникациялық технологиялар қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың негізгі құралы 23

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Молдаш Ы. Ә., Ырысбек Р. Ы.**
Сұйықтың физикалық қасиеттерін халық шаруашылығы техникаларын жетілдіруде пайдалану 25
- Свечников В. В., Абенова Л. К., Туретаева А. А.**
Особенности использования асинхронных генераторов в качестве вентильных источников тока для альтернативных источников энергии .. 26
- Төлегенова А. М., Бисенбайқызы Л.,
Әбуова М. М., Сұлтанхан Н. Қ.**
Қабатқа айдалатын су құрамына полимерлер мен БАЗ-ды қосу арқылы скважиналар өнімділігін арттыру 28

ГЕОГРАФИЯ

- Айдаров О. Т., Жусупова Э. У., Нахатова Ж. Ә.**
Қазақстан Республикасында халық санының өсуіне әсер етуші процестер 31

ЭКОЛОГИЯ

- Бурханов Б. Ж., Тулегенова А. М.,
Бисенбайқызы Л.**
Роль науки и образования в вопросах управления твердо-бытовыми отходами в регионе 34

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

- Нургалиев Н. Ш., Нуржанова Ш. Ж.**
Африкалық тары және құмай дақылдарын интенсифік технология жағдайында егу ерекшеліктері..... 40

ЭКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ

- Ажмухамедова А. А., Есенгараева Г. Б., Калжанова Ж. С.**
Организация бухгалтерского учета в АО «Казпочта».....43
- Байменова Г. А., Сулейменова З. К.**
Қазақстанда индустриялды-инновациялық саясаттың қалыптасуы 45
- Мұратбаева Г. А., Өмірзақ Ж.**
Кластерлік өндірісті ұйымдастыру мәселелері және оның жер ресурстарын пайдалану тиімділігіне әсері 46
- Мұратбаева Г. А., Смайлов М. Ө.**
Өнім сапасын басқару қызметін дамыған мемлекеттерде жетілдіру жолдары 50
- Пірімжанов М. Ә.**
Бәсеке мен бәсекеге қабілеттілік ұғымдарының экономикалық маңызы.....53
- Пірімжанов М. Ә.**
Қазақстан Республикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыру процесін бағалаудың методологиясын жасау 55
- Райымбекова А. Т., Алиева М. И.**
Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдістерін пайдалану тиімділігі 57
- Тажикова Ж. Ж., Сражден Қ. С.**
Қазақстан Республикасының халықаралық экономикалық жағдайы.....59
- Шураева С. Н., Бахадур Г.**
Роль инвестиции в качестве приоритетной стратегической задачи Казахстана 62

ГОСУДАРСТВО И ПРАВО

- Арғынбекова Г. И., Қонысбаев Е. С.**
Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бағытындағы үдерістерді жаңғырту жолдары 66
- Жомартқызы М.**
Қоршаған ортаны қорғау аясындағы халықаралық ынтымақтастық 67
- Сарыбаев А. М., Сейілханов Ә. А.**
Авторлық құқықты қорғау бағытындағы үдерісті жаңғырту жолдары.....68

ИСТОРИЯ

- Еспенбетова А. Т.**
Шежірелі өлке тарихын танудың бастауы — мұрағат..... 71
- Жубаниязов И. Ш.**
Взаимодействие цивилизации Запада и Востока в эпоху эллинизма.....72
- Жубаниязов И. Ш.**
Ұлы Отан соғысы жылдарында Арал тұз Комбинатының майданға көмегі.....75
- Ибраев Г. М.**
Взаимоотношения России и Запада: от конфронтации к началу новой «холодной войны» 76
- Оразбаков А. Ж., Ибраев У. С.**
Нарком просвещения Казахстана Темирбек Жургунов 80
- Тоқболат С. Т.**
Бөкей ордасында жергілікті бюрократиялық элитаның қалыптасуы (XIX ғасырдың екінші жартысы) 83

ПОЛИТОЛОГИЯ

- Насимов М. О., Паридинова Б. Ж.**
Жаңару мен жаңғыру жолындағы Жолдау.....86

ПСИХОЛОГИЯ

- Бакалбаева Г. А., Талгатова К. Т.**
Психологическое развитие старшеклассников с ДЦП 88

ПЕДАГОГИКА

- Абдикаева А. Ш., Тұнғатова Н. Ә.**
12 жылдық білім беру жүйесіндегі зерттеушілік технологиясының маңыздылығы..... 90
- Абдраманова Г. Б., Таженова С. К., Примбетова А. И.**
Болашақ педагог-психологтардың жаңа педагогикалық инновациялық технологияларды қолдануға даярлығын қалыптастыру 92
- Ақышова Н. М., Ахметова Г. Е.**
Орта мектептерде оқушыларға тәрбие және білім беру мәселелері.....93
- Байкенжеева А. Т., Назарова Г. А., Есеналиева Ф.**
Биология пәні бойынша мектеп оқушыларын олимпиадаға дайындау жоспары 95
- Досмамбетова Ш. Б., Садуахасова Г. Ж.**
Оқу-тәрбие үрдісінде шығармашыл тұлғаны қалыптастыру мәселелері 98

Есенова Р. К., Аялберген А. Ғаламтордың жастар психологиясына әсерінің себептерін анықтау және оны шешудің кейбір жолдары	100
Мәрсәлі Р. Ө. Сыни ойлауды дамытудың басты құралы — мұғалім бойындағы сенім мен еркіндік.....	101
Пірімжанова А. Ә. Балалармен жұмыс жасаудың интерактивті нысандары мен әдістері	104
Таженова С. К. Интербелсенді әдістермен оқытудың білім алушыларға қалыптастыратын әсері.....	105
Тапаева А. П., Байкунирова А. С., Даулетова А. Т. Білім беру жүйесінің бір бөлігі — кәсіби біліктілік тұғыры	107
Тапаева А., Рахметова Ж. Ж., Абилда А. Т., Абилда А. Б., Елібай Г. Қ. 12 жылдық білім беру және мұғалімнің кәсіби дайындығын қалыптастыру	108
Тапалова А. С., Алиаскарова А. Кәсіби құзіреттілік — жеке тұлғаны қалыптастырудың негізі	110
Тауипбаева А. Т., Берденова С. А. Жасөспірімдерді отбасылық өмірге дайындау	112
Унгарбаева Г. Р., Избасарова Ж. Ж. Кейс-стади әдісін «Биологияны оқыту әдістемесі» пәнінің зертханалық сабақтарында пайдалану	114

КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Әбдіраманова А. Т., Аңламасова Ү. Ж. Ұлттық менталитеттегі салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптардың маңызды ролі	116
--	-----

Жанбатыр А. С. Соотношение светской и религиозной культуры в Республике Казахстан: традиция и современность	118
---	-----

ФИЛОЛОГИЯ

Байдаулетова А. Ө., Бахадурова Г. У. Балаларға арналған шығармалардың сипаты..	121
Жөкенова А. А., Тайманова С. Т. Айтыс — халық өмірінің жарқын көрінісі	122
Қадырова Г. М., Рсалиева А. М., Ибрагимова Г. Е. The formation of pupils' reading skills according to their age difference	124
Спасова Л. В., Байхожаева А. М. Организация описательных стихотворных синтаксических единств	125
Тайманова С. Т., Сапартаева Л. Е. Сыр ақындары поэзиясындағы Арал тақырыбы.....	128
Туребаева А. Е., Сыдықова А. К., Сулейменова А. К. Кірме сөздердің лингвомәдени сипаты және оны аудармада қолданылуы	131

ФИЛОСОФИЯ

Исабекова А. А. Иерархическая система потребностей в трудах А. Маслоу	133
Медетбаев Т. С. Конфуций мен әл-Фарабидің рухани мұрасы..	134

**«Болашақ» университетінің ғылыми жетекшісі,
Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі,
экономика ғылымдарының докторы,
профессор Бақберген Сәрсенұлы Досманбетовтың құттықтау сөзі**

Армысыздар, «Қазіргі заманғы ғылым және инновациялар» атты төртінші Халықаралық конференцияға қатысушылар!

Сіздерді келе жатқан 2015 Жаңа жылмен шын жүректен құттықтаймын!

Еліміз үшін ерекше жылда, Қазақ хандығының 550 жылдығы, Қазақстан халқы Ассамблеясы мен Конституцияның 20 жылдығы, Ұлы Жеңістің 70 жылдығы мерекеленетін болады.

2015 жыл «Болашақ» университеті ұжымы үшін де ерекше жыл болмақ. Келесі жылы оқу орнымыздың құрылғанына 20 жыл толады. Осы уақыттар ішінде көптеген жұмыстар жүргізілді. Заманауи материалдық-техникалық базаға ие университет тек облысымызға ғана емес, республика жұртшылығына да танылды.

Жас ұрпақтың бойында ұлттық құндылықтарымыздың үрдістерін сіңіріп, олардың рухани болмысын қалыптастыру мақсатында «Мәртебелі мейман» рухани-танымдық, зиялық және өнер жобасы дүниеге келді. Басты мұрат — Сыр өңіріндегі және республика аумағындағы мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, көрнекті ғалымдардың, өнер тарландарының, талантты жастардың және елімізге айрықша еңбегі сіңген мамандық иелерінің мәртебесін ұлықтау болып табылады.

«Балжансай», «Астаукөл» базаларында оқу-лабораториялық жұмыстары жүргізіліп келеді. «Кербез» би ансамблі, «Ойдария» пікір-сайыс клубы Сыр халқына танымал. Осы жылы өңірімізде алғаш рет жастар театрын да ұйымдастырған біздің университет.

Университет халықаралық ынтымақтастық бойынша үлкен жетістіктерге жетіп жатыр. Халықаралық әріптестермен бірлескен бірнеше шаралар ұйымдастырылды. Мәселен, Ресейлік «Молодой ученый» баспасымен жасалған келісім-шарт негізінде 2013 жылдан бері журналдың арнайы шығарылымдары жарық көрді. Осы уақытқа дейін бес арнайы шығарылым шыққан болса, міне бүгін қолдарыңызға алтыншысы тиіп отыр. Біздің ұжым алдағы уақытта да ресейлік әріптестермен табысты жұмыс жасайтындығымызға сенімдіміз.

Конференция жұмысы нәтижелі болатындығына сенемін.

Қызылорда қаласы, Қазақстан, желтоқсан, 2014 ж.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰНТЫМАҚТАСТЫҚ БАҒЫТЫНДАҒЫ ЖОБАЛАР

«Болашақ» университетіндегі халықаралық ынтымақтастық бағытындағы жұмыстар тәрбие жұмысы және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор басшылығымен жүзеге асырылады. Бүгінгі таңда оқу орны аталмыш бағыт бойынша көптеген жұмыстардың ұйытқысы болып жүр.

Қолдарыңызда ұстап отырған арнайы шығарылымның өзі осы ынтымақтастық жұмысының нәтижесі болып табылады. Университетте тұрақты түрде ұйымдастырылып жүрген «Қазіргі заманғы ғылым және инновациялар» Халықаралық ғылыми конференция материалдары «Молодой ученый» журналының арнайы жобасындағы тұрақты шығарылымдардың бірінен саналады. Алғаш бастаманы көтергенде қолдау көрсеткен Білім беру және ғылыми-зерттеулер орталығының директоры, баспаның Халықаралық редакциялық алқасының мүшесі З.Р. Досманбетованың рөлі зор. Бүгінде Ресейде жарық көретін журналмен бірлескен арнайы жобамыздың алтыншы саны жарық көріп отыр.

Университет 2014 жылы чехиялық «Социосфера» Ғылыми-баспа орталығымен бірлесе отырып төмендегідей төрт Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция ұйымдастырды: «Қазіргі әлемдегі жарнама: тарихы, теориясы мен тәжірибесі», «Қазіргі шарттардағы тәрбиенің мақсаттары, міндеттері және құндылықтары», «Білім жүйесіндегі PR-технологиялар және ақпараттандыру: даму жағдайы және басымдықтары», «Адам және қоғамның қауіпсіздігі». Конференцияның ұйымдастыру Комитетіне тұрақты түрде З.Р. Досманбетова, Д.Б. Досманбетов, А.Ә. Еңсепов, Б.Ж. Паридинова араласты.

Конференция жұмысына қатысушы елдер саны көбейіп, отандық ғалымдармен бірге Ресей, Украина, Әзірбайжан, Өзбекстан, Түрікменстан сынды елдердің зерттеушілері белсенді түрде араласты. Қалалар географиясынан бөлек, жүзге жуық жоғары оқу орындарының ғалымдары баяндамаларын апробациядан өткізгендігін мақтанышпен айта аламыз.

Мұрат Өрленбайұлы Насимов, саяси ғылымдарының кандидаты, университеттің тәрбие жұмысы және халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры, «Саяси зерттеулер Қауымдастығы» облыстық филиалының директоры, «Молодой ученый» журналының редакциялық алқа мүшесі, Қазақстан халқы Қызылорда облыстық ассамблеясы жанындағы ғылыми-сарапшылық топтың мүшесі, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің талантты жас ғалымдарға берілетін 2013 жылғы мемлекеттік ғылыми стипендиясының иегері

МАТЕМАТИКА

Математикадағы логикалық есептерді графтар көмегімен шешу әдістері

Аймбетова Мария Тулеуовна, техника ғылымдарының магистрі, оқытушы;

Сембаева Индира Алданышовна, оқытушы;

Баймаханова Галия Абубакировна, оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Графтар теориясына негіз болған есептердің бірі Кенигсберг көпірлері туралы есебі болған. Бұл есепті алғаш рет Л. Эйлер графтар теориясы арқылы қарастырған болатын. Бұдан 100 жыл өткен соң әсіресе Англияда жаратылыстану ғылымының барынша әр түрлі формадағы саласында графтар теориясы пайдаланыла бастады. Электр тізбегі мен кристалл моделіндегі молекуланың структурасын зерттеуге, сондай-ақ ойындар теориясы мен программалауда, биология мен психологияда, сонымен қатар математикадағы логикалық есептерді шешуде кеңінен қолданылады.

Логикалық есептер деп арнайы формула қолданылмайтын және әрқайсысы өзінше талдау жасауды қажет ететін есептерді айтамыз. Математикалық логиканы жетік түсінбейінше, оны меңгеру өте қиын. Себебі қазіргі кезде ғылым мен техника қарыштап дамыған сайын ол адамның ойлау қабілетінің ең ірі жетістіктері болып табылады.

Графтар арқылы кейбір математикадағы логикалық есептерді шешуге болады, сондықтан әсіресе граф көптеген логикалық есептерді оңай жолдармен шығаруға, есептерді шешуде және олардың шығару жолдарын адам есіне лезде сақтап қалу үшін де көмектеседі. Логикалық есептер адамның ойлау қабілетінің дамуына әсер етеді және арттырады.

Граф ұғымында көптеген қолданбалы есептер, соның ішіндегі айналамызды қоршаған ортаның әртүрлі объектілері арасындағы байланыстар жүйесі зерттеледі. Объектілер төбелер деп аталып, нүктелер арқылы белгіленеді, ал төбелер арасындағы байланыстар доғалар деп аталып, сәйкес нүктелерді қосатын бағытталған түзулермен белгіленеді.

Графтар арқылы төменде қарастырылған есептерді шешу жолдарын қарастыралық.

№1 есеп. Симфониялық оркестр скрипкада, флейтада, альтте, кларнетте, гобойда және трубада ойнай алатын үш музыкантты: Браун, Смит және Вессонды жұмысқа қабылдады. Бізге белгілі болсын:

1. Смит ең ұзыны;

2. Скрипкада ойнай алатынының бойы флейтада ойнай алатынан кіші;

3. Скрипкада және флейтада ойнай алатындар мен Браун пиццаны ұнатады;

4. Альтист пен трубоч арасында керіс болғанда, Смит оларды достастыруға тырысты;

5. Браун трубада да, гобойда да ойнай алмайды.

Әр музыкант екі инструментте ойнай алатын болса, олардың қайсылары неде ойнай алады?

Есептің шешуі. Есептің шартына сәйкес екі жиынға тиісті етіп нүктелерді аламыз. Бірінші жиында үш музыкант Б, С, В нүктелерімен, ал екінші жиында инструменттер алтау болғандықтан С, Ф, А, К, Г, Т нүктелерімен белгіленеді.

Музыканттар үшеу, инструменттер алтау болғандықтан әрқайсысы екі инструментте ойнайды делік. 4 шарт бойынша Смит альтта да, трубада да ойнамайды, ал 3 пен 5 шатқа сәйкес Браун скрипкада, флейтада, трубада және гобойда ойнай алмайды. Сондықтан Браун альт пен кларнет инструменттерінде ойнайтын болғаны. Осы пікірлерді қанағаттандыратындай етіп есептің сызбасын граф арқылы көрсетелік:

Есептегі берілген шартқа сәйкес екі жиындағы нүктелерді бағытталған түзулермен қосамыз (1-сурет).

Есепті қорыта келе, Браун альт және кларнетте, Смит — флейта мен гобойда, Вессон — скрипка мен трубада ойнайды деген шешімге келеміз.

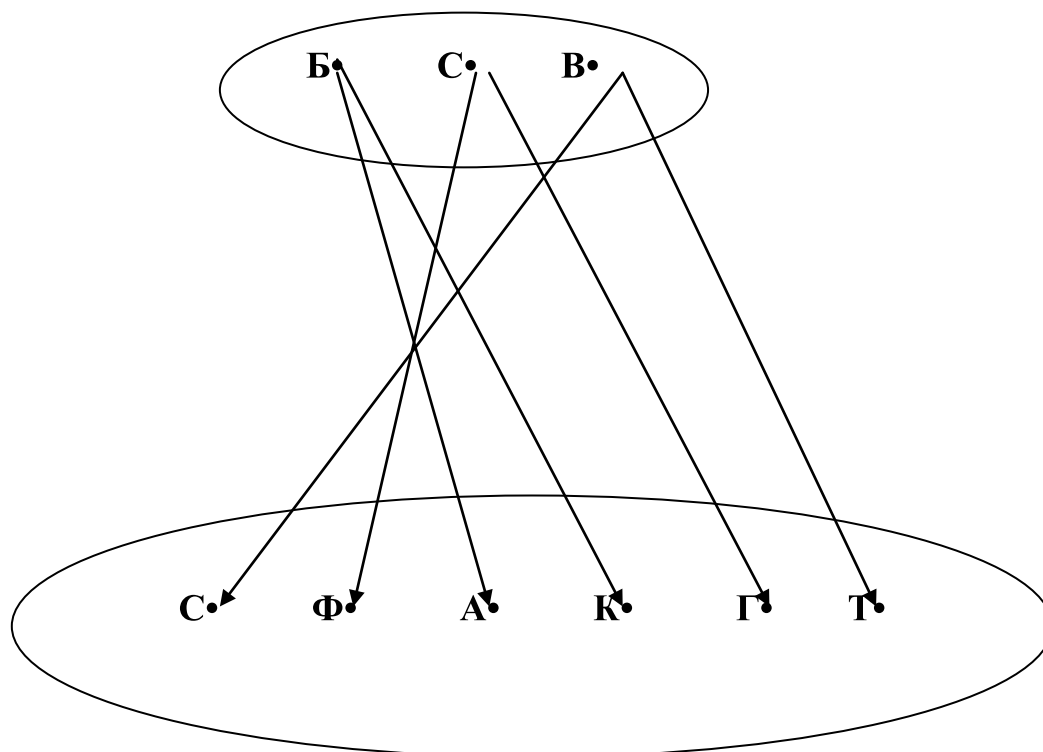
№2 есеп. Әділ, Ербол, Қанат мектеп бітіргеннен соң он жылдан кейін кездескен. Келесі шарттарға сәйкес:

1. Олар дәрігер, физик, юрист мамандық иесі болған.

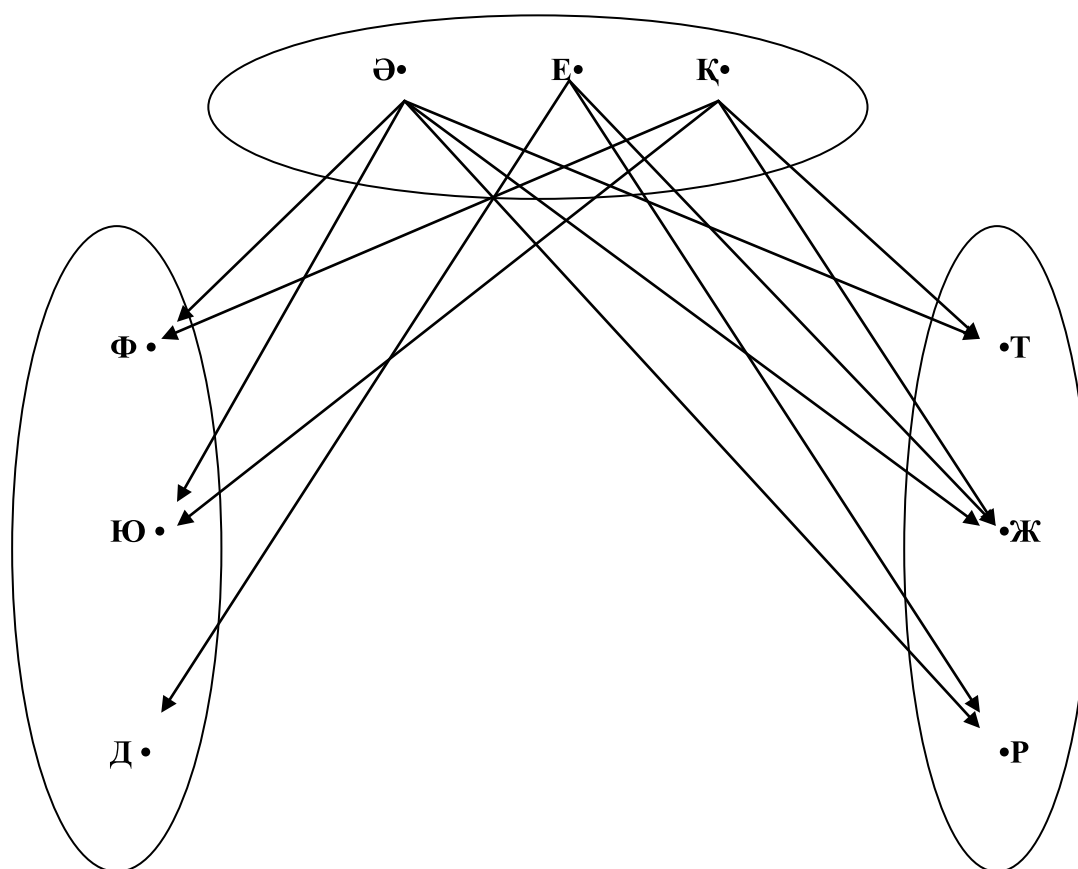
2. Туризмнің, жүгірудің, регбидің біреуін ғана ұнатады.

3. Ерболдың туризмге уақыты жоқ, бірақ жанұясындағы жалғыз дәрігер, қарындасы — турист. Дәрігер қызметтестерінің қызығатын істерімен бөліседі.

4. Таңқаларлығы, достардың екеуінің бос уақытында айналысатын жұмыстары мен мамандығының аттарындағы бір әрпі де өз атымен сәйкес келмейді.

1-сурет.

2-сурет.

Кімнің мамандығы қандай және бос уақытында немен айналысатынын неше әдіспен анықтауға болады?

Есептің шешуі. Берілген мәліметтерді үш жиынға топтастыруға болады, яғни аты, мамандығы, қызығушылығы. Әр жиындағы нүктелерді сәйкес әріптермен белгілейміз. Ерболдың сөзінен туризмді қаламайтынын, дәрігер екендігін білдік. Қызығушылықтары- жүгіру мен регби. Әділдің мамандығы физик немесе юрист болса, ал қызығушылықтары-туризм, жүгіру, регби. Қанаттың мамандығы физик немесе юрист болса, ал қызығушылықтары-туризм, жүгіру, регби (2-сурет).

Есептің шешу жолын қорыта келе, мынадай шешімге келеміз. Бірінші әдіс бойынша, демек Әділдің мамандығы физик болса, онда қызығушылығы туризм болсын делік. Қанаттың мамандығы юрист, ал қызығушылығы жүгіру болады. Ерболдың мамандығы есептің шартында айтылғандай дәрігер, қызығушылығы регби.

Екінші әдіс бойынша Әділдің мамандығы юрис болса, онда қызығушылығы регби, ал Қанаттың мамандығы физик, ал қызығушылығы туризм болады. Ерболдың мамандығы есептің шартында айтылғандай дәрігер, ал қызығушылығы жүгіру.

Тақырыпты пысықтауға арналған тапсырмалар:

Тапсырма-1. Айгүл, Анар, Әсел және Жаңабек әртүрлі домбыра, гитара, сырнай және скрипка аспаптарында ойнайды. Бұл студенттер сонымен қатар әртүрлі ағылшын, француз, неміс және испан шет тілдерін меңгерген. Белгілі шарттар:

Әдебиет:

1. Жаңбырбаев Б.С., Добрица В.П. Математикалық логиканың бастамалары: Оқу құралы — Алматы: Абай атындағы АлМУ, 2001.
2. Ершов Ю.Л., Палютин Е.А. Математическая логика. — СПб., Лань., 2004.
3. Игошин А.А. Математическая логика, теория алгоритмов, — М., Академия, 2004.
4. Хаггарти Р. Дискретная математика для программистов/Пер. с англ.. — М.: Техносфера, 2003. — 320 с.

ҚИСЫҚТЫҢ ҚИСЫҚТЫҒЫ ЖӘНЕ БҰРАЛЫМЫ

Боранбаева Ажаркул Бейсенқызы, аға оқытушы;
Аймбетова Мария Тулеуовна техника ғылымдарының магистрі, оқытушы;
Керим Гулдана Оңалбекқызы техника ғылымдарының магистрі, оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Сызықта M нүктесін және ондағы жанаманы қарастырайық. Жақын M_1 нүктесіне көшкеннен жанама кейбір φ бұрышына бұрылады. Осы φ бұрышының M_1 доғасының $|\Delta s|$ ұзындығына $\varphi / |\Delta s|$ қатынасы M_1 доғасының орта қисықтығы делінеді. Ол MM_1 доғасының иілу дәрежесін орта есеппен сипаттайды. MM_1 доғасы өзінің түрлі нүктелерінде түрліше иілуі мүмкін. Алайда MM_1 доғасы неғұрлым кіші болған сайын, орта қисықтық осы доғаның әрбір нүктесіндегі иілу дәрежесін соғұрлым дәл анықтай түседі.

Анықтама. Сызықтың берілген M нүктесіндегі k қисықтығы деп сызықтың сол M және оған жақын M_1 нүктелеріндегі жанамалары арасындағы φ бұрышының шексіз кіші MM_1 доғасының $|\Delta s|$ ұзындығына қатынасының

$$k = \lim_{\Delta s \rightarrow 0} \frac{\varphi}{|\Delta s|}$$

шегін айтады.

1. Олардың сырнайда ойнайтыны испанша сөйлей алады.

2. Анар скрипкада, домбырада ойнамайды, ағылшын тілін білмейді.

3. Айгүл скрипкада, домбырада ойнамайды, ағылшын тілін білмейді.

4. Ал немісше сөйлейтіні домбырада ойнамайды.

5. Әсел француз тілін біледі, бірақ скрипкада ойнамайды.

Кім қандай аспапта ойнайды және қандай тілді меңгерген?

Тапсырма-2. Жүгіруден жарысқа 4 дос қатысты: Асан, Бақыт, Боран және Азат. Достар алғашқы 4 орынды иеленді. Кім қандай орын алды? — деген сұраққа олар былай жауап берді:

1. Асан: мен екінші, ал Бақыт екінші.

2. Боран: мен екінші, ал Асан бірінші.

3. Азат: мен екінші, ал Бақыт төртінші.

Егер біреуінің жауабы ақиқат, қалғандарының жалған болса, кім қандай орын алғаны?

Тапсырма-3. Жауапқа тартылған Айбек, Батыр және Саят деген азаматтар былайша түсініктеме берді:

1. Айбек: Батыр кінәлі, ал Саят кінәлі емес.

2. Батыр: Айбек кінәлі емес немесе Саят кінәлі.

3. Саят: Мен кінәлі емеспін, ал Айбек пен Батырдың біреуі кінәлі.

Сонда кім кінәлі екенін анықтау керек?

Мысал ретінде R радиусты шеңбер қисықтығын анықтайық. Ол үшін оның бойында M және M₁ нүктелерін алайық. Шеңбер жанамалары арасындағы бұрыш жанасу нүктелеріне жүргізілген OM және OM₁ радиустары арасындағы φ бұрышына тең. Бір жағынан шеңбер доғасының |Δs| ұзындығы |Δs| = Rφ көбейтіндісіне тең, мұнда φ - доғаны керетін централ бұрыш.

$$\text{Сондықтан } k = \lim_{\Delta s \rightarrow 0} \frac{\varphi}{|\Delta s|} = \lim_{\Delta s \rightarrow 0} \frac{\varphi}{R\varphi} = \frac{1}{R}$$

Демек, шеңбердің кез келген нүктесіндегі қисықтығы $k = \frac{1}{R}$ атап айтқанда оның радиусына кері шама болып келеді.

Сызықтың M нүктесін және ондағы жанасушы жазықтығын қарастырайық. Сызық бойымен көрші M₁ нүктесіне көшкенде жанасушы жазықтық қандайда ψ бұрышына бұрылады осы ψ бұрышының MM₁ доғасы |Δs| ұзындығына қатынасын MM₁ доғасының орта бұралымы дейді. Ол кеңістік сызығының жазықтықтан ауытқуын орта есеппен сипаттайды. MM₁ доғасын кішірейте отыра, біз қисықтың берілген нүктесіндегі бұралым ұғымына келеміз.

Сызықтық берілген M нүктесіндегі æ бұралымы деп сол M және оған жақын орналасқан M₁ сызық нүктесіндегі жанасушы жазықтықтары арасындағы ψ бұрышының кіші MM₁ доғасының |Δs| ұзындығына қатынасының

$$|\alpha| = \lim_{\Delta s \rightarrow 0} \frac{\varphi}{|\Delta s|} \text{ шегін айтады.}$$

Мұның өзінде сызық бойымен сырғытып жанасушы жазықтық оң бұрандалы қозғалыс жасайтын болса, бұралымы оң деп есептейміз, кері жағдайда - теріс болып саналады. Жанасушы жазықтықтың φ айналу бұрышының орнына оған тең бинормальдың айналу бұрышын алуға болатынын атап кеткен орынды.

Қисықтық пен бұралымды анықтағанның өзінде-ақ қисықтың доға ұзындығы ұғымын пайдаланамыз. Енді бұл ұғымды қатаң анықтап, интеграл арқылы доға ұзындығын есептеуге арналған формуланы шығарып аламыз.

Сызық доғасының L ұзындығы деп оған іштей сызылған сызық ұзындығының, сызықтағы кесінділер санының шектеусіз өсіп, ең ұзын кесінді ұзындығы 0-ге ұмтылғандағы шегін айтамыз.

$\vec{r} = \vec{r}(t)$ сызығы АВ доғасы нүктелері және сәйкес $[\alpha, \beta]$ кесіндісінен алынған t параметірлер арасындағы сәйкестік өзара бірмәнді болсын. Оның үстіне әдеттегідей $\vec{r}'(t)$ туындысы бар болып ол үзіліссіз деп ұйғарамыз. Сызықтың АВ доғасы ұзындығы

$$S = \int_{\alpha}^{\beta} |\vec{r}'(t)| dt$$

немесе

$$S = \int_{\alpha}^{\beta} \sqrt{(x'(t))^2 + (y'(t))^2 + (z'(t))^2} dt$$

формуласы бойынша есептеледі.

Сызықтың t параметірін S параметірімен алмастырғаннан алынған

$$\vec{r}(s) = \vec{r}(t(s)), s \in (\gamma, \delta)$$

түріндегі L сызығының параметірленуін табиғи параметірлену деп, S параметірін табиғи (натурал) параметір дейміз.

Егер $\vec{r} = \vec{r}(s)$ L сызығының табиғи параметірленуі болса, $\frac{d\vec{r}}{ds}$ векторы бірлік вектор, атап айтқанда $\left| \frac{d\vec{r}}{ds} \right| = 1$ болады. Табиғи S параметірі сызықтың кейбір нүктесінен бастап саналатын доға ұзындығы болып табылады.

Егер барлық $t \in [\alpha, \beta]$ нүктелері үшін $r'(t) \neq 0$ болса, $\vec{r} = \vec{r}(t)$ сызығы регуляр, ал $[\alpha, \beta]$ кесіндісінің кезкелген ішкі нүктесі үшін $\vec{r}'(t) \times \vec{r}''(t) \neq 0$ болса, $\vec{r} = \vec{r}(t)$ сызығы бирегуляр делінеді.

Егер қисық $r = r(t)$ теңдеуімен берілсе, онда қисықтық $K = \frac{\left| \frac{dr}{dt} \times \frac{d^2r}{dt^2} \right|}{\left| \frac{dr}{dt} \right|^3}$

ал бұралым $\sigma = \frac{\frac{dr}{dt} \frac{d^2r}{dt^2} \frac{d^3r}{dt^3}}{\left| \frac{dr}{dt} \times \frac{d^2r}{dt^2} \right|^2}$ алынған формулаларымен есептеледі.

Мысал. Қисықтың еркін нүктедегі қисықтығын есептеңіз $x = acost, y = asint, z = \sqrt{R^2 - a^2} t$.

Шешімі: $\Delta r = aicost + ajsint + \sqrt{R^2 - a^2}tk, \frac{dr}{dt} = -aisint + ajcost + \sqrt{R^2 - a^2}k,$

$$\left| \frac{dr}{dt} \right| = \sqrt{a^2 \sin^2 t + a^2 \cos^2 t + R^2 - a^2} = R$$

$$\frac{d^2 r}{dt^2} = -aicost - ajsint.$$

$$\frac{dr}{dt} \times \frac{d^2 r}{dt^2} = \begin{vmatrix} i & j & k \\ -asint & acost & \sqrt{R^2 - a^2} \\ -acost & -asint & 0 \end{vmatrix} = a\sqrt{R^2 - a^2} \sin t i - a\sqrt{R^2 - a^2} \cos t j + a^2 k$$

$$\left| \frac{dr}{dt} \times \frac{d^2 r}{dt^2} \right| = \sqrt{a^2 (R^2 - a^2) \sin^2 t + a^2 (R^2 - a^2) \cos^2 t + a^4} = aR.$$

Онда қисықтық $K = \frac{\left| \frac{dr}{dt} \times \frac{d^2 r}{dt^2} \right|}{\left| \frac{dr}{dt} \right|^3} = \frac{aR}{R^3} = \frac{a}{R^2}$. Бұралымды табу үшін $\frac{d^3 r}{dt^3} = aisint - ajcost$.

Осы векторлардың аралас көбейтіндісін табамыз.

$$\frac{dr}{dt} \frac{d^2 t}{dt^2} \frac{d^3 r}{dt^3} = \begin{vmatrix} -asint & acost & \sqrt{R^2 - a^2} \\ -acost & -asint & 0 \\ asint & -acost & 0 \end{vmatrix} = a^2 \sqrt{R^2 - a^2}$$

$$\sigma = \frac{\frac{dr}{dt} \frac{d^2 t}{dt^2} \frac{d^3 r}{dt^3}}{\left| \frac{dr}{dt} \times \frac{d^2 r}{dt^2} \right|^2} = \frac{a^2 \sqrt{R^2 - a^2}}{a^2 R^2}$$

Материалды пысықтауға арналған тапсырмалар.

1. Қисықтың қисықтығын табыңыз: $x = t - sint, y = 1 - cost, z = 4 \sin \frac{t}{2}$

(Жауабы: $\frac{1}{4} \sqrt{1 + \sin^2 \frac{t}{2}}$)

2. Қисықтың қисықтығын табыңыз: $x = \cos^3 t, y = \sin^3 t, z = \cos 2t$

(Жауабы: $\frac{6}{25 |\sin 2t|}$)

3. Қисықтың қисықтығын және бұралымын есептеңіз: $x = a \operatorname{ch} t, y = a \operatorname{sh} t, z = at$

(Жауабы: $k = \frac{1}{2a \operatorname{ch}^2 t}, \sigma = \frac{1}{2a \operatorname{ch}^2 t}$).

Әдебиет:

1. Погорелов А. В. Геометрия. — Москва: Наука, 1984.
2. Мусин А. Т. Дифференциалдық геометрия және топология элементтері. — Алматы, 2014.
3. Александров А. Д., Нецветаев Н. Ю. Геометрия. — Москва: Наука, 1990.
4. Знаменская О. В., Кривоколеско В. П., Работин В. В. Дифференциальная геометрия и топология. — Красноярск, 2007.

Математикадан тақырыптық сабақтар үшін компьютерлік бағдарламалық пакеттер жасауға қажетті талаптар және оларды қолдану әдістемесі

Пірова Гулзира Қанайқызы, математика магистрі, аға оқытушы;

Мұханова Жамал Әбдешқызы, информатика мамандығы бойынша жаратылыстану ғылымдарының магистрі, оқытушы;

Дуйсенова Алтынай Абдразақовна, информатика мамандығы бойынша жаратылыстану ғылымдарының магистрі, оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Компьютер оны пайдаланушы мұғалімнің қиялымен ғана шектелген аса ауқымды әрі жан-жақты қосымша педагогикалық қолдану ролін атқара алады. Алайда, аталмыш көп функциялы аспапты қолдану үшін, пайдаланушының қолында оны басқаруға мүмкіндік беретін тиісті бағдарламалық қамсыздандыру құралдары болуға тиіс. Сондықтан, дәстүрлі қолданыстағы әр түрлі бағдарлама құралдарының негізгі бағыттарын саралап, оларды математика курсы игеру процесінде оқушылардың ғылыми дүние танымын қалыптастыру мақсатында пайдалану жолдарын қарастырамыз.

Қазіргі кезде мұғалімінің қолында бар оқытудың бағдарламалық құралдарының сапасы, оқу процесінің табысты жүруінің кепілі, себебі, пайдаланылатын бағдарламалық құрал типі мұғалімнің сабақ беру ептілігімен, оқытудың әдістерімен және ұстанымдарымен біріге отырып, оқыту процесі түсінікті, әрі тиімді бола алатындығын иә бола аламайтындығын айқындап береді. Ғылыми — әдістемелік әдебиеттерде компьютерлік технологияны пайдалануға бағытталған педагогикалық бағдарлама құралдарының атқаратын функцияларына сәйкес көпшілік мойындаған сипаттамасы жоқ. Бірақ, жекелеген пікірлер бар. Ю. А. Первин бағдарламаларды «әдістемелік бағытына қарап бөледі: ақпараттық — топтамдық, бағдарламалық құрал-тренажерлар, ақпараттық — анықтамалық, моделдейтін, көрсетімді есептік, дамыту, оқу-ойын. Б. С. Гершунский мақсаттың белгісіне қарап классификация жасайды: басқарушы, көрсетілімділік, операциялық, бақылаушы, модельдеуші. Е. И. Машбиц оқыту бағдарламасы негізінде оқу бағдарламасының 5 типін бөледі: жаттығу, бағыт беруші, проблемалық оқыту, иммитациялық, ойын. Ал, И. В. Роберт өз зерттеуінде оқу процесінде педагогикалық бағдарламалық құралдарды қолдану:

— оқу процесінде жекелендіріп, дифракция жасауға; — кері байланысы және диагностикасы бар бақылаудың мүмкіндігін кеңейтуге; — өзін-өзі бақылау мен өзін — өзі түзетуді жүзеге асыруға; — көрнекілікті жақсартуға; — шынайы процесті моделдеуге; — оқыту мотивациясын күшейтуге мүмкіндік береді, — деген тұжырымға келеді.

Біз, өз кезегімізде осы сипаттамаларды толық қамтитындай, педагогикалық бағдарлама құралдарының негізгі төрт түрін бөліп айтамыз (1-сурет).

1. Оқу бағдарламаларының мәні мынада: зерттелетін мәселе ұсақ бөлшектерге жіктеліп, олардың әрқайсысы бойынша тәуелсіз ақпарат беріледі. Оқушы әрбір келесі бөліммен жұмыс істер аладында. Осы бөлшектердің бәрін жеке-жеке игеруі тиіс. Алынған білімді бекіту әр бөлімнің соңында жүргізіледі. Ал, екінші бір жағдайда оқушыларға өз қателіктерін түзету жолымен жүруге бағыт берілуі мүмкін. Мұндай жағдайда өткен тақырыптарға байланысты арнайы сұрақтар қойылады. Бұл, әсіресе электрондық оқулықтар даярлауда маңызды.

2. Зерттеу бағдарламалары оқушылардың өзіндік оқу-зерттеу жұмыстарын жүзеге асыру барысында қолданылатын оқыту әдістемесін қамтиды. Зерттелетін мәселе мен оған сәйкес келетін теория сабақ процесінде біртұтас ғылымға ұласып, бірігіп кетеді. Компьютерді оқылатын материалды түсіндіруші әрі оқушылардың жауабын талдап, олардың табысты жұмыс істеуін бақылаушы «репетитор» ретінде пайдаланатын оқыту бағдарламаларынан өзгешелігі сол-олар компьютерді оқушы мен әлдебір ақиқат процесс моделі арасындағы дәнекер ретінде пайдаланылады.

3. Мазмұндық сипатын қамтитын еркін бағдарламалар компьютерді оқушылардың көптеген жеке тапсырмаларды орындауына қолқанат ретінде пайдалануды көздейді, ал мұның өзі олардың жұмысының нәтижелілігін

Сурет 1. Педагогикалық құралдардың түрлері

Сурет 2. Педагогикалық бағдарламалық құралдарға қойылатын талаптар

арттырады және оқытудың ажырағысыз бөлігіне айналады. Аталмыш бағдарламалар компьютердің мол мол ақпаратты өңдеу және тез есептеу мүмкіндіктерін пайдаланып, оқушылардың осы қиын әрі бірсарынды жұмыстағы жүгін жеңілдетеді. Математика сабақтарын педагогикалық бағдарламаларды пайдалана отырып өткізгенде, оқу процесі фактілер мен тұжырымдарды жай ғана баяндап берумен шектелмейтінін ескеру керек. Мұны құрамына құндылықтар жүйесін және өз білімінің деңгейіне ұдайы сыншыл баға бер білу қабілетін қалыптастыру жұмысы енетін түсіну процесі деп анықтау ақиқатқа бір табан жақын келмек. Ал, мұндай процесті аса қарапайым «ақпараттық тапсырмалар» тобы арқылы жүзеге асыру мүмкін емес, ол оқушының интеллектуалдық қабілеттерін ұдайы әрекет процесіне белсенді түрде енгізіп отыратын оқыту формасы арқылы ғана жүзеге асады. Сондықтан, оқушыға берілетін әрбір материал: — оқушылардың интеллектуалдық мүмкіндіктеріне белсенді сипат беруі және олардың алдына нақты шешілетін мәселе қоюы; — материалдың оқушылар сұрақ қоятынды мәселелік тұрғыда өтілуіне, яғни сабақ оларды сұрақ қоюға ынталандыруы шарт.

Біз ақпарат қана беріліп, мұғалімнің оқушымен қарым-қатынасы байқалмайтын сабақ қай кезде де тиімсіз деп есептейміз. Оқушылардың интеллектуалдық дамуының биік деңгейі материалмен істелетін дербес те белсенді. Жұмыстың күрделірек түрлерін қажетсінеді. Педагогикалық бағдарлама құралын пайдаланушы оқушы өзіне ұдайы түрде «Мен мына есепті дұрыс шығардым, әлде шығара алмадым ба? «— деген сұрақты емес сол есепті шығарумен есептегі сандық көрсеткіштерін өзгертсем, қала болар еді? — деген сұрауларға жауа іздеуі маңызды болмақ. Қазіргі заманда математиканы оқыту процесінде компьютерлік бағдарламаларды қолданудың тиімділігі артып отыр. Оған компьютердің графикалық — дизайндық мүмкіндіктерінің өсуі, оңтайландыру есептерін шешудің тиімді бағдарламаларының шығуы дәлел болады. Оқушылардың математика сабағында ғылыми дүние та-

нымын қалыптастыру мақсатында тиісті педагогикалық және техникалық әдебиеттерге талдау барысында, педагогикалық бағдарламалық құралдардың мынадай талаптарға жауап беруі тиіс деген қорытындыға келеміз (2 — сурет).

Осы талаптардың математика сабағында қолдану мысалдарында көрсетеміз.

Көрнекі бағдарламалық құралдар. Оқушылардың танымдық белсенділігін туғызуда көрнекіліктің алатын орны үлкен екендігіне күмән жоқ. Бұл, жерде компьютердің өзі электрондық тақта ретінде пайдаланылып, дәріс сабағындағы көрнекілік үшін қолданылады. Оқушылардың сабақта компьютермен өзара әрекеттесуі суреттерді, қозғалмалы мәтін мен графиктерді көрсетумен шектеледі. Бағдарламалардың бұл түрін пайдалану оқушылардың материалға деген ынталы көзқарасын қамтамасыз етеді. Қозғалмалы көрнекі бейнелердің танымдық белсенділікті арттыруға тигізер әсері анағұрлым жоғары. Әйтпесе, көрнекілік үшін компьютерді пайдаланудың мағынасы болмас еді, дәстүрлі құралдармен ақ (плакат, сызбалар және т. с. с.) жұмыс жүргізуге болады. Компьютерлік технология, яғни ақпараттық графикалық бейнелермен жарактандырылған бағдарламалық дәрістік, материалдар басқа жолдар арқылы дәл осылайша айқын аңғаруға және шолуға көне бермейтін геометрикалық салулармен түрлендірулерді көз алдына әкелуге мүмкіндік береді.

Есеп шығару бойынша бағдарламалармен қамтамасыз ету.

Математикада теориялық материалды терең де сапалы игерудің кілті оқушыларды алған білімдерін практикада қолдануға үйрету болып табылады. Бұл практикалық сабақтарда жүзеге асады. Есеп шығару процесінде оқушылардың дербестігі және танымдық белсенділігі ең жоғары дәрежеде жүзеге асады. Осы практикалық сабақтар барысында оқушылар ұшырасатын және оқу әрекетінің осы түрін айқындайтын қиындықтарға орай олардың танымдық белсенділігін барынша қолдап отыру қажет.

Әдебиет:

1. Әбілқасымова А., Көбесов А., Рахымбек Д., Кенеш Ә., Математиканы оқытудың теориясымен әдістемесі. — Алматы: Білім, 1998.

2. Абдулина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. — М., Просвещение, 1990.
3. Ершов А. Компьютеризация школы и математическое образование. Основные направления работ по программе // Информатика образования. — 1992.

ФИЗИКА

Распад автолокализованных экситонов на катионные френкелевские дефекты

Аймаханова Айнур Аманжоловна, магистр естественных наук, преподаватель;
 Бакалбаева Гулшат Аккуловна, магистр естественных наук, преподаватель
 Университет «Болашак» (г. Кызылорда, Казахстан)

В настоящее время распад электронных возбуждений ШГК на анионные френкелевские дефекты экспериментально доказан однозначно и достаточно полно изучен теоретически. Вопрос о существовании радиационного создания катионных френкелевских дефектов и особенно о механизме этого процесса изучен значительно меньше. Этой проблеме посвящен обзор [1, 2], где анализируется материал по экспериментальным проявлениям создания радиацией КФД (v_c^-, i_c^+), а также обсуждаются возможные механизмы создания КФД, связанные как непосредственно с распадом электронных возбуждений, так и с взаимодействием продуктов их распада на АФД.

Вывод о создании радиацией КФД в ШГК следует из ряда экспериментальных фактов [1, 2]. На основании электронно-микроскопических исследований структурных изменений под действием радиации на поверхности ШГК установлено образование собственных наростов. Масспектрометрическим методом установлен выброс из объема междоузельных ионов металла (i_c^+) и галоида (i_a^-). В объеме ШГК под действием радиации обнаружено образование собственных междоузельных дислокационных петель и пор. Установлено возрастание после облучения протонами, электронами и X-лучами ионной проводимости (ИП), обусловленной миграцией катионной вакансией (v_c^-) [1, 2].

В работе [1, 2] в X-облученном при 300 К KCl-Li после F-подсветки обнаружены методом электронно-парамагнитного резонанса атомы Li⁰ в анионных узлах решетки. Это может быть следствием создания радиацией КФД. Посредством измерения токов термостимулированной деполяризации и оптическими методами установлено существование в облученных ШГК диполей междоузельников металла и галоида ($i_a^- i_c^+$).

Важным доводом в пользу вывода о создании радиацией катионных вакансий является рост с дозой облучения в ШГК центров окраски, в состав которых входит v_c^- . Установлено, что число Cl_3^- и Br_3^- - центров, занимающих два анионных и один катионный узлы решетки, растет в высокочистых кристаллах KCl и KBr до концен-

траций $\sim 10^{17} \div 10^{18} \text{ см}^{-3}$, на много порядков превышающих концентрацию дорадиационных v_c^- в этих кристаллах. Установлен также рост с дозой облучения в высокочистых ШГК числа V_F - центров, представляющих собой дырку, захваченную на катионной вакансии — [1, 2].

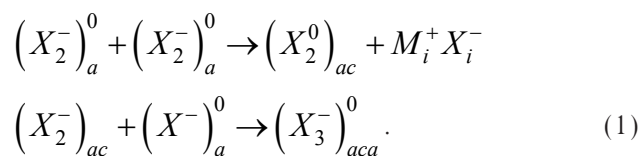
Для объяснения факта создания КФД под действием радиации предложены следующие механизмы:

1. КФД, как и АФД, могут создаваться при распаде автолокализованных анионных экситонов [1, 73]. Такой процесс энергетически возможен, так как энергия анионных экситонов примерно вдвое превосходит энергию создания катионных дефектов (см. таблицу 1).

2. Распад катионных экситонов также в принципе может приводить к созданию КФД [1, 2].

3. Рождение КФД может произойти по механизму Варли [3], при многократной ионизации ионов галоида, приводящей к созданию нестабильной комбинации из семи положительных ионов, каждый из которых может быть вытолкнут в междоузлие.

4. Согласно модели разработанной в работах [3], к рождению КФД на поверхности или около дислокаций может привести реакция ассоциации двух H-центров (созданных при распаде экситона на АФД), приводящая к выталкиванию аниона и катиона из регулярных узлов решетки и к образованию $(X_2^0)_{ac}^-$ -центра. При взаимодействии X_2^0 -молекулы с соседним галоидом в узле решетки образуется $(X_3^-)_{aca}^-$ -центр. Весь процесс может быть записан следующими реакциями:

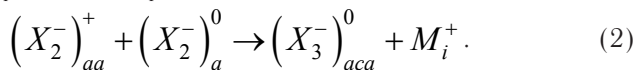

Согласно теоретическим расчетам, проведенным в работах [3] для NaCl и KCl, эта реакция в регулярных участках решетки требует затраты энергии $2 \div 3$ эВ и, следовательно, маловероятна. Если процесс идет вблизи дислокационных петель или поверхностей с выбросом на них пары междоузельников $M_i^+ X_i^-$, то реакция (1) стано-

вится экзотермической. Согласно [4], выигрыш энергии для KCl составляет 2,0 эВ, для NaCl — 2,3 эВ. Образование пары вакансий в NaCl с выбросом пары междоузельников на дислокационную петлю требует затраты 1,7 эВ, а этот же процесс в регулярной решетке требует затраты 6,4 эВ.

В ходе облучения созданные при ассоциации двух H -центров $(X_3^-)_{aca}$ -центры могут разрушаться с освобождением катионных вакансий (V_c^-) .

5. По оценкам [1, 2], даже в регулярных участках кристалла может идти экзотермическая реакция ассоциации дырок с H -центрами:

Аналогичная реакция может идти с выигрышем энергии и при взаимодействии двух H -центров с V_a^+ и V_c^- .

Механизм 5, приводящий к созданию V_c^- (в составе $(X_3^-)_{aca}$ -центра) и M_i^+ , получил подтверждение на ЩГК с примесями NO_2 , Tl^+ [1, 2], эффективно захватывающими электроны и, следовательно, приводящими к значительному увеличению числа создаваемых радиаций свободных и автолокализованных дырок. Этот механизм, по-видимому, не играет существенной роли в образовании (X_3^-) -центров в чистых ЩГК, где электроны и дырки эффективно рекомбинируют.

Создание КФД по механизмам 1 и 2 связано непосредственно с безызлучательной аннигиляцией экситона.

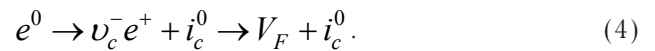
6. Нами будет предложен механизм образования катионных френкелевских дефектов при взаимодействии подвижных атомов галогена вблизи катионов гомологов малого радиуса, что возможно увеличения вероятности реализации реакции (2). Данный механизм занимает промежуточную позицию между механизмами 4 и 5.

Механизмы 4, 5 и 6 связаны с созданием КФД при взаимодействии между собой продуктов распада экситонов на АФД. Механизм 3, по-видимому, не реализуется (или реализуется с очень малой эффективностью), т. к. возбуждение, возникающее при двухкратной ионизации

галоида, имеет время жизни $10^{-14} \div 10^{-15}$ с, что существенно меньше периода колебаний решетки ($10^{-12} \div 10^{-13}$ с), и, вероятно, слишком мало для смещения иона в междоузлие. В работах показано, что при возбуждениях, приводящих к $2 \div 5$ кратной ионизации ионов галоида в ЩГК, эффективность создания F -центров практически не возрастает по сравнению с низкоэнергетическим возбуждением, не приводящим к ионизации ионов галоида.

В работе изучалось создание АФД и КФД в CsBr при облучении синхротронным излучением с $hn=13$ эВ, создающим катионные экситоны. Сделано предложение о создании V_c^- , входящих в состав $V_c^- e^+ i_a^0$ -центров. Однако этот механизм требует дальнейших исследований для выделения его в чистом виде.

Гипотеза о возможности непосредственного распада экситонов на КФД (механизм 1) впервые была высказана в работе Лушика, Витола, Эланго [3]. Были рассмотрены реакции:

Распад экситона с рождением КФД, исходя из общих физических представлений, обсуждался в работах [1, 2]. На рисунке 1 приведена схема распада экситона на КФД. В основе процесса распада электронных возбуждений как на анионные, так и катионные френкелевские дефекты лежат электрон-колебательные взаимодействия, обеспечивающие превращение потенциальной энергии электронных возбуждений в смещение ионов из узла решетки. Для осуществления этого процесса необходимо выполнение двух основных условий: $E_e > E_d$ и $t_e > t_v$ (время жизни электронного возбуждения больше периода колебаний частиц решетки).

Выполнение первого условия для создания КФД при распаде экситона следует из таблицы 1. Однако расчетные данные по равновесной энергии создания КФД не-

Таблица 1. Энергии катионных (E_{ec}) и анионных (E_{ea}) экситонов. Энергии создания дефектов Шоттки ($E_{ш}$), катионных ($E_{кф}$) и анионных ($E_{аф}$) дефектов Френкеля в ЩГК [1, 2]

Кристалл	E_{ec} (эВ)	E_{ea} (эВ)	$E_{ш}$ (эВ)	$E_{кф}$ (эВ)	$E_{аф}$ (эВ)
NaF	33	10,65	2,49	3,53	3,39
NaCl	33	7,93	2,26	2,88	4,60
NaBr	33	6,72	2,11	2,56	4,84
NaI	33	5,62	1,77	2,01	5,15
KF	21	9,95	1,95	4,27	3,57
KCl	21	7,76	2,20	3,46	3,73
KBr	21	6,76	2,13	3,16	4,17
KI	21	5,84	2,00	2,73	4,26
RbF	17	9,43	1,69	4,70	2,35
RbCl	17	7,52	2,05	3,71	3,51
RbBr	17	6,62	2,03	3,35	3,68
RbI	17	5,74	1,94	2,60	3,89

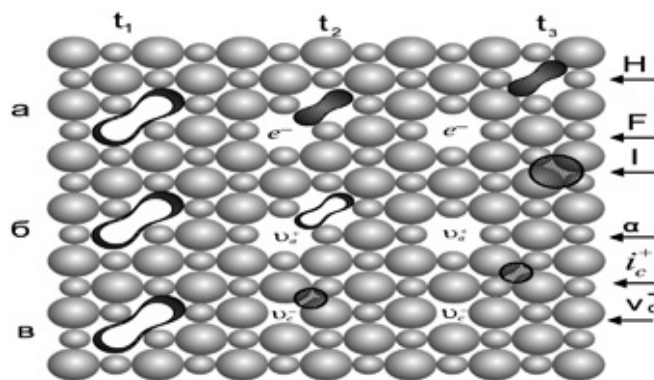

Рис. 1. Схема распада автолокализующихся $(Cl_2^-)_{aa}^+ e^-$ — экситонов на анионные (F, H - и a, I - пар) и катионные (v_c^-, i_c^+) френкелевские дефекты кристаллах KCl по. Рассмотрены ситуации в трех последующих моментах времени t_1, t_2 и t_3 .

обходимо было бы дополнить данными по расчету минимальной необходимой энергии для создания катионной френкелевской пары при распаде экситона. Такие расчеты пока отсутствуют.

Второе должно хорошо выполняться при автолокализации экситонов. При переходе экситона из одногалоидного в двухгалоидное автолокализованное состояние резко изменяется положение тяжелых ядер, возникают сильные колебания частиц. Локальные колебания в автолокализованном двухгалоидном экситоне, существование которых установлено по изучению горячей люминесценции, способствуют более длительному сохранению колебательной энергии на $(X_2^-)_{aa}^+ e^-$ — молекуле, препятствуют ее рассеиванию в кристалле. Эта энергия может быть затрачена на создание либо F, H -пар, либо передаться ближайшим катионам и привести к рождению КФД. В работе рассмотрен вид колебательной неустойчивости, в результате которой колебания в молекуле $(X_2^-)_{aa}^+ e^-$ вдоль оси молекулы могут преобразоваться в смещения соседних

катионов, расположенных перпендикулярно к оси молекулы. В результате такого процесса, согласно [4], может произойти превращение избыточной колебательной энергии двухгалоидного экситона в КФД.

Молекула АЛЭ $(X_2^-)_{aa}^+ e^-$ занимает в кристалле несимметричное положение по отношению к двум узлам решетки. При симметричных колебаниях двух ядер в молекуле $(X_2^-)_{aa}^+ e^-$ создается 2 нецентральных стабильных положения. При этом два атома в молекуле имеют различные эффективные массы. Это и создает, согласно расчетам [1,2], асимметричное распределение энергии между атомами молекулы, в результате чего один из атомов может получить доминирующую часть энергии экситона и затем передать ее ближайшему катиону. Расчеты показали, что таким образом безызлучательная аннигиляция $X_2^- e^-$ молекулы может быть источником энергии, превосходящей по величине энергию, необходимую для создания КФД в равновесных условиях.

Литература:

1. Лущик, Ч. Б., Витол И. К., Эланго М. А. Распад электронных возбуждений на радиационные дефекты в ионных кристаллах // УФН. — 1977. — 122, 2. — с. 223–251.
2. Лущик, Ч. Б., Лущик А. Ч. Распад электронных возбуждений с образованием дефектов в твердых телах. — Москва, «Наука», 1989.
3. Эланго, М. А. Элементарные неупругие радиационные процессы. — Москва, «Наука», 1988. — 263 с.
4. Алукер, Э. Д., Лусис Д. Ю., Чернов С. А. Электронные возбуждения и радиoluminescence щелочногалоидных кристаллов. — Рига, «Зинатне», 1979. — 251 с.

ХИМИЯ

Тотығу-тотықсыздану жүйелерінің электродтық потенциалдарын салыстыру арқылы реакциялардың жүру бағытын болжау

Тапалова Анипа Сейдалиевна, техника ғылымдарының кандидаты, профессор;

Назаров Есенжол Асылбекұлы, техника ғылымдарының кандидаты;

Ақберген Айсауле Әнуарбекқызы, студент

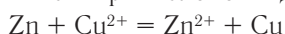
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Тотығу-тотықсыздану үрдістерін мектепте оқыту барысында химия пәнінің оқытушылары реакция теңдеулерін теңестіріп, тотықтырғыш пен тотықсыздандырғыштарды анықтаумен ғана шектеледі. Тотығу-тотықсыздану реакцияларының жүру бағытын анықтау, электролиз, коррозия мәселелеріне жеткілікті көңіл бөлмейді. Осыған байланысты әр түрлі деңгейдегі химиялық олимпиадаларда да оқушылардың осы тақырыптар бойынша білімінің төмендігі байқалады. Ал бұл тақырыптардың химия өнеркәсібіндегі орны ерекше екені бәрімізге мәлім.

Әрбір тотығу-тотықсыздану реакциясы тотығу және тотықсыздану жартылайреакцияларынан тұрады. Егер реакция гальваникалық элементте немесе электролиз жолымен іске асса, онда әрбір жартылайреакция өзіне сәйкес электродтарда жүреді; сондықтан жартылайреакцияларды *электродтық үрдістер* деп те атайды.

Тотығу-тотықсыздану реакциясының екі жартылайреакцияларға бөлінуіне байланысты кернеу (ЭҚК) әрбір жартылайреакцияға сәйкес кернеу шамаларының айырмасына тең. Бұл шамалар *электродтық потенциалдар* немесе электродтық кернеулер деп аталады.

Мыс-мырыш элементіндегі

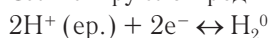

тотығу-тотықсыздану үрдісінің электрқозғаушы күші жартылайэлементтердің потенциалдарының айырмасына тең:

$$E = \Delta\varphi_1 - \Delta\varphi_2$$

Бұл шаманы өлшеуге болады. Сондықтан жартылайэлементтерді (тотығу-тотықсыздану жұптарын) сипаттау үшін берілген жартылайэлемент пен салыстыру электродының арасындағы ЭҚК шамасын пайдаланады.

Салыстыру электроды есебінде *стандартты сутектік электрод* қабылданған:

Сутектің қысымы 1 атм, H^+ белсенділігі 1-ге тең ($\alpha \approx C = 1 \text{ моль/л}$) шарты сақталғанда $\Delta\varphi_0 = 0$.

Стандартты сутектік электрод пен қарастырылып отырған электродтан құрылған тізбектің ЭҚК соңғының *электродтық потенциалы* деп аталады. Иондардың белсенділігі (концентрациясы) 1-ге тең жағдайда бұл потенциалды *стандартты* (E^0) деп атайды. Мысалы Cu^{2+}/Cu тотығу — тотықсыздану жұбы үшін $[\text{Cu}^{2+}] = 1 \text{ моль/л}$ болғанда:

$$E = \Delta\varphi_1 - \Delta\varphi_0 = E^0 (\text{Cu}^{2+}/\text{Cu})$$

$\text{Zn} + \text{Cu}^{2+} = \text{Zn}^{2+} + \text{Cu}$ тотығу-тотықсыздану үрдісі үшін:

$$E = E^0 (\text{Cu}^{2+}/\text{Cu}) - E^0 (\text{Zn}^{2+}/\text{Zn})$$

жалпы түрде:

$$E = E_{\text{мот.}} - E_{\text{тқсз.}}$$

мұндағы $E_{\text{мот.}}$ — тотықтырғыш есебіндегі жұптың электродтық потенциалы; $E_{\text{тқсз.}}$ — тотықсыздандырғыш есебіндегі жұптың электродтық потенциалы.

Гальваникалық элементтің ЭҚК мен берілген үрдістің Гиббс энергиясы арасындағы байланыс мына теңдеу арқылы өрнектеледі:

$$\Delta G = - nFE,$$

мұндағы n — үрдіске қатысушы электрондар саны; F — Фарадей саны, 96500 Кл.

$\Delta G^0_{298} < 0$, $E > 0$ жағдайда *тотығу-тотықсыздану үрдісінің жүруі термодинамикалық тұрғыдан мүмкін.*

Сонымен, тотығу-тотықсыздану реакциясының жүру мүмкіндігін анықтау үшін стандартты электродтық потенциалды (E^0) білу керек.

Есте сақтаңыз:

* E^0 шамасы тотықсыздану үрдісіне қатысты (E^0 (Cu^{2+}/Cu) шамасы $\text{Cu}^{2+} + 2e = \text{Cu}^0$ реакциясына сәйкес).

* E^0 мәні бір электронға ($1e$) есептеліп берілген.

*Стандартты сутектік потенциал нөлге тең $E^0(2\text{H}^+/\text{H}_2^0) = 0 \text{ В}$.

*Электродтық потенциалдың шамасы температураға және компоненттердің белсенділігіне тәуелді $E_f(T, a_i)$.

Мысал 1. Аноды өз тұзының (ZnSO_4) ерітіндісіне батырылған мырыш болып келетін гальваникалық элементтің стандартты ЭҚК (298К) 0,47 В тең. Екінші электродтың стандартты электродтық потенциалын есептеп табыңыз. Ол қандай электрод? Гальваникалық элементтің жұмысы барысында мырыш пластинкасының массасы қалай өзгереді?

Шығарылуы. Стандартты ЭҚК стандартты редокс — потенциалдардың айырмасына тең:

$$E = E^0(\text{Ox}) - E^0(\text{Red}).$$

Анықтамалық кестеде $E^0(\text{Zn}^{2+}/\text{Zn}) = -0,76$.

Катодтың электродтық потенциалын есептейік:

$$0,47 = E^0(\text{Ox}) - (-0,76).$$

Олай болса, $E^0(\text{Ox}) = -0,29 \text{ В}$. Стандартты электродтық потенциалдың бұл мәніне Co^{2+}/Co редокс — жұбы сәйкес келеді.

Гальваникалық элементте мына реакция жүретіндіктен,

Мырыш пластинкасының массасы кемиді.

Мысал 2. Стандартты жағдайда берілген тотығу — тотықсыздану реакциясы қай бағытта өздігінен жүретіндігін анықтаңыз:

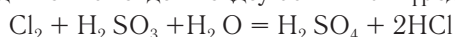

Шығарылуы:

1. Стандартты потенциалдар кестесінен әрбір жұптың потенциалдар шамасын табамыз:

$$E^0(\text{Cl}_2/2\text{Cl}^-) = 1,36 \text{ В} \quad E^0(\text{SO}_4^{2-}/\text{SO}_3^{2-}) = 0,22 \text{ В}$$

2. Потенциалдар шамасын салыстыра отырып $\text{Cl}_2/2\text{Cl}^-$ жұбының тотыққан түрінің потенциалының оң мәні жоғары болғандықтан, оның тотықтырғыш болатындығын, ал екінші жұптың ($\text{SO}_4^{2-}/\text{SO}_3^{2-}$) тотықсызданған түрі потенциал мәні кіші болғандықтан тотықсыздандырғыш болатынын анықтаймыз. Олай болса, стандартты жағдайларда реакция өздігінен төмендегі теңдеу бойынша жүреді:

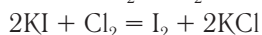
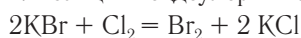

Мысал 3. Калий иодиді мен калий бромидінің қоспасына хлормен әсер еткенде алдымен қай реакция жүреді, егер стандартты электродтық тотығу-тотықсыздану потенциалдарының мәндері:

$$E^0(\text{Cl}_2/2\text{Cl}^-) = 1,36 \text{ В}, \quad E^0(\text{Br}_2/2\text{Br}^-) = 1,08 \text{ В}, \quad E^0(\text{I}_2/2\text{I}^-) = 0,54 \text{ В} \text{ тең болса?}$$

Шығарылуы:

1. Реакция теңдеулерін жазамыз.

2. Әрбір реакция үшін потенциалдар айырымын (ЭҚК) анықтаймыз.

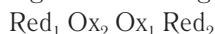
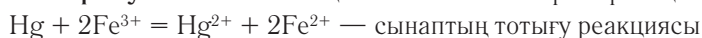
$$E_1 = E^0(\text{Cl}_2/2\text{Cl}^-) - E^0(\text{Br}_2/2\text{Br}^-) \quad E_1 = 1,36 \text{ В} - 1,08 \text{ В} = 0,28 \text{ В}$$

$$E_2 = E^0(\text{Cl}_2/2\text{Cl}^-) - E^0(\text{I}_2/2\text{I}^-) \quad E_2 = 1,36 \text{ В} - 0,54 \text{ В} = 0,82 \text{ В}$$

3. E_1 және E_2 мәндерін салыстыра отырып, ЭҚК шамасы жоғары реакция жылдамырақ жүретінін білеміз. Олай болса $E_2 > E_1$ болғандықтан, алдымен (2) реакция жүреді.

Мысал 4. Сулы ерітіндідегі сынап (II) және темір (III) иондарының концентрациялары 0,01 моль/л, ал темір (II) иондарының концентрациялары 0,001 моль/л тең. Концентрациялары көрсетілген иондардан және артық мөлшерде алынған металдық сынаптан тұратын жүйеде тотығу-тотықсыздану үрдісі қай бағытта жүре алады?

Шығарылуы. Бағытын анықтағымыз келіп отырған реакциялардың иондық теңдеулерін жазамыз:

немесе

Hg^{2+}/Hg редокс — жүйесі үшін $n = 2$; $\text{Fe}^{3+}/\text{Fe}^{2+}$ жүйесі үшін $n = 1$.

Екінші редокс — жүйесі үшін тотықсызданған түрдің (сынаптың) концентрациясын (белсенділігін) бірге тең деп аламыз.

Анықтамалықтан қарап редокс — жұптардың стандартты электродтық потенциалдарының мәндерін жазамыз:

$$E^0(\text{Fe}^{3+}/\text{Fe}^{2+}) = 0,77 \text{ В}; E^0(\text{Hg}^{2+}/\text{Hg}) = 0,85 \text{ В}.$$

Нернст теңдеуіне

$$E = E^0 + \frac{0,059}{n} \lg \frac{[\text{тот} - \text{и}]}{[\text{тотсыз} - \text{и}]} \text{ белгілі стандартты электродтық потенциалдардың және концентрация-}$$

лардың мәндерін қойып, берілген жүйелердің редокс — потенциалдарын табамыз:

$$E(\text{Fe}^{3+}/\text{Fe}^{2+}) = 0,771 + 0,059 \lg \frac{[0,01 \cdot]}{[0,001]} = 0,830 \text{ В};$$

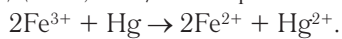
$$E(\text{Hg}^{2+}/\text{Hg}) = 0,850 + \frac{0,059}{2} \lg 0,01 = 0,791 \text{ В}.$$

Стандартты ЭКК стандартты редокс — потенциалдардың айырмасына тең болғандықтан:

$$E = E^0(\text{Fe}^{3+}/\text{Fe}^{2+}) - E^0(\text{Hg}^{2+}/\text{Hg}) = 0,830 - 0,791 = 0,0390 > 0;$$

$$E = E^0(\text{Hg}^{2+}/\text{Hg}) - E^0(\text{Fe}^{3+}/\text{Fe}^{2+}) = 0,791 - 0,830 = -0,039 < 0.$$

Демек, $\text{Fe}^{3+}/\text{Fe}^{2+}$ жүйесі тотықтырғыш ретінде сынапты тотықтырады:

Әдебиет:

1. Бірімжанов Б. А. Жалпы химия. — Алматы, 2001.
2. Глинка Н. Л. Общая химия. — М.: Интеграл-Пресс, 2006.
3. Тамм М. Е., Третьяков Ю. Д. Неорганическая химия. — Т. 1: Физико-химические основы неорганической химии. — М.: Издательский центр «Академия», 2004.
4. Тапалова А. С. Бейорганикалық химия. Есептер мен жаттығулар. — Астана: ИД «Сарыарка», 2008. — 174 б.
5. Воробьев А. Ф. Общая и неорганическая химия. — Том 1. Теоретические основы химии. — М.: ИКЦ «Академ-книга», 2004.

ИНФОРМАТИКА

Электрондық оқыту кешендерінің құрылымдық ерекшеліктері

Бакалбаева Гулшат Аккуловна, жаратылыс ғылымдарының магистрі, оқытушы;

Кенесары Анар Бегимбаевна, магистр, аға оқытушы;

Аймаханова Айнур Аманжоловна, жаратылыстану ғылымдарының магистрі, оқытушы

«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Электрондық оқыту кешені — тек кешендік емес, сондай — ақ, бүтін дидактикалық, әдістемелік және интерактивті программалық жүйе. Ол, ақпарат берудің алуан түрлі формаларын қолданып, күрделі оқу материалдарын түсіндіруге мүмкіндік береді, мультимедианың соңғы құралдары арқылы имитациялық ғылыми зерттеу әдістерін сипаттайды. Осылайша, материалды түсінікті, нақты және анық беру арқылы білім арудың қолайлылығы артады. Объектілер мен құбылыстарды үнемі бақылауға негізделген оқыту процестері жақсы нәтиже береді. Оқытудың жалпы заңдылықтарына қатысты дидактикалық аспектілер, пәндер топтарын немесе нақты пәндерді оқытумен анықталатын әдістемелік аспектілер электрондық оқыту кешенінің программалық дамуы бойынша бір-бірімен өзара байланысты. Электрондық оқыту кешенінің жалпы қабылданған анықтамасы жоқ, бірақ стандарттарға қарамастан, электрондық оқыту кешені — бұл оқу курсы немесе оның бөлімін жеке не оқытушы көмегімен игеруге мүмкіндік беретін бағдарламалық-әдістемелік кешен.

Электрондық оқыту кешені — бұл оқу процесінің дидактикалық циклінің толықтылығы мен үзілістігін қамтамасыз ететін, білім беретін кешенді программалық жүйе. Ол білім деңгейін бақылайтын теориялық материалды ұсынады. Ақпараттық іздеу жұмысын, математикалық және компьютерлік визуалдылықпен, имитациялық жуықтау және интерактивті кері байланыс шартымен орындалатын сервистік функция. Электрондық оқыту кешені теориялық материалдардың берілуін, алғаш рет берілген білімнің қолдануын, меңгеру деңгейін бақылау сияқты негізгі функциялардың барлығының орындалуын қамтамасыз етуі қажет. Компьютерлік бағдарламалардың көмегімен барлық саладағы оқыту процестерінің дидактикалық циклін дамыту, білім алушының білім алуға уақытын үнемдейді, сондық — ақ, электрондық оқыту кешенімен бір рет жұмыс істеу барысында — ақ дидактикалық циклдің бүтіндігін автоматты түрде қамтамасыз етеді. Оқыту процесі жаңа, жоғары деңгейде жүреді, себебі электрондық оқыту

кешені білім алушы мен оқытушы арасындағы диалогтың қайталану мүмкіндігін береді, бұл жағдайда оқытушы — компьютер болып табылады [1].

Электрондық кітаптардың бірнеше түрлері бар: қағаздық басылымдардың толық және бөлшектік көшірмелері. Көбіне мұндай заттар заңсыз түрде таралады. Интернеттен электронды түрде сканерден өткізілген оқулықтарды, журналдар және басқа да әдебиеттерді табуға болады.

Тегін электрондық оқыту кешені және журналдарды көбінесе авторлар вирустық трафиктер құру үшін шығарады.

Вирустық трафиктердің қысқаша түсінігі: қолданушылар автордың жарнамасына және сайтына сілтеме беріп электрондық кітаптарды көшіріп алады. Егер қолданушыға кітап ұнаса, онда олар форумдарда, блоктарда, өздерінің сайттарында кітаптарға сілтеме береді, сонымен қатар кітаптардың таралуына септігін тигізеді. Осылайша, сайтқа бір топ қолданушылар кіріп, кітаптағы жарнамаларға бейне береді. Вирустық трафиктерді құру үшін қолданатын кітаптарды мақаланың төменгі жағындағы сілтеме бойынша көшіріп алуға болады. Олар көлемі бойынша үлкен емес. Электрондық оқыту кешенін және құралдарды сатушылар шетел авторлары кітаптарының аудармаларын немесе мақалаларын жинақтап сатады [1].

Ақылы электрондық кітаптар. Авторлар оларды сату мақсатында жасайды. Бұл түрлі құралдар және басқарулар пайда табумен байланысты. Көлемі жағынан қағаз өнімдеріне жетпейді, бірақ оған қарағанда ақпараттырақ болуы мүмкін.

Көшіруден қорғау типі бойынша: Қорғалмаған ашық форматтағы кітаптар, өңдеуге және өзгертуге лайықты: DOC, HTML. Қорғалмаған арнайы форматтағы кітаптар: шифрланбаған PDF, DJVU. Бұл түрде көбіне қағаз өнімдерінің электрондық көшірмелері қолданылады. Мәтінді алмастыру буферіне көшіруден және өңдеуден қорғалған кітаптардың форматы: EXE, PDF. Көбіне олар вирустар трафигін құрайтын кітаптарда болады, әйтседе ақылы электрондық кітаптарда да сирек кездеспейді.

Компьютерге жеке белсендіру кодымен немесе Интернетте белсендіру арқылы жалғанған кітаптар: EXE. Олар коммерциялық электрондық кітаптарда қолданылады.

Электрондық кітаптардың артықшылықтары: Басылым кітаптары көбіне үлкен көлемді болып келеді. Бұл көркем кітаптар үшін жақсы, техникалық және практикалық құралдарға тиімсіз.

Оқулық құрылымына дыбыс фрагменттерін және бейне фрагменттерін енгізу мұндай оқулықтарды істеп шығаруды қиындатады, бірақ оған динамика және түсінуге қиын кездерді нақты көрсетуге мүмкіндік береді. Алайда компьютерлік технологиялардың мұндай мүмкіндіктері электрондық оқыту кешені дұрыс құрылса, онда оның артықшылықтарын жоймайды [3].

Электрондық оқыту кешені түрлі түр мен формалардағы дидактикалық материалдардан басқа, ол білімді бақылаудың тестілеу жүйесінен, түрлі критерилер бойынша іздеу жүйелерінен, әрбір пайдаланушының білім алу уақытын тіркеу жүйесінен құралуы керек.

Ереже бойынша, электрондық оқыту кешені мәтін және иллюстрация түрінде дәстүрлі оқулықты қайталамауы керек. Мысалы, ол зерттеу сабақтары тез ауысатын пәндерге байланысты (мысалы, микропроцессорлар бір — екі жылда көнереді). Бұл жағдайда оқытушыға, жай басылымдарға ұқсас болса да, оқулықтың электрондық нұсқасын өзектендіру және қолдау ыңғайлы болып табылады. Күрделі объектілердің суреттері немесе қиын сызбалар жағдайында қалқымалы көмекпен (баллондық) иллюстрацияны қолдану тиімді. Мысалы, егер жай кітапта төменде немесе басқа бетте болатын сандық сілтеме болса, ол электрондық оқыту кешенінде түсіндірме жазу курсор көрсетіп тұрған элементтің қасынан көрініп тұрады [2].

Жүргізілген талдау электрондық оқулықтың келесі ерекшеленген қасиеттерін белгілеуге мүмкіндік береді:

- Таңдалған пән бойынша немесе курс бойынша ақпарат жақсы құрылымдалып, жаңа түсініктемелер санының шектелуі мен курстың аяқталған фрагменттерін көрсетуі тиіс.

- Мәтінмен қоса әрбір фрагмент, ақпаратты аудио немесе бейнеқатар түрінде көрсетуі тиіс. Электрондық оқыту кешенінің бұл бөлімін «тірі лекция» фрагменті түрінде анықтайды. «Тірі лекциялар» үшін интерфейстің міндетті элементі болып, лекцияны кез-келген жерден қайталауға мүмкіндік беретін айналдыру сызғышы болуы тиіс.

- Мәтіндік ақпарат «тірі лекцияның» кейбір бөлігін көшіре алады. Электрондық оқыту кешені мәтін бөліктерінің баспаға шығуын қастамасыз етуі керек.

Әдебиет:

1. Соболева Н. Н. и др. Электронный учебник нового поколения // Информатика и образования. — №6.
2. Соловьев А. В. Дидактика и технология электронного обучения в системе Кадис/Сборник статей «Индустрия образования». — Выпуск 6. — М., МГиУ, 2002.
3. Кирмайер М. Мультимедиа/Пер. с нем. СПб.: BHV. — Санкт-Петербург, 1994.

- Күрделі модельді немесе құрылғыларды көрсететін иллюстрацияларда лездік қалқып шығатын көмек болуы қажет, ол иллюстрациялық бөлек элементтері бойынша курсордың қозғалысымен пайда болуы немесе жоқ болып кетуі керек.

- Электрондық оқыту кешенінде көптерезелік интерфейс ті қолдану ұсынылады, ондағы әрбір терезеде байланысқан ақпараттар көрсетіледі.

- Мәтіндік бөлігі көптеген қиылма сілтемелермен қатар жүруі ықтимал, ол ақпаратты іздеу уақытын үнемдейді және күшті іздеу орталығы немесе индексі болып табылады.

- Қосымша бейнеақпарат немесе анимацияланған клиптер түсінуге қиын болатын мәтіндік шығармалармен қатар жүруі қажет. Кейбір құбылыстарды, оны көрмеген, естімеген адамдарға сипаттап беру қиын (Мысалы, сарқырама, от, жарылыс т. б.), оларды тек көрсетуге болады. Одан басқа бейне клиптердің тағы бір артықшылығы, оларды жылдам, баяу және таңдалған түсіру бойынша уақыт масштабын өзгертуге мүмкіндік береді.

- Аудиоақпарат орны ерекше болып табылады, мысалы, музыкалық аспаптардың естілуін зерттеуде құстардың әндері бойынша ажырату т. б.. Көмек көрсетуде, электрондық оқыту кешені бойынша бағыттаушылардың дұрыстығын көрсету үшін дыбыстық сигналдарды қолдану да пайдалы.

- Электрондық оқыту кешенінің барлығы осы оқулықтан шықпай таңдалған ақпаратты көшіру мүмкіндігін беру, оны бланкпен өңдеу және баспаға шығару мүмкіндіктерінен тұруы керек. Мультимедиа-технологияны қолдану анықталған жағдайда оқытудың тиімділігін арттырады. Білім алушының өзіндік дайындалуы кезінде жай интерфейс мультимедианы ерекше қылады, бұдан қашықтан оқу жүйесінде мұндай оқыту курстары және маманды қайта даярлау кең өріс алады. Мысалы, егер оқыту мақсаты болып практикалық тапсырмаларды игеру табылса, онда білім беруде ақпараттық-технологиялар және интерактивті мультимедиа — бағдарламаларды ендіру жоғары дәрежелі табыстарға жеткізеді [2].

Электрондық оқу құралдарының облысындағы зерттеудің мақсаты — электрондық оқыту курстарын құру және олардың өзара байланысқан конгломераторлары болып табылады. Жалпы электрондық оқу құралы — бұл компьютерлік технологияны пайдалануға негізделген тұтас дидактикалық жүйе, мақсаты — оқу процесінде студенттерді дара және үйлесімді оқу бағдарламаларымен қамтамасыз ету.

Қазіргі заманғы сымсыз байланыс тораптарының технологиясы мен құрылымы

Дуйсенова Алтынай Абдразақовна, информатика мамандығы бойынша жаратылыстану ғылымдарының магистрі, оқытушы;
Мұханова Жамал Әбдешқызы, информатика мамандығы бойынша жаратылыстану ғылымдарының магистрі, оқытушы;
Пірова Гүлзира Қанайқызы, математика магистрі, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі күні бүкіл әлемде сымсыз технологиялардың дамуымен қамтамасыз етілген тенденция назарда болып отыр. Бүгінде халықтың қашықтан жұмыс істеуге деген ынтасы жоғары болып тұр.

Бүкіл елге танымал және Ресейде әйгілі саналатын сымсыз байланыс технологиялары бүгінгі күні жергілікті желілер мен Интернетке мобильдік кіруді оперативті түрде орнатуға мүмкіндік береді. Мұндай жолмен кіру еркін орын ауыстыруды ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі байланыс сымдарын алға тарту мақсатқа сай емес. Ерекше айта кетейік, біздің еліміздің территориясының кеңдігі мен коммуникацияның жеткілікті дамымауы салдарынан сымсыз шешімдер стационарлық орындауларда да айтарлықтай әсерін тигізеді. Себебі, желілерді кері бұру, бұру және жаңарту бұл жағдайда кабельдермен, таратушы тақталармен және концентраторлармен жұмыс жасағанда шаршатпай жылдам орындалады.

Осыдан 1 жыл бұрын Ресей нарығында ең кішкене қарапайым PCI Wi-Fi адаптерлер 100 доллардай тұрса қазіргі таңда теңгемен шаққанда 15000 теңгенің көлемінде ғана. Қазақстан IT нарығында әзірге бұл девайстар сұраныста жоқ, бірақ жоспар бойынша Астана қаласында 2008 жылдан бастап Wi-Fi көпірлерін, hot-spot-тарын адам көп жиылатын жерлерге (кафе, орталық алаң, оқу орындары) салуға шешім қабылданды. Алматы қаласына келер болсақ Wi-Fi шешімдері сәл жақсырақ дамыған. 2007 жылдан бері GoldenWiFi фирмасы халыққа өз қызметін ұсынуда. Оператор да айтарлықтай үлкен территорияға қызмет көрсете алатын тек бір ғана қабылдағыш — таратқышты басқаруға тиісті Wi-Fi сымсыз технологиясы (802.11 стандарттарының бірі) қазіргі уақытты айтарлықтай келешегі бар технология болып саналады. Сымсыз Wi-Fi желілерінің барлық жерде таралуы, хот-споттар инфрақұрылымының дамуы (яғни, хот-спот — адамдардың интернетке сымсыз тегін кіру зоналары), қосымша Wi-Fi — шешімдері бар мобильді технологиялардың (ноутбуктар, PDA құрылғылары, ұялы телефондар) пайда болуы соңғы деген пайдаланушылардың (корпоративті клиенттерді айтпағанда) өзі осы технологияға аса назар аудару бастауына әкелді.

Кіру нүктесі әдетте қабылдағыш — бергіштен тұрады, сонымен қатар, мысалы, сымды желілік интерфейс контроллерінен (Ethernet-тің не басқаның) және көпір функцияларын іске асыратын базалық (қорлық) программалық қамтамасыздандыру жиынынан тұрады. Әдетте, NAT (Network Address Translation) желілік адрестерді, DHCP адресстерінің динамикалық белгіленуін тасымалдау функциялары, сонымен қатар бір ғана статикалық IP-адрес

көмегімен бірнеше клиентті қолдау арқылы маршруттан-дыру функциялары орындалады. Бұл функциялар бірнеше сымсыз клиенттерді өзара біріктіруге және оларды қандай да бір желіге ашық жалғауға мүмкіндік берді. Корпоративті кластың кіру нүктесі іс-әрекеттің неғұрлым жоғары деңгейін ұсынады. Сонымен қатар ол пакеттермен адресстерді сүзгілеуді, кіру тізімін басқаруды, желі коммутаторларының үйлесімі мен функциясын және де алыстан кіруге сервер — шлюздер үйлесімін орындайды.

Wi-Fi типтік кіру нүктесі 300 м-ге (ғимарат ішінде 50 м шамасында) дейінгі қашықтықта ашық кеңістікте сымсыз клиенттермен арзан және тиімді байланысты қолдауға қабілетті. Яғни, бұл ноутбуктер мен қалталы компьютерлері бар абоненттерге ғимаратта жергілікті серверлермен және Интернетке кіру каналдарымен байланысты үзіп алмай орын алмастыруға мүмкіндік береді. Бір ғана кіру нүктесіне көптеген клиенттер (75-ке дейін және көбірек) қосыла алады. Сымсыз желімен қамтылған аймақты кеңейту үшін сыртқы белсенді антенналарды қолдануға болады және де бір-бірінен бірнеше километр қашықтықта орналасқан ғимараттар арасындағы байланыстарды қолдауға болады. Қажетті кіру нүктелерінің саны тікелей радиосигналдың берілу ұзақтығына байланысты.

Мұндай шешімдер алдымен мобильді және стационарлы сымсыз жергілікті желілерді күшейту құралы ретінде, сонымен қатар Интернетке оперативті түрде кіру құралы ретінде де қарастырылады. Дегенмен соңғы пайдаланушы, әдетте, желілік технологиялардан хабары аз болады. Сондықтан оған сымсыз шешімді сатып алу кезінде таңдау жасау қиынға соғады. Әсіресе қазіргі ұсынылатын өнімдердің көптүрлілігін ескерсек. Оған сымсыз шешімді сатып алу кезінде таңдау жасау қиынға соғады.

Интернетке сымсыз қосылу үшін, арзан байланыс операторларының қамту аймағында Wi-Fi — сымсыз да ие болуға болады. Яғни, GPRS аббревиатурасымен анықталатын ұялы желілерде мәліметтерді пакеттік түрде жіберу туралы айтып отырмыз. Интернетке GPRS бойынша қосылу үшін, алдымен, байланыс операторында бұл қызметті қосу қажет, екіншіден, сізде осы технологияға жабдықталған ұялы телефоныңыз болуы қажет, үшіншіден — қалай болғанда да бұл телефонды компьютермен байланыстыру қажет. Мұны барлық ноутбуктарда болатын инфрақызыл порт арқылы, USB портының желісі арқылы немесе жергілікті желінің сымсыз протоколы Bluetooth арқылы жасауға болады. Соңғы тәсілдің тиімділігі — телефонды ноутбуктың қасына апарып, белгілі-бір бағытта қоймайсыз — ол сіздің қалтаңызда немесе жақын маңда жатса болғаны.

Дегенмен, абоненттердің байланыс желілеріне Wi-Fi құрылғысы көмегімен қосылумен стандартты кабельдік қосылумен салыстырғанда неғұрлым үнемді және тез болады.

Негізгі құрылғылар бағасының тез арада төмендеуі арқасында Wi-Fi — желілер қазіргі кезде аэропорттар, вокзалдар, көрме орталықтары, кафе, мейрамханалар және т. б. сияқты қоғамдық орындарда Интернетке сымсыз кіру қызметін атқаруда және келешегі жоғары шешім болып табылады. Сонымен қатар үй секторында, корпоративті секторда Wi-Fi базасындағы жергілікті желілерге деген қызығушылық, Wi-Fi байланыс құралдарымен ноутбуктер және ҚДК-мен жабдықталған мобильді құрылғылар санының жылдам өсуімен жоғарылауда. Сонымен қатар олармен пайдаланушылар мұндай жағдайда желіде еркін тасымалдап ыңғайлы жұмыс істей алады.

Әдебиет:

1. Олифер В. Г., Олифер Н. А. Компьютерные сети. — СПб: Питер, 2000.
2. Кирейчев В. М., Самойленко С. И., Щербо В. К. Стандарты по локальной вычислительной сети. — М, Радио и связь, 2010.
3. Дженнингс Ф. Практическая передача данных: модемы, сети и протоколы. — М., Мир, 2011.
4. Челлис Дж., Перкинс Ч., Стриб М. Основы построения сетей. — М., Лори, 1998.

Порталды технологияны пайдаланудың психологиялық-педагогикалық аспектілері

Еркебаева Сауле Камалхановна, магистр, аға оқытушы;
Тәжібаева Айгерім Серікбайқызы, аға оқытушы;
Усайнова Гүлжамал Манатбековна, магистр, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Білім беруде порталды технологияны пайдалану білімді бары қарай игерудегі оның тиімділігіне, білім беру қызметінің желіні пайдаланушылар жұмысының психологиялық ерекшеліктерін ескеруді негізге алуында. Бұл жағдайда пайдаланушының порталды — ақпараттық кеңістігімен тиімді өзара байланысын ұйымдастыруда педагогикалық және дидактикалық ұстанымдары мен әдістерін пайдалану қажеттігі туындайды. Егер тиісті психологиялық және педагогикалық әдебиеттерді талдайтын болсақ, білімді игеру үдерісін не білдіретіні туралы бірегей пікір жоқ. Қазіргі уақытта оқыту теориясының арасынан ең көп тарағанын бөліп бөліп көрсетуге болады. Бұл теориялар нақты білім алушыға да, білім беру порталының ақпараттық ресурстарын абстрактілі пайдаланушыға да бірдей пайдалануға болады.

Оқытудың бихевиористік теориясын қарастырғанда бихевиоризмде адам санасының ішкі процестері қарастырылмайды. Кез келген жағдайға реакциялардың жиынтығы ретінде түсіндірілетін іс-әрекет зерттеледі. Бихевиоризмнің негізін қалаушылардың бірі Ә.Л. Торндайк

Wi-Fi немесе WLAN (Wireless LAN) желілері деп те аталатын сымсыз желілерді дәстүрлі сымды желілермен салыстырғандағы елеулі артықшылығы оны қолданудың қарапайымдылығында. Ең алдымен, сымсыз желі кабельдер көмегін қажет етпейді. Сонымен қатар сымсыз желілер өзінің қазіргі заманғы даму кезеңінде кемшіліктерінде аз емес — бұл қазіргі өлшемдер бойынша байланыс жылдамдығының төмендегі. Бұл жылдамдық, сонымен қатар, қабылдағыш пен таратқыш арасында шектеу мен қашықтықтың нашар масштабталудың бар болуына және де егер сымсыз желілерді ғимараттарда қолданғандағы оның әсер етуінің шектеулі радиусына тәуелді. Сымсыз желілердің әсер ету радиусын үлкейту тәсілдерінің бірі ретінде сымсыз ерудің бірнеше нүктелері негізінде таралған желіні құруды айтуға болады.

адамды үйрету танымдық процестерге емес, таза механикалық ұстанымтерге негізделуі тиіс деп тұжырымдаған. Сондықтан ол жануарларға да бірдей әділетті, қарапайым ережелердің көмегімен оқытуды сипаттап көрсеткен. Бұл ережелердің ішінен екі заңды бөліп көрсетуге болады, олар оқыту теориясын ары қарай дамытудың негізі болып табылады. Олардың біріншісі, жаттықтыру заңы, жағдайға белгілі реакция көбірек қайталанған сайын, олардың арасындағы байланыс арта түседі, ал жаттығуды тоқтату бұл байланыстың төмендеуіне әкеп соқтырады. Екінші заң, тиімділік заңы деп аталады, егер жағдай мен реакция арасындағы байланыс индивидтің қанағаттанушылық жағдайымен бірге жүрсе, бұл байланыстың беріктігі, өсуі немесе керісінше төмендеуі мүмкін. Әрекет нәтижесі қанағаттанбаушылық жағдайына әкеп соқтыратын болса, байланыстың беріктігі төмендейді [1].

Осы заңдарға сүйене отырып, Торндайктің ізін қушы Скиннерді 50-жылдардың басында, желілік бағдарламалау деген атау алған, оқытудың технологиялық әдісте-

Кесте 1. Программалық оқыту теориясының білімін игеру схемасы

Ақпарат ұсыну	Сұрақ немесе ситуация	Әрекет, реакция	Бақылау әрекеті	Түзету	Қосымша күш
---------------	-----------------------	-----------------	-----------------	--------	-------------

месін әзірледі. Өзінің әдістемесінің негізіне Скиннер мынадай эмбебап формуланы алған:

С-Р-П мұнда С-ситуация, Р-реакция, П-қосымша.

Скиннердің оқу материалын, әрқайсысы бір жағдайды қамтитын шағын бөліктерге бөлуді ұсынады. Жағдайлар, оларға реакция әрдайым дұрыс болатындай қарапайым болуы тиіс. Скиннердің пікірі бойынша, оқу-материалдарының дұрыс орындалуының өзі, дұрыс қосымша көмек болып табылады және білім алушының қанағаттану жағдайына келтіреді [2].

Скиннердің программалық оқу құралдарының мәтіндерінде жағдайлар (ситуациялар) қамтылған 2–3 жолдан тұратын фразаға бір қате қалып қойған сөздерді беттің өрісіне жазады. Білім алушылар мұндай оқу құралын оқи отыра, алдымен өрісті жазады, қалып қойған сөздерді қоя отырып, мәтінді оқиды және жауаптарды аша отырып, өзін тексереді. Оқу құралдарының мәтіндері, оларды оқу үдерісінде оқу материалдарының барлық маңызды элементтердің көп рет қайталанатындай етіп жазылуы тиіс.

АҚШ-тың кәсіптік-техникалық училищесінде программалық құралдарды пайдалану тиімді болды. Оқытудың уақытты біршама қысқарған, оқытылатын қызметкерлердің біліктілігі артқан. Желілік программалау әдістемесінің кемшіліктері де анықталған:

- Программа мәтіндерінің бір сараңдылығы мен механикалығы;
- Оқу материалдарын қабылдауда жүйеліліктің, тұтастықтың болмауы;
- Қарапайым тапсырмаларды орындаудың дұрыстығы, оқу құралын оқудың алғашқы кезеңдерінде ғана тиімді қосымша күш болып саналады, ары қарай қарапайым жағдайлардың орындалуын қанағаттану сезімін туындатпайды;
  - Бейімділіктің болмауы.
- Программалық оқытудың жетістіктерінің ішінде: [1]
  - Оқытудың индивидуалдығын;
  - Білім алушылардың қызметінің жеке және ұжымдық формаларының үйлесуі;
  - Білім алушылардың өзіндік дербестігі мен белсенділігін;
  - Білім алушы мен оқытушының арасындағы жемісті кері байланыстың болуын атауға болады.

Бұл концепцияны белгілі ғалымдар И. М. Сеченов пен И. П. Павловтың еңбектерінде [1] толық көрініс тапқан, адам басындағы ми қыртысының шартты-рефлекстік қызметінің негізгі заңдылықтарына негізделеді. Олардың адам миының қыртысындағы жүйкелік қызметінің физиологиясы туралы теориясына сай, әртүрлі ашу шақырғыштар мен реакциялар жүйелерінің арасында жаңа шартты —

рефлекстік байланыстар болады. Осы теорияға сәйкес, оқыту үдерісін тітіркендіргіш әдейі педагогикалық ықпал ету мен реакциялардың білім алушылардың танымдық әрекеті жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Сондықтан, білімді игеру, дағдыларды және жеке қабілеттерді қалыптастыру адам санасында күрделілік деңгейі бойынша әртүрлі ассоциациялар жүйесінің қалыптасу процесі болып табылады.

80 жылдардың аяғында А. В. Барабанщиковтың басшылығымен бір топ психологпен педагогтар мәселелі қызметті оқыту концепциясы әзірленеді. Бұл концепцияның артықшылықтарына біріншіден, ассоциативтік-рефлекторлық теориясының басым жақтарын, ой әрекеттерін кезеңді қалыптастыру теориясы мен мәселелі оқытудың сақтау және ұйымдастыру, екіншіден оқытушының да білім алушының да қызметіндегі өзара байланысты талаптарды анықтау болып табылады.

Мәселелік қызметті концепцияның мазмұндық жоспары, оқу процесі білім алушылар мен оқытушылардың біріккен қызметі ретінде ұйымдастырылатын екі ұстанымды қамтиды.

Біріншісі — оқыту үдерісіндегі білім алушы тұлғасының активтік қызметтік даму процесі.

Оның негізгі талаптары болып:

- Жоғары кәсіби білікті, жоғары ғылыми эрудициялы, шығармашылықты ойлау стилі бар мамандарды қалыптастыруға оқыту және тәрбие берудің барлық жүйесін нақты бағдарлау;
  - Әлеуметтік қатынастардың қазіргі заманғы ерекшеліктерін, қоғамдық әлеуметтік дамудағы қайшылықтарды, динамизмді оқыту-тәрбие беру үдерісінде көрсету;
  - Оқыту және тәрбие берудің бүкіл жүйесінің білім алушылардың олардың кәсіби қызметімен тығыз байланысын қамтамасыз ету;
  - Білім алушылардың еңбекті ғылыми ұйымдастыру дағдылары үнемі өзін-өзі жетілдірудегі қажеттілікпен тиімді зерттеулік стилімен негізді жабықтау жатады.
- Екінші ұстаным — мәселелік ұстанымы. Оның негізгі талаптары:
- Құбылысты, оның нақты дамуын, басқа құбылыстармен өзара байланысын зерттеу;
  - Жеке шығармашылық еңбектің эмоционалдық және эстетикалық тартымдылығына байланысты танымдық қиындықтар жоғары деңгейінде оқыту. Бұндай сападағы оқу үдерісін моделдеу құралы ретінде мәселелік міндеттер, мәселелік оқиғалар және оларды шешуді қарастырады;
  - Оқу пәндерінің диалогтық формасын дамыту;

Кесте 2. Теория бойынша оқу қызметінің технологиялық схемасы

Алгоритмді пайдалану саласын түсіну	Жалпы алгоритммен танысу	Сыртқы тіректі алгоритм бойынша қызмет	Эпизод сыртқы тіректі алгоритм бойынша қызмет	Сыртқы тірексіз алгоритм бойынша қызмет
-------------------------------------	--------------------------	--	---	---

— Мәселелерді шешудің дәстүрлі және дәстүрлі емес жолдарын іздестіру, білім алушылар мен пән оқытушыларының тарапынан негізгі ғылыми болжау жасауы;

Алгоритмдеу концепциясын пайдаланудың негізгі саласы міндеттерді шешу алгоритмін зерттеу. [1] Бұл теория бойынша оқу қызметінің технологиялық схемасы бес кезеңнен тұрады.

Қазіргі кезде ультрапедагогикалық концепция әзірленген суггестопедия және киберникосуггестопедия сендіру құралдарымен оқыту, гипнопедия ұйқыда оқыту, фармакопедия фармацевтік құралдармен оқыту. Оларды шет тілдерін оқытуда пайдалану оңтайлы нәтижелер көрсеткен, бірақ оқытудың бұл концепциясы кеңінен таралмаған. Бұл олардың талаптарына сәйкес оқыту үдерісін ұйымдасытуға қабілетті педагогикалық кадрларды даярлаудың қиындығымен түсіндіріледі. Қарастырылған педагогикалық концепциялардың өзіндік ерекшеліктері болады. Олардың әрқайсысы білім алушылардың оқу-танымдық қызметін құрайды. Сондықтан оқу үдерісінің тиімділігін арттыруға көбінесе сабақ берушінің білім алушылардың оқу-танымдық қызметін басқара білуі ықпал етеді. Оның негізгі мақсаты болып оқыту үдерісіне шығармашылықты танымдық-қызметтік бағыттылық беру болып табылады. Ол мақсатқа қол жеткізуге бірқатар ұстанымдарды жүзеге асыруға ықпал етеді:

— Меңгеру бойынша әрекеттер арқылы және білімді пайдалану, оқыту мақсаты мен әдістемесін тәуелді етуді, формальды-логикалық әрекеттерден ойлау әрекеттерінің мазмұндық компоненттерінің жетекші орнын ескере отырып, білім алушылардың ойлау қабілетін арттыру қажеттілігін талап етеді;

— Формальды-логикалық тәсілдерді меңгеруге ба-сыңқы бағытталған міндеттер мен мақсаттарды шешудің

бұрынғы әдістемесінен бас тартып, дамушы мазмұнды, шығармашылық ойлау жағына көшу;

— Оқытуда қарапайым танымдық тәсілді мақсатты дамыту және пайдалану оқытылатын жағдайдың образдық динамикалық моделін құру, оқу сабақтарына кез келген практикалық мақсаттарда танымдық бағыттылық беруді қарастырады.

Танымдық процестің ұғынылған және ұғынылмаған компоненттерінің бірлігін ескеру ұстанымы:

— жоғары реттегі базалық дағдыларды қалыптастыру арқылы әрекеттерді дамыту;

— Зерттелетін нысаналардағы маңызды қатынастар мен қасиеттерді талдау негізінде оқу ақпаратын жүйелендіру;

— Оқу үдерісінің мақсаттарына көрнекті құралдарды пайдалану әдістемесін әзірлеуді қарастырады.

Зерттелетін нысаны туралы білімді тереңдетудің шығармашылық іздестіру диалектикалық стилінің ұстанымы.

— Заттың мәнін ашуда қажетті сатылардан өтуі, нысанын зерттеу кезеңінде белгілі кезектілігін сақтау;

— Білімді қалыптастыру процестерін біріктіру, оларды пайдалану және тексеруді қарастырады.

Келтірілген ережелер өзара байланысты және нәтижелі оқу-танымдық қызметін ұйымдастыру бойынша әдістемелік талаптары мен нұсқаулықтар жүйесін құрайды. Бұл жүйе оқу-танымдық қызмет функциясын нәтижелі жүзеге асыруға қажетті ғылыми-әдістемелік негізін білдіреді. Мысалы, порталды ақпаратпен толықтыруды жобалауда оқу үдерісінде порталдық технологияны пайдаланудың глобалды сабақтың басында жоспарлаған жөн.

Оқыту порталының тиімді жұмыс істеуі үшін, пайдаланушы мотивациялық сфераға тиісті ықпалды қажет ететін, танымдық қызметті барынша игеруі қажет екенін оқытуды талдау көрсетіп отыр.

Әдебиет:

1. Манцивода А. В. Учебные объекты, образовательные порталы и современные информационные технологии. Методические рекомендации. — Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 1996.
2. Успанова З Психодиагностика саласының даму тарихы. Оқу құралы. — Қызылорда, «Тұмар», 2008. — 160 бет.
3. Герасимов В. В., Гридина Е. Г., Кривошеев А. О., Курмышев Н. В., Попов С. В. Учебный курс «Технологии построения интернет-порталов» // Интернет-порталы: содержание и технологии. — Сборник научных статей. — Выпуск 4. — 2007.
4. Григорьев С. Г., Гриншкун В. В., Краснова Г. А. Основные положения и методики использования системы порталов в учебном процессе // Интернет-порталы: содержание и технологии. — Сборник научных статей. — Выпуск 4. — 2004.

Ақпараттық коммуникациялық технологиялар қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың негізгі құралы

Мұханова Жамал Әбдешқызы, информатика мамандығы бойынша жаратылыстану ғылымдарының магистрі, оқытушы;
Дуйсенова Алтынай Абдразақовна, информатика мамандығы бойынша жаратылыстану ғылымдарының магистрі, оқытушы;
Пірова Гүлзира Қанайқызы, математика магистрі, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі кезде адамзат дамуының ерекше артықшылығы — ақпараттық өркениетке көшу, адамдардың интеллектуалдық мүмкіндіктерін арттыратын есептеуіш техника мен ақпараттық технологиялардың жедел дамуы болып табылады.

Қоғамды ақпараттандыру Қазақстан дамуының маңызды бағыттарының бірі болып саналады. Біздің еліміздегі үздіксіз білім беруді қарастыратын болсақ (орта мектеп, жоғарғы оқу орны, білім жетілдіру институты, мамандарды қайта даярлау), осы сатылардың барлығында ақпараттандырудың әсерін көруге болады.

Білім беруді жетілдірудің осы бағытындағы маңызды фактор болып оқушылардың қазіргі және болашақта қолданылатын ақпараттық коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану арқылы оқуға деген өз ынтасын (мүмкіндігін), өздерінің жеке басының когнитивті іс-әрекет жасауға икемділігін қалыптастыру ісі саналады [1].

Бұдан бұрынырақ көркем етіп қолмен жаза білудің өзі қартайғанша қам жемей тыныш өмір сүруге кепілдік бере алатын еді. Соңғы онжылдықта әр түрлі қызмет салаларында технологиялар мен білім түрлерінің жаңаруының жылдам үрдіс ала бастағаны байқалды. Мектептен, тіпті жоғары оқу орнынан алған білімнің өзі ұзақ уақыт өмірге тірек бола алмайды.

Үздіксіз білім беру тұжырымдамасы, оның іс жүзінде пайдалануға ұмтылу қоғамдағы ересек адамдардың білім алу мәселесін қиындатып жіберді. Ересек жандардың білім алуына деген көзқарас және оның қазіргі замандағы рөлі түбегейлі өзгеріске ұшырады. Ол қазіргі білім беру жүйесі кризисін аттап өтудің және жаңа заманға сәйкес білім жүйесін қалыптастырудың тікелей жолы ретінде қарастырылып отыр.

Мектептегі информациялық технологиялар және информация курстарын бағдарламалау тілдерінің элементтері бар компьютер құралы алғашқы білім түрлері ретінде қарастыру — кейіннен зиян тигізетін өте қарапайым көзқарас. Компьютерлік ғылымдар пәндерін инженерлік білім негіздерсіз (жоғары оқу орындарына емес) нашар техникалық жабдықталған ортада оқып үйренуге талпыну — мектеп түлегінің көзі алдында АКТ мүмкіндіктерінің рөлін төмен түсіру деген сөз. Балалардың мұндайда компьютерге байланысты теріс көзқарасы қалыптасып, кейіннен оларды көптеген қиындықтарға душар етуі мүмкін.

АКТ-ны практикаға енгізу жолында туындайтын мәселелерге салқын қандылықпен қарап, оларды шешу кезінде

мектептегі информациялық жүйелердің мынадай негізгі элементтеріне әсер ететінін айту керек:

- әдістемелік жабдықтау жағына;
- мұғалімдер мен әкімшілік органдарын дайындауға;
- қолданбалы программалық жабдықтамаларға (энциклопедиялар, меди-ресурстар, модельдеу, әкімшілік-шаруашылық кешенін басқаруға);
- базалық программалық платформаға (Windows операциялық жүйесі);
- аппараттық кешенге (компьютерлер, жергілікті желі, Интернетке қосылу).

Мұндай процестің маңыздылығы экономикалық ынтымақтасу және жетілдіру ұйымына кіретін көптеген елдердің осындай жоспарларды тиянақты түрде құрастыруынан көрінеді. Мысал ретінде «The National Grid for Learning» (Ұлыбритания) және «Schulen und Netz» (Германия) жоспарларын көрсетуге болады, осындай жоспарларды АҚШ, Қытай, Индия, Индонезия, Оңтүстік Корея, Тайлан мемлекеттері де жүзеге асыруда. 2000 ж аяғында АҚШ Білім министрлігі жасап шыққан Білім технологияларының ұлттық приоритет ретінде қарастырылуы тиіс. Олар білім беру процесінің шет жағында қалмай, оның негізгі ядросы болып қалыптасуы керек.

Жаңа жоспар негізінде электрондық оқыту (e-Learning) тұжырымдамасы жатыр, оның стратегиялық рөлі бұған дейін кең тараған электрондық бизнес ұғымынан гөрі маңызды болып саналады.

Қашықтықтан оқыту — бұл оқу материалын жеткізіп беру үшін, оны өз бетімен оқып білу үшін, оқыту үрдісі білім беру мекемелерінің нақты орналасуына тәуелді болмаған кезде оқытушы мен оқушы арасында ақпарат алмасуды ұйымдастыру үшін пайдаланылатын дәстүрлі және жаңа ақпараттық қатынастық технологияларының кең спектрін пайдалануға негізделген оқытудың аралас формасы. Соңғы үш онжылдықта қашықтықтан оқыту көптеген елдердің білім беру жүйелеріне өзгерістер енгізе отырып, ақпараттық және білімдік мәдениеттің қалыптасуына игі әсерін тигізе бастады. Білім беру саласының даму индустриясы «Қашықтықтан білім беру» жалпы атауын енгізу арқылы жеделдетіп даму кезеңіне көшті. Ол арнаулы компьютер мен интернеттің пайда болуымен және ақпараттық құрылымдардың, инвестициялық және қаржылық айналымдардың байланысы арқылы дами бастады.

Қашықтықтан білім беру дегеніміз — белгілі бір қашықтықта отырып, спутникті теледидар арқылы немесе радио, компьютерлік телекоммуникация және басқа да байланысу орталары көмегімен оқып үйрену мақсатын-

дағы ақпараттармен өзара алмасу тәсіліне негізделген, мамандандырылған білім беру орталығының қалың бұқараға көрсететін қызметінің жиыны деп айтуға болады.

Қашықтан оқыту технологиясы — оқу үрдісі кезінде оқып үйренушілер мен оқытушылар арасында интерактивті өзара іс-әрекетте оқытылып, материалдың негізгі көлемін оқып үйренушілерге жеткізуді қамтамасыз ететін, оқылған материалдарды меңгеру бойынша, сонымен бірге оқу үрдісі барысындағы оқып үйренушілердің өз бетімен жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін ақпараттық технология. Қашықтан оқыту — компьютерлік және телекоммуникациялық технологияларға негізделген оқытудың құралдары мен түрлері, білім беру үрдісінде үздік дәстүрлі және инновациялық әдістер қолданылатын, күндізгі және

сырттай білім алу ретінде білімді қабылдау түрі болып табылады [2].

Қашықтан оқыту кезіндегі білім беру үрдісінің негізін жеке кесте бойынша өзіне ыңғайлы жерде оқуға мүмкіндігі болатын, оқытудың арнайы құралдары жиынтығы өзінде бола отырып, электронды және қарапайым пошта, телефон арқылы оқытушылармен келісілген байланыс жасауына, сонымен қатар, күндізгі бөлімде де мүмкіндігі болатын, оқып үйренушінің мақсатқа бағытталған және бақыланатын қарқынды өзіндік жұмысы құрайды.

Қазіргі замандағы телекоммуникациялық және электронды басылымдар дәстүрлі оқыту түрінің барлық құндылықтарын сақтай отырып, кемшіліктерін жеңіп шығуға мүмкіндік береді.

Әдебиет:

1. Уваров А. Ю. Организация и проведение учебных телекоммуникационных проектов. — Барнаул, 1996. — 95 с.
2. Хохлов Н. Г., Бочков В. Е., Демин Ю. Н. «Дистанционное непрерывное профессиональное обучение в системе интегрированного образования» // Под общей редакцией академика Н. Г. Хохлова. — М.: МГИУ, 2002. — с. 6–11.
3. Материалы отчета по результатам проведения эксперимента в области дистанционного образования в период с 1997 по 2002 гг./Под коллективной редакцией М. С. Антропова, В. Е. Бочкова, В. А. Леднева, О. М. Карпенко и др. — М.: Минобразования РФ, 2002.

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Сұйықтың физикалық қасиеттерін халық шаруашылығы техникаларын жетілдіруде пайдалану

Молдаш Ырысбек Әбжамалұлы¹, техника ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;
Ырысбек Раушан Ырысбекқызы², оқушы

¹«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²№10 дарынды балаларға арналған облыстық қазақ-түрік лицей-интернаты (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі уақытта тәуелсіз Қазақстанның өнеркәсіп өндірісінің дамуында жоғарғы білім шешуші рөл атқарады. «Білім экономикасына инновациялар мен білім алу арқылы» лекциясында мемлекет Басшысы ең жоғарғы халықаралық стандарттарға сай келетін техникалық білімнің және ғылымның дамуына ерекше көңіл бөле отырып, біздің мемлекетімізде білім беруді қазіргі заманға сай дамыту қажеттігі туралы айрықша көрсетіп өтті. Білім беру мектеп қабырғасынан басталады. Сондықтан мектептегі жоғарғы сынып оқушыларын ғылыми жұмыстарға тарту арқылы ғылыми жобаларға қатыстыру қажет. Ерекше қабілетті оқушылардың бәсекелесуге білім мен ептілігін іс жүзінде тиімді қолдану қабілетін қалыптастыру қажет.

Техникада іс-әрекеті сұйықтардың тепе-теңдігі мен қозғалыс заңдарына негізделген машиналардың алуан түрі пайдаланылады. Бұлар гидравликалық машиналар (грекше хюдор-су, аулос-түтік) деп аталады [1]. Мысалы: мақтаны, қағазды, ағаш жаңқасын престоу үшін қолданылатын гидравликалық престо; автомобильдер, жүк машиналары мен автобустардағы гидравликалық тежегіштер; тракторлардағы ауыр жүкті көтеруге арналған гидравликалық көтергіштер; гидравликалық түрде көтерілетін орындықтар және тағы да басқа, кейде тіпті тіс пастасының құтысына ұқсас, қарапайым түрдегі бірқатар тетіктер гидравликалық машиналар болып табылады. Өйткені, бұлардың барлығында да сұйықтардағы қысым күші пайдаланылады. Сұйықтың тепе-теңдік қалпын және қозғалыс заңдарын зерттейтін ғылым гидравлика деп аталады. Сонымен қатар гидравлика осы заңдарды іс жүзінде пайдалану әдістерін де қарайды. Ғылыми-техникалық прогрестің жаңа жетістіктерін пайдалана отырып, өндірістің техникалық жабдықтарын және шаруашылық машиналарын, оның механизмдерін механикаландыру және автоматтандыруда гидравликаның атқаратын ролі өте зор. Гидравликаның негізгі заңына сүйене отырып, гидромашиналарда және гидропневмо тасымалдау саласында ме-

ханикаландыру және автоматтандыру тәсілдерін оңай қолданады. Мұндай тәсілдерді техника саласында қолдану қазіргі заманның талабы.

Газдар мен қатты денелердің арасындағы дененің аралық күйін сұйық деп атайды. Температура төмен кезінде сұйықтың қасиеттері қатты дененің қасиеттеріндей болса, температура жоғарылаған сайын су бұға айналып, қасиеттері газдың қасиеттеріндей болып кетеді. Сұйықтың күйі мен қозғалысын сипаттайтын физикалық қасиеттері үздіксіз таралып және өзгеріп тұратын біртұтас материалдық система деп қаралады. Сұйық денелер газға қарағанда жан-жағынан қанша қысқанмен өз көлемін тіпті өзгертпейді десе де болады. Сондықтан сұйықты қысылмайтын дене, ал газды қысылғыш дене деп атайды. Газға қарағанда сұйық денелер теріс қысымға да азды-көпті берік болады. Бұған мысал ретінде насостың су сорғыш трубасындағы қысымның атмосфера қысымынан кем екенін және судың бұл трубада үзілмей созылыққы күйде болатынын келтіруге болады. Сұйыққа түсірілген қысым барлық бағыт бойынша өзгеріссіз беріледі. Бұл қағида Паскаль заңы деп аталады.

Қарапайым гидравликалық машинаның мысалы ретінде гидравликалық прессті келтіруге болады. Онда, көлденең қимасының ауданы әр түрлі болып келген екі жылжымалы поршеньдер орнатылған. Цилиндрлер бірімен-бірі өзара жалғастырылып, оларға сұйық (әдетте май) толтырылады. Кіші поршеньнің көлденең қимасының ауданы S_1 , ал үлкен поршеньдікі S_2 болсын. Егер кіші цилиндрдегі поршеньге F_1 күш әсер етсе, онда сұйыққа $P=F_1/S_1$ қысым түсіріледі. Паскаль заңы бойынша сұйық бұл қысымды үлкен поршеньге береді. Соның нәтижесінде үлкен поршеньге F_2 күш әрекет етеді. Осы күшті есептейік: $F_2=PS_2$, $P=F_1/S_1$ олай болса $F_2=F_1/S_1 \cdot S_2 = F_1 S_2/S_1$; Сонымен, $F_2=F_1/S_1 \cdot S_2$ болады немесе оны былай өрнектеп жазуға болады: $F_2/F_1 = S_2/S_1$, яғни үлкен поршеньнің көлденең қимасының ауданы кішісінен қанша есе үлкен болса, үлкен поршеньге сонша есе күш әрекет етеді.

$S_2 > S_1$ болғандықтан, $S_2/S_1 > 1$, ал бұл $F_2 > F_1$ деген сөз. Сөйтіп, гидравликалық машинаны пайдаланып, күштен ұтуға болады. Сол себепті де олар техниканың көптеген салаларында кеңінен қолданылуда [2].

Қазіргі қуатты гидравликалық престер 700000 кН-ға дейін күш өндіруге мүмкіндік береді. Мұндай престер зауыттарда металл бұйымдарға қажетті пішін мен өлшем беру үшін қолданылады.

Гидравликалық машиналардың жұмыс істеу принципін зерттей келе автор өз жұмысында гидрожететерге тоқталды [4]. Гидрожетек -сұйық қысымы көмегімен механизмдер мен машиналарды қозғалысқа келтіретін құрылымдар жиынтығы, кейде оны гидрожүйе деп те атайды.

Халық шаруашылығында машина мен механизмдердің пайдаланымдық және техника-экономикалық көрсеткіштерін жақсарту мақсатында гидрожетектер кеңінен қолданылуда. Механикалық жетектерге қарағанда, гидрожетектің шаруашылық машиналарында

қолдануының артықшылығы төмендегідей: жұмыс органдарының шектен тыс жұмыс істеуін болдырмайтын тетігі бар; машинаны реттеуге және техникалық пайдалануға кететін уақытты үнемдейді; жұмыс істеу қуаты өте жоғары; жұмыс істеуі тұрақты, қарапайым және тетіктері көп жыл жөндеусіз жұмыс істей алады; басқару тетіктерін автоматтандыруға, жұмысшының жұмыс істеу жағдайын жақсартуға болады. Гидрожетектің жұмысшы органы энергияны тікелей машинаның жұмысшы органына жеткізіп, оның тоқтаусыз жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Халық шаруашылығында пайдаланылып жүрген гидравликалық машиналардың жұмысшы органдарын жетілдіру арқылы автор гидрожетекті роботтарды шығаруды ұсынады. Оларды техникалардың жүру мүмкіндігі шектеулі жерлерде, қауіпті аумақтарда, әсіресе кен өндіру орындарында пайдалануға болатынын және улы заттарды өңдейтін орындарда қашықтан басқаруға қолайлы болатынын көрсетеді.

Әдебиет:

1. Сүгіров Ш., Гидравлика. — Алматы, Мектеп, 1988. — 7—11 бб.
2. Башарұлы Р., Тоқбергенова У., Қазақбаева Д. Физика және астрономия. — Алматы, Атамұра, 2007. — 120—126 бб.
3. Қадырбаев Ә., Алуанбергенов Ә. Гидравлика негіздері және ауыл шаруашылығын сумен қамтамасыз ету. — Алматы, Білім. — 1996. — 14—16 бб.
4. Республикалық ғылыми жоба конкурсының ІІ-ші кезеңі. — Қызылорда, 2014.

Особенности использования асинхронных генераторов в качестве вентильных источников тока для альтернативных источников энергии

Свечников Виктор Викторович, кандидат технических наук, профессор;

Абенова Лайла Куантаевна, магистр педагогических наук;

Туретаева Асылзат Акметжановна, магистр педагогических наук

Университет «Болашақ» (г. Кызылорда, Казахстан)

В связи с потеплением климата на Земле и постоянно возрастающим потреблением электроэнергии, а также всемирным экономическим кризисом, перед человечеством встает вопрос о переходе на альтернативные источники энергии, т. е. энергию Солнца: ветра и лучистую энергию. Только в этом случае удастся стабилизировать среднюю температуру Земли и избежать экологических катастроф.

Как отмечено выше, интенсивность энергии Солнца и ветра резко меняется в течение суток и года в зависимости от погодных условий, что требует дополнительных технических решений по аккумулярованию энергии.

Отличительной особенностью нетрадиционных источников энергии является преобразование солнечной энергии в электроэнергию постоянного тока, а также большие колебания значения тока в зависимости от температуры Солнца.

Как показывает мировой опыт эксплуатации ветроагрегатов, перспективным является использование в качестве вентильного асинхронного генератора.

Форма напряжения генератора остается практически синусоидальной даже при значительных нагрузках, что не ограничивает использования, мощности источника. Конденсаторы, включенные в его цепь, выполняют двойную роль: они не только создают реактивную мощность, но и существенно улучшают процесс переключения вентиля, т. е. являются коммутирующими. В настоящее время, наибольшее распространение получили выпрямительные устройства трехфазного тока, включенные по мостовой схеме А. Н. Ларионова (Рис. 1).

Диоды моста образуют катодную (1,3,5) и анодную (2,4,6) вентильные группы. Каждый из них проводит ток в течение трети периода, а в течении двух третей периода находится под действием обратного линейного напряжения (1).

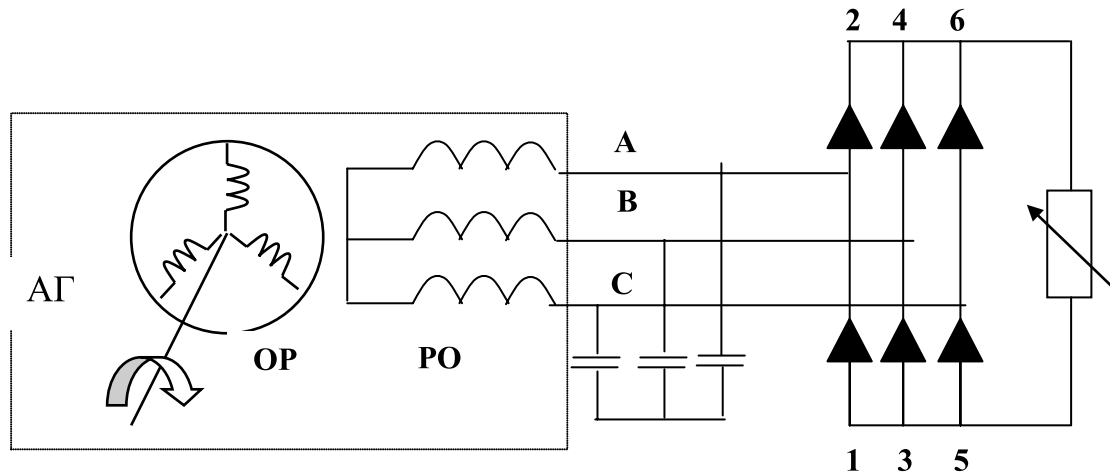

Рис. 1

Для данной мостовой схемы характерно чередование трех и двух вентильных режимов. Порядок переключения диодов устанавливается с помощью волновой диаграммы фазных напряжений, мгновенные значения которых равны:

$$U_A = U_m \cos \omega t;$$

$$U_B = U_m \cos \left(\omega t - \frac{2\pi}{m} \right);$$

$$U_C = U_m \cos \left(\omega t + \frac{2\pi}{m} \right); \quad \text{где } m \text{ — число фаз генератора.}$$

Из рис. 1 видим, что число тактов схемы выпрямителя равно 6. при холостом ходе напряжение на выходе моста изображается огибающей кривых линейных напряжений.

Среднее значение выпрямленного напряжения в режиме холостого хода определяем из соотношения [3].

$$U_{\alpha_0} = \frac{1}{\pi/m} \int_0^{\pi/m} U_{AC} \alpha \omega t = \frac{1}{\pi/m} \int_0^{\pi/m} \sqrt{3} U_m \sin \left(\omega t + \frac{\pi}{m} \right) = \frac{\sqrt{3}}{\pi/m} U_m. \quad (1)$$

Напряжение на выходе моста представляет собой несинусоидальную периодическую функцию времени. Она может быть представлено в виде:

$$U_{\alpha_0} = U_{\alpha_0} + \sum_{k=1}^{\infty} U_k \cos k \omega t, \quad (2)$$

где первое слагаемое представляет среднее значение выпрямленного напряжения (1). Через U_k в соотношении (2) представлена амплитуда k-ой гармоники, которая согласно разложению в ряд Фурье, для четной функции, имеет вид:

$$U_k = \frac{1}{\pi/2m} \int_{\frac{\pi}{m}}^{\frac{2\pi}{m}} U \cos k \omega_{\pi} t \alpha \omega t, \quad (3)$$

где $U = \sqrt{3} U_m \sin \omega t, k=1,2,3...$

Периодичность функции U равна π/m , а частота следования пульсации $\omega_n = 2m \omega$.

С учетом принятых обозначений выражение (3) перепишем в виде:

$$U_k = \frac{1}{\pi/2m} \int_{\frac{\pi}{m}}^{\frac{2\pi}{m}} \sqrt{3} U_m \sin \omega t \cos 2k \omega t \alpha \omega t \quad (4)$$

и разрешая его будем иметь:

$$U_k = \frac{\sqrt{3} m U_m}{\pi} \times \frac{2}{(2km)^2 - 1}. \quad (5)$$

Коэффициент пульсации на выходе выпрямителя для k-ой гармоники находится из соотношения:

$$K_{\text{ПК}} = \frac{U_k}{U_{\alpha_0}} = \frac{2}{(2km)^2 - 1}, \quad (6)$$

откуда для выпрямительного устройства при $m=3$, трехфазный асинхронный генератор, получим:

по первой гармонике ($k=1$) — $K_{\text{П1}}=0,057$;

по второй гармонике ($k=2$) — $K_{\text{П2}}=0,014$;

по третьей гармонике ($k=3$) — $K_{\text{П3}}=0,006$ и т.д.

Учитывая конструктивные особенности асинхронной машины и ее параметров относительно синхронной, а также проведенные экспериментальные исследования, можно сделать вывод.

Наиболее перспективным электромашинным источником постоянного тока является асинхронный вентильный генератор с короткозамкнутым ротором, положительными особенностями которого, по сравнению с синхронным генератором общей конструкции, являются: бесконтактность, высокое качество выпрямленного напряжения, лучшее использование мощности и коэффициента полезного действия.

Экспериментальные исследования показали, что к.п.д. асинхронных выше синхронных не менее 10%, при выработки больших мощностей это приводит к большой экономии финансов.

Литература:

1. Свечников, В.В., Ибраев Ш.Ш., Еркебаева С.К., Аймаханова А.А. Применение авиационных технологий при разработке альтернативных источников энергии // Наука и образование XXI века. — Кызылорда, 2014. — Том 2.
2. Свечников, В.В., Диханбаева Г.А., Пирова Г.К. Анализ переходных процессов асинхронно-синхронного генератора при отключении нагрузки // Вестник университета «Болашак». — 2014. — №2.

Қабатқа айдалатын су құрамына полимерлер мен БАЗ-ды қосу арқылы скважиналар өнімділігін арттыру

Төлегенова Айнұр Мақсұтқызы, оқытушы; Бисенбайқызы Ләззат, оқытушы;
Әбуова Мереке Мұратқызы, студент; Сұлтанхан Нұрсұлтан Қуантайұлы, студент
«Болашак» Университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Арысқұм кен орнын игеру қабатқа су мен газ айдау арқылы жүргізілетіндіктен, қабаттың мұнай бергіштігін көтеру әдістері берілген мұнай кеніштерін игеру технологиясы мен жүйесі негізінде қолдану қажет. Сондықтан қабатқа су айдау кезінде олардың мұнай бергіштігін арттырудың қарапайым әдістері ретінде судың белгілі бағыттағы ығыстыру қасиетін жақсартатын, су мен мұнайдың арасындағы фазааралық керілуін азайтып олардың тұтқырлықтары арасындағы айырмашылықты мейлінше азайтуға бағытталған әдістерді негізге ала отырып кен орынды тиімді игеру болады. Құрамында еритін беттік активтік заттар (БАЗ), полимерлер мен сілтілер қосылған суды жер астына айдау — судың қабатты қамту мүмкіндігін күшейтуге, әрі мұндағы өндірілмей қалған мұнай қорын азайтуға бағытталған.

Қазіргі уақытта мұнай бергіштікті көтеру мақсатымен қабатқа әсер ету әдістерін негізгі 6 топқа топтаймыз:

- 1) Пайдалану және қабатқа су мен газ айдайтын скважиналарды рациональды орналастыру;
- 2) Қабат қысымын ұстап тұруға немесе көтеру үшін көп көлемде су айдау негізінде гидродинамикалық әсер ету
- 3) Қабатқа жылулық әдіспен әсер ету;

4) БАЗ, полимер, қышқылдар және т. б. химиялық реагенттерді қолдануға негізделген физика-химиялық әдістер;

5) Азот, метан, табиғи газ, көміртегі диоксиді және т. б. газдарды қолдануға негізделген газ әдістері;

6) Өртүрлі әсер ету әдістерін қамтитын құрама әдістер тобы.

XX ғасырдың 50 жылдарынан бастап елімізде қабатқа айдалынатын су құрамына аз мөлшерде БАЗ қосып оның ығыстырып шығару мүмкіншілігін арттыру арқылы су айдау тиімділігін жақсарту мақсатымен зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады.

Көптеген зерттеушілердің пайымдауы бойынша қабатқа айдалатын суға БАЗ қосу технологиясы кен орынды игерудің бастапқы немесе 2-ші кезеңінде, яғни скважина өнімінің сулануы 50%—60% аспаған уақытта, тиімді. Мұнайды қабаттан ығыстырып шығару процессінің механизмі аз концентрациялы БАЗ қосылған су ерітіндісі мұнай мен су арасындағы беттік керілуді 35—45 тен 7—8,5 мН/м —ге дейін, яғни бастапқы шаманы 8—10 есеге азайтуға негізделген. Өткен ғасырдың 70 жылдары Ресейдің ғылыми зерттеу орталықтарында бұл технологияны терең зерттелініп, ионгенді емес ОП-10 атты БАЗ су құрамын-

дағы массалық концентрациясы 0,05–0,1% болғанда қолдану тиімділігі жоғарлайтындығы анықталды [1, с. 9].

ТатНИПИнефть пен СибНИИНП ғылыми зерттеу институттарында өткізілген қалдық мұнайды су арқылы қабаттан ығыстыру тәжірибелері көрсеткендей, бұл іске ионогенді беттік активті заттардың (БАЗ) судағы ерітіндісін мұнайды ығыстырып шығару коэффициентін орташа алғанда 2,5–3%-ке көбейтеді. Бірақ БашНИПИ институтына аталмыш зерттеу жұмыстары құрамында суы жоқ мұнайға толық қаныққан жасанды кеуекті орта үшін жүргізіліп, оның қорытындысы бойынша мұнайды ығыстырып шығару коэффициенті 10–15%-ға жоғарлады.

Кейбір зерттеушілердің пікірінше БАЗ қабат бойында жоғары соратындыққа ие болғандықтан оның қолдану аймағын тез азайтады. Ресейде қолданып жатқан БАЗ су-мұнай қабатындағы фазаарлық керілуді (1 мН/м дейін) түсіруді қамтамасыз етпейді. Бұл әдісті дамыту — тиімділігі жоғары, тұздарға берікті және соратындығы шектеулі, әртүрлі геология-физикалық шарттарында қолдануға арналған БАЗ синтездеу арқылы қол жеткізуге болады [2, с. 4].

Әртекті қабаттардан мұнайды ығыстыру процесін сумен ерітетін жеткілікті жоғары молекулярлы полимерін қолдану арқылы жақсартуға болады. Оларды шамалы қоспақ судың қозғалғыштығын күрт төмендетеді. Тәжірибелер көрсеткендей суланған қабаттардан мұнайдың қалдықтарын полимердің судағы ерітінділерімен жуу, ығыстыру коэффициенті шамамен орташа 2,5–3 пайызға жетеді. Мұнай кен орындарын игеру процесі кезінде полимердің судағы ерітінділерін айдайтын болсақ, скважиналарды орналастыру жүйесі және технологиялары аз өзгертілуі арқылы іске асырылады. Айдалатын судың құрамында 0,05–0,1 пайыз және айдалатын судың көлеміне қажетті өзгерістер енгізбейді, скважиналар торының тығыздығына ешқандай шек қойылмайды. Бірақта су айдау скважиналардың тек мұнайлылық нұсқасының ішіне орналасады, ал ерітінді қабаттың таза мұнай

бөлігіне айналады. Полимерлі су айдаудың жоғары тиімділігі қуысты ортада өзін вискозиметрге өлшенген тұтқырлығы жоғары тұтқырлықта сияқты сезіне алатын ПАА ерітінділердің спецификалық қасиеттермен анықталады. Сол үшін судың қозғалғыштығын төмендету үшін ерітіндідегі полимердің шамалы концентрациясы қажет болады. Бұл құбылыс ерітінділер ағымының ньютондық емес сипатымен және қуысты ортада полимердің адсорбциясымен қамтамасыз етіледі. Полимердің ерітінділердің және қуысты ортаның қасиеттеріне байланысты әртүрлі типтегі ағымдардың пайда болуы мүмкін: ньютондық, пластикалық немесе олардың комбинациясы. Полимерлік жүйенің реологиялық қасиеттері полимерлі су айдаудың елеулі әсерін тигізеді. ПАА қолданып су айдаудың басқа бір қажет ерекшелігі полимерлердің ізімен айдалатын судың қозғалғыштығын төмендету болып табылады. Қарсыласу факторының қалдық мөлшері әртекті қабаттан мұнайды толығымен ығыстыруға шешуші ықпалын тигізеді және қуысты ортада полимерлердің адсорбцияның ізділігі болып табылады. Адсорбцияның мөлшері салыстырмалы көп емес кезінде судың қозғалғыштығын төмендеуі анағұрлым болуы мүмкін. Полимерлі су айдауды қолдану үшін альбсеномен қабатының суын пайдалану ұсынылды. Альб суының құрамында темірдің көп болуы және ол ауамен түйіскен кезде тотықтану формасына өтуі, оның фильтрлеуіне ықпалын тигізеді. Бұдан бөлек альб суының минерализациясының жоғары болуы, полимер ерітінділерінің реологиялық қасиеттерін біршама төмендетеді, осылай ерітіндідегі полимердің концентрациясын арттыруға қажеттіліктерін болдырады. Полимерлі ерітіндінің модификациясы үшін ең маңызды технологиялық қосылғыш болып хром ацетаты табылады.

Геология-фльтрациялық қасиеттері бойынша Арысқұм кен орнына ұқсас (мысалы: эффективті кеуектілік коэффициенті — 22%) қабат моделінде мұнайды су және оған арнайы ингибиторлар қосу арқылы ығыстыру коэффициенттері тәжірибе жүргізу арқылы анықталды. Төмендегі кестеде осы тәжірибенің нәтижелері көрсетілген.

Кесте 1. Сумен және оған арнайы ингибиторлар қосу арқылы мұнайды ығыстыру

№	Көрсеткіштер атауы	Көрсеткіштер мәні, %
1	Ығыстыру коэффициенті, %	
	— сумен	35,5
	— БАЗ ерітіндісі арқылы	37,713
	Қосымша ығыстырылған мұнай, %	1,95
2	— Судағы полимерлік қоспалар ерітіндісі арқылы	47,48
	Қосымша ығыстырылған мұнай, %	11,72
3	— Алдымен БАЗ, одан кейін полимерлік қоспалар ерітіндісі арқылы	49,207
	Қосымша ығыстырылған мұнай, %	13,447
4	— алдымен полимерлік қоспалар, одан кейін БАЗ ерітіндісі арқылы	55,292
	Қосымша ығыстырылған мұнай, %	19,608

1-кестеде берілген зерттеу жұмыстарының нәтижесі бойынша сумен бірге алдымен полимерлік қоспалар, одан кейін БАЗ ерітіндісі арқылы қабат моделінен мұнайды ығыстыру тиімді нәтиже береді. Яғни осы әдісті қолдану арқылы қабаттағы мұнайды ығыстыру коэффициентін — 55,292% дейін көтеруге болады. [3]

Өнімді қабатқа ерітіндіні айдау қабылданған технологиялық игеру жүйесіне сәйкес жүргізілуі тиіс, ал оған қажет орналастыруды іске асыру үшін көрсетілген тәртіп бойынша игерілген және келісілген сәйкес жоба бойынша орындалуы тиіс. Полимерлі су айдауды қолдану үшін кәсіпшілікті орналастыру кезінде кәдімгі су айдауды қолдануды қажет жабдықтарға қосымша полимер ерітіндісін дайындайтын қондырғы және дайын болған кезде оны су айдау скважиналарына айдау қажет. Бұл қондырғы блокты шоғырланған сорапты станцияның жанында жасақталады. Полимерлерді еріту үшін әртүрлі қондырғылар қолданылады. Олардың құрылысы реагенттің товарлы түріне

байланысты болады. Қазіргі уақытта өндірістік тәжірибе жұмыстарын жүргізу кезінде 8 пайыздық ПАА гелі қолданылу жоспарлануда.

Су айдау скважиналардың қабылдағыштығын пайдалану скважиналардың шығымын және сулануын қабат қысымын және динамикалық деңгейді мұқият бақылауды іске асыру керек. Қазіргі уақытта полимерлі су айдау Қаламқас кен орнының экспериментальды учаскелерінде іске асырылуда. Олардың игеру нәтижелері Құмкөл кеніші бойынша жобалау үшін негіз бола алады. Әртүрлі геолого-кәсіпшілік шарттарда рентабельді екенін өндірістік тәжірибе жұмыстарының мәліметтерін негізге ала отырып қорытынды жасалады. Сол үшін ондай игеру қатаң бақылау және реттеу жасалып жүргізіледі. Осы кезде кеніштің гидродинамикалық алаңы игеру учаскесіне ешқандай өзгертулер жасамауы керек. Бір мағыналы интерпретация үшін кәсіпшілік зерттеу нәтижелері барынша мықты болуы керек.

Әдебиет:

1. Гафаров Ш.А. Экспериментально-лабораторное обоснование и оценка результатов закачки «ПДС+ПАВ» в поровых пластах терригенного коллектора // Нефтегазовое дело. — 2007.
2. Грунвальд А.В. Использование метанола в газовой промышленности в качестве ингибитора гидратообразования и прогноз его потребления в период до 2030 г., ВНИИГАЗ/ГАЗПРОМ // Нефтегазовое дело». — 2007.
3. Арысқұм кен орнын игеру жобаларының құжаттама материалдары.

ГЕОГРАФИЯ

Қазақстан Республикасында халық санының өсуіне әсер етуші процестер

Айдаров Оразхан Турсункожаевич¹, география ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;

Жусупова Эльвира Усенбаевна¹, лаборант;

Нахатова Жанар Әмзеевна², лаборант

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²Ақмешіт гуманитарлық-техникалық институты (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Кез-келген мемлекеттің даму деңгейін анықтауда сол мемлекеттің табиғи байлықтары, жер асты ресурстары, ауылшаруашылығына жарамды жер алқабының көлемі сияқты негізгі экономикалық көрсеткіштерімен қатар халқының саны мен өндірістік қабілеті, білім деңгейі мен денсаулығы да есепке алынады. Германия, Жапония, Корея сияқты дамыған мемлекеттерге қарағанымызда адам ресурстарының табиғат ресурстарынан маңыздырақ екені аңғарылады [1]. Қазақстан Республикасының соңғы жылдардағы тұрақты экономикалық даму қарқыны көңілді көншіткенімен, халықтың саны мен денсаулығы, туу мөлшері, табиғи өсуі және өлім мөлшері, әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерінің қамсыздандырылу деңгейі сияқты көрсеткіштері әліде өте нашар деңгейде. Жалпы Қазақстан Республикасы — көп ұлтты мемлекет. Әрбір халықтың өмір салты, әдет-ғұрпы мен дәстүрі, еңбек дағдысы жөнінен өз ерекшелігі бар. Адамдар қатынасының маңызды құралы — оның тілі. Елімізде мемлекеттік тіл — қазақ тілі.

Егеменді еліміз Қазақстан — біртұтас мемлекет. Оның аумағы 2 млн. 724 мың км². Мемлекет Еуразия материгінің орталық бөлігінде және әлемнің екі бөлігінде: аз бөлігі Еуропа, ал көп бөлігі Азияда орналасқан. Қазіргі таңда Қазақстан құрамында 14 облыс, Республикалық бағыныстағы 2 қала (Астана мен Алматы қалалары), 159 аудан, 84 қала, 193 қала үлгісіндегі кент бар. Селолық жерлердегі селолар мен ауылдар саны 8 мыңға жуық [2].

Қазақстан тәуелсіз мемлекет болуына орай демография ғылымына жүктелетін жауапкершілік күрт өсті. Біріншіден оның алдына дербес даму жолына түскен елдің шын мәніндегі демографиялық ахуалын анықтау қажеттігі көлденең тартылды [3].

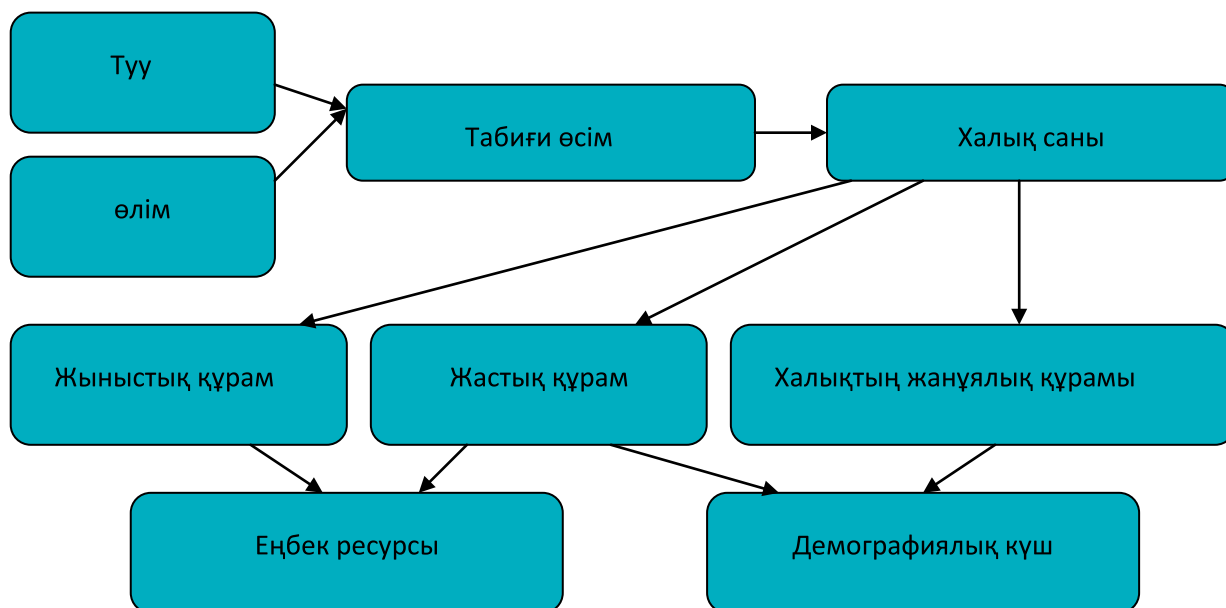
Еліміздегі демографиялық жағдайға халықтың ұдайы өсіп — өнуі, ұрпақтың алмасуы, халықтың өсу қарқыны және сипаты, өсім және өлімнің деңгейі, жыныстық, жастық, жанұя құрылымы, т. б. тәрізді демографиялық процестер ықпал етеді (1 суретке сәйкес). Олар территорияның басқада қоғамдық процестерінің дамуымен тығыз

байланысты. Территорияның әлеуметтік — экономикалық дамуында демографиялық процестер басты роль атқарады. Сондықтан, белгілі бір территорияның халқын экономикалық — географиялық тұрғыда зерттегенде демографиялық көрсеткіштерді қолдануға тура келеді. Яғни, халық санын, халықтың өсуін, жастық — жыныстық құрылымын, географиялық орналасуын, тығыздығын, қала мен ауыл халқының ара қатынасын, аймақтық ерекшеліктерін білудің маңызы зор. Халық саны 1999 жылғы дерек бойынша — 14 млн 953 мың 126 адам. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының халқының саны 17 млн. адамға жетті. Яғни, халық саны жөнінен ТМД бойынша Ресей, Украина, Өзбекстаннан кейінгі төртінші орынды, ал дүние жүзінде елуінші орынды иеленеді [4]. Сонда, соңғы он жылдықта Қазақстан халқы небәрі 1 млн 647 мың 11 адамға ғана өскен. Халықтың санының бұлай аз өсуіне туудың төмендеуі, өлім-жетімнің көбеюі, қоныс аудару процесінің артуы әсер етуде.

2011 жылдың 1 қаңтарына еліміздегі халық саны ағымдағы деректер бойынша 16,4 млн. адамды құрады. 2010 жылдың 1 қаңтарымен салыстырғанда ол 1,5%-ға өсті. Халық санының ең жоғары өсімі Оңтүстік Қазақстан облысында (52686 адамға), Астана (47737) және Алматы (35457 адамға) қалаларында, ал оның азаюы — Солтүстік Қазақстан облысында (минус 3605 адамға) байқалды.

Республиканың Маңғыстау, Алматы, Ақтөбе және Атырау облыстарында Астана және Алматы қалаларында халық саны көші-қон және табиғи өсім есебінен, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда, Қарағанды, Батыс Қазақстан және Павлодар облыстарында — тек табиғи өсім есебінен көбейген. Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Қостанай, және Шығыс Қазақстан облыстарында халық саны осы өңірлердегі көші-қон кемуінің орнын толтыра алмаған төмен табиғи өсім салдарынан азайған.

2010 жылғы қаңтар-желтоқсанда 188,4 мың ұлдар және 177,8 қыздар дүниеге келген немесе 100 қызға 106 ұлдан келеді. 2009 жылғы қаңтар-желтоқсанмен салыстырғанда ұлдар 1,8%, қыздар — 2,4% артық туылған.

Сурет 1. Халық санының өсуіне әсер етуші процестер

Осы кезең ішінде 80,7 мың еркек және 65,2 мың әйел өлген, немесе 1000 әйелге 1238 еркек келеді. 2009 жылғы қаңтар-желтоқсанмен салыстырғанда еркек 1,8%, әйел — 1,3% артық өлген.

Халық өлімінің негізгі себептері арасында айтарлықтай үлес салмақты қан айналымы жүйесі аурулары алады, олардың үлесіне барлық тіркелген өлім оқиғаларының 45,1%-ы (46,5%) тиесілі. Жазатайым оқиғалардан, улану мен жарақаттанудан өлгендер саны 17,8 мың (17,5 мың), олардың ішінде өлтіруден 1,5 мың (1,6 мың), өзін-өзі өлтіруден тиісінше 3,6 мың (3,9 мың) және жол-көлік оқиғаларынан өлгендер 3,4 мың (3,3 мың) адамды құрады.

2012 жылы Республикада 1 жасқа дейінгі 6056 (6594) бала өлімі тіркелген, олардың ішінде өлген ұлдардың саны 3483 (3757) және қыздар — 2573 (2837) құрады. Нәресте өлімінің коэффициенті 1000 туғанға 16,6 (18,4) өлімді құрады. Нәрестелер өлімінің негізгі себебі перинаталдық кезеңде пайда болатын жағдайлар болып табылады, 2010 жылдың қаңтар-желтоқсанда 3603 (4028) нәресте өлген немесе барлық нәрестелер өлімінің 59,5% (61,1%).

Жалпы абсолюттік өсім дегеніміз — берілген деңгей біріншісімен (базисті өсім) немесе алдыңғы деңгеймен салыстырғанда қанша бірлікке өзгергенін көрсетеді, яғни соңғы жылғы халық санымен өткен жылғы халық санының айырымына тең. Негізінен халықтың өсу қарқындылығын салыстырмалы өсімнен байқауға болады (кесте 2).

2012 жылғы 1 ақпанда еліміздегі халық саны ағымдағы деректер бойынша 16698,1 мың адамды құрады, соның ішінде қалада — 9128,3 мың (54,7%), ауылда — 7569,8 мың адам (45,3%). Жылдың басымен салыстырғанда жалпы ел бойынша халық саны 23,2 мың адамға немесе 0,1%-ға көбейді.

2012 жылғы қаңтарда республика халқының табиғи өсімі 21,6 мың адамды құрады (2011ж. қаңтар — 19,5 мың адам). Табиғи өсімнің жалпы коэффициенті 1000 халыққа 15,5 (14,2) адамды құрады.

Қаңтар айында ер адамдар саны 11,4 мыңға өсіп, 8054,0 (48,2%) мың адамды құрады, әйелдер саны тиісінше 11,8 мыңға өсіп, 8644,1 (51,8) мың адамды құрады. Әр мың әйелге 932 ер адамнан келеді.

Кесте 1. Халықтың табиғи қозғалысы

	Адам		1000 адамға	
	2009ж. қаңтар-желтоқсан	2010ж. қаңтар-желтоқсан	жағдайы бойынша	
			2010ж. 1 қаңтарға	2011ж. 1 қаңтарға
Туғандар	358762	366210	22,5	22,4
Өлгендер	143682	145945	9,0	8,9
Табиғи өсім	215080	220265	13,5	13,5
Некелер	140386	146443	8,8	9,0
Ажырасулар	39257	41617	2,5	2,6

Кесте 2. Қазақстан Республикасындағы халық санының өсу деңгейі (1897–2012 жылдар аралығында, мың адам)

Жылдар	Халық саны, мың адам			Үлес салмағы, халықтың %	
	Жалпы халық	Қала халқы	Ауыл халқы	Қала халқы	Ауыл халқы
1897*	4333	303	4030	7	93
1926	6198	519	5679	8	92
1939	6081	1689	4392	28	72
1959	9283	4027	5256	43	57
1970	13014	6512	6502	50	50
1979	14688	6833	7855	53	47
1989	16199	9132	7067	56	44
1999	14958	8369	6589	56	44
2001	14842	8283	6559	56	44
2005	15071	8439	6632	57	43
2010	15566	8686	6879	56	44
2012	16698	9128	7569	54,7	45,3

Кесте 3. Әлем елдеріндегі қазақ диаспорасы (2012 жылғы мәлімет)

№	Елдер	Қазақтар саны, мың адам		Елдер	Қазақтар саны, мың адам
1	Өзбекстан	1 млн 556 мың	7	Ауғанстан	30
2	ҚХР	1 млн 500 мың	8	Түркия	25
3	Ресей	740	9	Украина	15
4	Түркменстан	100	10	АҚШ	14
5	Монголия	100	11	Иран	12
6	Қырғызстан	45			
		Барлығы 54 әлем елдері			4 млн. астам

Европалық елдерде халық саны жыл сайын азайып келе жатқан жағдайда: Қазақстан халқы жыл сайын артып келеді (жылына 200 мың адамға көбейеді, яғни бес жыл сайын 1 млн адам қосылып отырады), мысалы 2030 жылы Қазақстан халқы 20 млн-ға, ал 2050 жылы 25 млн-ға (қазір 15,5 млн) жуықтайды. Бұл — оң көрсеткіш. Мысалы, көрші Ресей халқы жыл сайын азайып келеді (жыл

сайын 800 мыңға). Яғни Қазақстанның болашақтағы демографиялық ахуалы жақсы, Ресейдің келешек демографиялық ахуалы нашар.

Жалпы қазақ халқының 4 млн. астамы (Қазақстандағы қазақ халқының саны 7 млн. жетер-жетпес) сырт елдерде тұрақтанып қалған. Өз Отанындағы жалпы санының 30% сыртта жүр.

Әдебиет:

1. Татимов М. Б. Социальная обусловленность демографических процессов. — А.: Наука, 1999.
2. Голиков Н. Ф., Двоскин Б. Я., Спектор М. Д. Проблема расселения населения Казахстана. — А., 2006.
3. Ердаулетов С. Р. Экономическая и социальная география Казахстана. — А.: Қаз. Университет, 1998.
4. Тәтімов М., Әлиев Ж. Дербестігіміз — демографияда. — А.: Жеті жарғы, 2000.

ЭКОЛОГИЯ

Роль науки и образования в вопросах управления твердо-бытовыми отходами в регионе

Бурханов Бахытжан Жамбылович, кандидат технических наук, доцент;
Тулегенова Айнур Максуткызы, преподаватель;
Бисенбайкызы Ляззат, преподаватель.
Университет «Болашак» (г. Кызылорда, Казахстан)

Экономический уровень страны и ее конкурентоспособность на мировой арене в первую очередь зависит от интеллектуального потенциала общества накопленного в результате развития науки и образования.

Система образования и науки в РК должна соответствовать целям и принципам устойчивого развития в частности в вопросе подготовки кадров, способных решать экологические проблемы.

По опыту развитых стран необходимо отметить, что, ВУЗы играют особую роль в системе научных разработок, занятыми не только обучением и подготовкой специалистов, но и фундаментальными и прикладными исследованиями в области естественных, технических и гуманитарных наук.

Форсированное индустриально-инновационное развитие Республики Казахстан и связанное с ним расширение производственных мощностей, ввод новых предприятий, а также рост объема потребления товаров и услуг населению предполагает образование и накопление больших объемов отходов производства и потребления. [1, с. 3]

Поэтому, в настоящее время приоритетным является изучение вопроса управления отходами учеными и ВУЗами страны с целью выработки региональной политики с учетом эколого-экономической, социально-демографической ситуаций.

От эффективности реализации такой политики будет зависеть реальный переход к устойчивому социально-эколого-экономическому развитию региона.

Сокращение объемов накопления бытовых и промышленных отходов является одной из основных задач ряда стратегических документов, таких как Концепция экологической безопасности РК на 2004–2015 гг., Концепция перехода к устойчивому развитию на 2007–2024 гг., отраслевая Программа «Жасыл даму» на 2010–2014 гг., территориальных стратегических планов и программ по управлению отходами. Несмотря на, обилие программ,

у нас до сих пор не налажена система обращения с отходами производства и потребления. [2, с. 2]

По всей стране наблюдается очаги несанкционированных свалок, это можно заметить, выехав за город или населенный пункт. Общественность не осведомлена о новейших методах утилизации, фактических объемах образования твердо-бытовых отходов (далее — ТБО), отсутствует единая база учета данных по образованию, сбору и утилизации отходов производства и потребления.

Поэтому, в стратегических документах Министерства окружающей среды и водных ресурсов РК в период 2009–2011 годы объемы накопленных отходов производства и потребления колеблется в пределах от 22 млрд. до 43 млрд. тонн.

По последней информации Министерства окружающей среды и водных ресурсов РК в стране уже накоплено свыше 100 млн. тонн ТБО. Ежегодный его прирост составляет около 5–6 млн. тонн, из которых перерабатывается не более 5%, а остальные размещаются так называемых полигонах или попросту в свалках.

В действительности полигоны для сбора ТБО не выдерживают никакой критики.

На практике, это выделенный на окраине участок, куда завозятся все твердые отходы потребления, которые ввиду отсутствия их переработки сжигаются, а часть разносится ветром по всей округе.

А то, что, горящие пластиковые бутылки, целлофановые пакеты, при сгорании выделяют ядовитый газ, вызывающий риск развития онкозаболеваний никого не интересует. И сегодня, кто-то продолжает сжигать содержимое мусоросборников, отравляя окружающую среду ядовитой смесью диоксинов и других его производных.

В процессе длительного хранения ТБО способны превращаться в другие вещества с иными физико-химическими и токсическими свойствами. Это приводит к появлению на свалках новых экологически опасных веществ, представляющую серьезную угрозу природе и здоровью

человека. Биогенное воздействие ТБО на окружающую среду создают благоприятные условия для размножения грызунов, насекомых и микроорганизмов, что приводит к разному бактерий и вирусов на огромные расстояния.

Проведенными исследованиями российских ученых установлено, что вокруг полигонов ТБО формируются зоны динамичных ореолов, поликомпонентного загрязнения поверхностных и подземных вод, с высокими температурами токсичного фильтрата (порядка 40⁰ – 50⁰С) вытекающего из под свалки. Высокая температура фильтрата обусловлена протеканием экзотермической химической реакции в отходах.

Одновременно отмечается угнетающее воздействие на приземные слои атмосферы, газообразными соединениями, диоксида, фуранов и других составляющих, образующиеся в результате химических реакций в недрах свалки. [3, с. 4]

Как правило, приземные слои воздуха над полигонами ТБО загрязнены пылью, сажей, пестицидами и другими мелкодисперсными твердыми частицами, которые поднимаются вверх создаваемыми воздушными потоками и загрязняют окружающую среду вблизи полигона в радиусе до 3 км. Геологическая среда и в особенности зона аэрации вокруг полигона ТБО испытывают повышенную нагрузку.

В развитых странах в перспективе, планируется отказаться от полигонного способа захоронения ТБО.

В настоящее время на территории Республики практически все отходы вывозятся на мусорные свалки для захоронения, при этом, кроме полигона Астаны, ни один полигон ТБО не соответствует санитарным нормам и экологическим стандартам захоронения, предусмотренные СН РК 1.04-15-2002.

Практически все полигоны исчерпали свой срок действия, требуется их рекультивация, сбор свалочного газа в нем не осуществляется.

Сведения о полигонах коммунальных отходов на территории Кызылординской области представленные Департаментом экологии по Кызылординской области Ми-

нистерства окружающей среды и водных ресурсов РК приведены в таблице №1.

Как видно из этой таблицы только 2% полигонов узаконены, в 13 населенных пунктах вообще отсутствуют места для размещения ТБО.

Отсутствуют в Республике мусороперегрузочные (сортировочные) станции, по сортировке отходов и извлечению вторичных материальных ресурсов, а биологически разлагаемая фракция не утилизируется для получения «зеленой» энергии и компоста. Практически, неразвита система раздельного сбора и сортировки отходов у источников образования ТБО.

Факторы негативного воздействия из-за отсутствия системы сбора, транспортировки, переработки и утилизации ТБО приведены в таблице №2.

По имеющимся информациям из 6325 населенных пунктов в областях и городах Республики услугами предприятий по сбору и вывозу отходов охвачены 1558, что составляет 25%, а остальным населенным пунктам этот вид услуги не доступен.

В таблице №3 приведены сведения о сборе и вывозе ТБО, представленные Департаментом экологии МОС и ВР РК, из чего следует, в области только 9 из 158 населенных пунктов пользуются услугами предприятий по сбору и вывозу ТБО, а остальные 149 населенные пункты, что составляет 95%, этим видом услуги не охвачены.

И так из этого следует отметить следующее:

- отсутствие активной государственной поддержки вопроса управления ТБО, включающий в себя: сбор, транспортировка и переработка;
- не эффективная нормативно-правовая база;
- неразвитость инфраструктуры сферы обращения отходами;
- неразвитость пунктов приема отходов населения;
- отсутствие экономических стимулов вовлечения вторичных ресурсов извлекаемых из ТБО.

Отсутствует укрупнение нормы накопления ТБО на душу населения в стране, поэтому регионы пользу-

Таблица №1. Сведения о полигонах коммунальных отходов по Кызылординской области

Наименование области	Кол-во населенных пунктов	Численность населения, тыс. чел.	Количество полигонов коммунальных отходов, шт.			Показатель не узаконенных полигонов, %	Объем отходов, размещенных на полигонах, тыс. тонн		Утилизация ком. отходов, тыс. тн.	Наличия решений об отводе земель под полигоны	Общее накопление отходов на 1 чел., тн.	Накоплено отходов за 2013 год на 1 чел., тн.
			Всего	Узаконенные	Не узаконенные		Общий	2013г				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Кызылординская	158	721	45	3	142	97,9	913,2	181,4	13,3	142	1,26	0,25

Таблица №2

ется широким диапазоном показателей годового выхода на одного жителя от 200 до 450 кг/чел в год, что искажает данные в процессе сбора и составления отчетности.

В частности в г. Кызылорда дифференцированные нормы накопления в последний раз были утверждены еще 21 ноября 1999 г. за № 1033, хотя согласно норм они должны пересматриваться каждые 5 лет, а при необходимости через 2 года. Следует отметить, что практически на всех полигонах ТБО в Казахстане отсутствуют весы в зоне приема отходов, а их тоннаж устанавливается путем перевода кубических метров в тонны, а значение объемного веса берется от 200 до 300 кг. Тогда как в странах Европы их объемный вес составляет порядка 100–150 кг.

Анализ морфологического состава отходов по регионам показывает большие расхождения по его составу и его доли. Исходя из усредненного морфологического состава, количество вторичных материальных ресурсов, содержащихся в ТБО, составляет порядка 30% бумаги и картона, 15–20% стекла, 5–10% металлов, 30% пластмассы, 15–20% прочие. В промышленно развитых странах тара и упаковка составляет 30% веса и 50% объема, и заметную величину составляют крупногабаритные бытовые отходы (мебель, бытовая техника и т.д.).

Сведения о морфологическом составе ТБО г. Кызылорда, взяты по мониторинговым данным ТОО «Ибрайхан и К-ЛТД» и приведены в таблице №4.

Таблица №3. Сведения о сборе и вывозе коммунальных отходов по Кызылординской области

Наименование области	Кол-во районов и городов	Кол-во предприятий, оказывающие услуги по сбору и вывозу ТБО	Кол-во населенных пунктов	Кол-во населенных пунктов, охватываемые услугами по сбору и вывозу ТБО	Объемы вывоза отходов за 2013 год, тыс. тонн	Кол-во населенных пунктов, в которых не оказываются услуги по сбору и вывозу отходов	Показатель населенных пунктов, в которых не оказываются услуги по сбору и вывозу, %
1	2	3	4	5	6	7	8
Кызылординская	9	18	158	9	181,4	149	94,3

Таблица №4. Сведения о морфологическом составе ТБО, поступающих на полигон г. Кызылорда за 2013 год (представленные ТОО «Ибрайхан и К-ЛТД»)

Наименование отхода	Принято на полигон в 2013 году (тыс. тонн)	Состав, %						
		Бумага, картон	Полимерные отходы	Стекло	Металл	Биоотходы (древесные и т. п.)	Пищевые	Прочие
1	2	3	4	5	6	7	8	9
ТБО	42,0	22-25	35-37	15-18	2-3	3-5	8-10	2-5

Из-за того, что в настоящее время по Республике не налажен отдельный сбор ТБО «у источника» образования отходов, оценить его экономическую эффективность сложно, отсутствуют также рекомендации по преимуществу системы разделения отходов у источника, отдельного вывоза отходов на переработку и продажи восстановленных материалов.

В этой связи, важной составляющей является восстановление и развитие приемных пунктов вторичных ресурсов, что позволяет уменьшить количество ТБО и трудоемкость их сортировки на последующих этапах переработки.

Такой способ сортировки ТБО, является наиболее экономичным и не требует дополнительных затрат на строительство сортировочных пунктов и предприятий.

В условиях когда возникает необходимость экономии всех видов затрат, использование вторичных ресурсов обеспечивает снижение себестоимости при производстве так как, вовлечение в хозяйственный оборот вторичных ресурсов обходится как правило, намного дешевле, чем первичные ресурсы.

Данные о нормах накопления отходов на одного жителя в сельской местности вообще отсутствуют.

Из-за отсутствия сведений по норме ТБО сельской местности их долю, эксперты рекомендуют считать около 30% от общего объема образования ТБО.

Морфологический состав отходов в сельской местности вообще не изучен. Из практики известно, что в нем доминируют органические отходы и меньшая доля пластмассы, упаковочных материалов, бумаги и картона. В сельских районах органическая часть отходов обычно не размещается на полигоне или свалках, как правило, их значительная доля идет на корм животным или компостируются в домашних условиях.

Кроме того, дерево, бумага и другие горючие материалы используются для отопления.

Анализ показывает, что лишь незначительная доля ТБО в среднем 3 — 5% в Республике в настоящее время подвергается утилизации, остальная часть отходов сжигается или размещается на полигонах без разделения на компоненты, при этом имеющиеся в их составе вторичные материальные ресурсы безвозвратно теряются.

Конечно, по опыту зарубежных стран вопрос утилизации ТБО следует передать в конкурентную среду, но одни рыночные отношения не способны эффективно

регулировать процесс обращения с отходами. Нам следует воспользоваться опытом стран ЕС, где вопросы переработки отходов решают в комплексе путем сочетания государственных и рыночных механизмов регулирования, с учетом специфики региона.

В настоящий момент в Республике отсутствует предприятия по термической или биологической переработке отходов, поэтому производство «зеленой» энергии из ТБО не налажено.

Первый пилотный проект по строительству завода механико-биологической обработки отходов в текущем году предусмотрен в г. Актау, он станет первым предприятием, вырабатывающим «зеленую» энергию из ТБО с использованием технологии анаэробного разложения органической фракции отходов.

А пока, захоронение отходов на полигонах является основным методом постоянного размещения отходов. Большинство твердых бытовых отходов не сортируют для повторного использования и переработки, а сваливают их в местах захоронения отходов.

Так как, полигонный метод обезвреживания ТБО технологически не сложен, хотя, требует больших земельных площадей, значительных капиталовложений, эксплуатационных и транспортных затрат.

Объекты размещения отходов во многих регионах Казахстана, как правило, не соответствуют требованиям Экологического кодекса. Зачастую их трудно назвать полигонами ТБО, так из более 4525 мест размещения отходов (полигоны) в Республике 93% не узаконены, и, по сути, представляют собой несанкционированные свалки мусора.

Даже в случаях, когда полигоны ТБО являются законными, подавляющее их большинство не являются инженерными сооружениями, которые можно отнести к классу «санитарных полигонов».

Сбор и вывоз мусора налажен только в крупных городах. Для малых городов, а также для сельской местности этот вид услуги практически недоступен или низкого качества.

Отсутствие специализированных площадок для сортировки твердых бытовых отходов и удаленность полигонов приводят к росту несанкционированных свалок.

Только в г. Кызылорда в течение 2013 г. было образовано порядка 72,0 тыс. тонн ТБО, а на полигон достав-

лено всего 42,0 тыс. тонн, что составляет 70% от общего объема образования отходов, а остальные были размещены в несанкционированных местах.

Поэтому для многих городов страны стало традицией ежегодно проводить весной 2-х месячник по уборке несанкционированных свалок и благоустройству территорий.

Подводя итоги, в эксплуатации существующих полигонов ТБО следует отметить:

- отсутствие у них синтетического или глиняного про-тивофильтрационного экрана;
- размещение коммунальных отходов вместе с промышленными, медицинскими и иными опасными видами отходов;
- отсутствие системы для сбора свалочных газов.

Особая проблема — бесконтрольное обращение с опасными бытовыми отходами. Из-за отсутствия нормативно-правовой базы и централизованной системы сбора и нейтрализации опасных бытовых отходов, практически никто не несет ответственности за их утилизацию. Эти отходы по сведениям ученых составляющих 1% от общей массы ТБО поступают на захоронение в существующие полигоны либо свалки. Особую опасность представляют токсичные отходы, темп образования которых с каждым годом растет.

Для улучшения ситуации с развитием переработки отходов необходимо совершенствование нормативно-правовой базы в области обращения отходами, где необходимо закрепить механизм ответственности производителей и импортеров за сбор и безопасную переработку после использования продукции. [4, с. 4]

Необходим механизм взимания платежей от производителей за сбор и переработку отдельных видов тары, упаковки и т.д. по завершению «жизненного цикла» (тара из под хим. реагентов, пестицидов, гербицидов и т.д.), то есть, не разлагаемых, так как, в странах ЕС запрещено упаковка продуктов питания в бионеразлагающихся пластиковых пакетах, это будет весьма актуально для страны, которая будет вступать во всемирную торговую организацию, на его конкурентоспособность продукции на рынке.

По вопросу управления опасным бытовым отходам, необходимо отметить об отсутствии:

- системы учета опасных бытовых отходов;
- предприятий по переработке опасных бытовых отходов, за исключением ртутьсодержащих бытовых отходов;
- объектов захоронения опасных бытовых отходов;
- нормативно-правовой базы в сфере учета, сбора, переработки, уничтожения и захоронения;
- ответственности производителей и поставщиков за утилизацию отработанных опасных бытовых отходов.

Такая же ситуация сложилась с учетом сбора строительных и крупногабаритных отходов, которые по оценке экспертов составляют порядка 5% от общей массы ТБО, собираемых у населения, предприятий и организаций.

Здесь, также не налажена система отдельного сбора этих отходов, отсутствует централизованный пункт приема таких отходов у населения, как и не существует специализированных предприятий по их переработке.

В то же время, рост уровня благосостояния населения и развитие экономики в Республике предполагает нарастание динамики образования ТБО.

По прогнозам специалистов ожидается рост объемов образуемых отходов по всем категориям ТБО, в том числе опасным бытовым отходам.

По оценке экспертов, занимающиеся проблемами отходов прогнозируется образование значительного количества полезных компонентов в составе образуемых ТБО, что делает выгодным проведение комплексных мероприятий для их сортировки и реализации на рынке вторичного сырья. [7, с. 4]

В связи с чем, необходимо ускорить совершенствование природоохранного законодательства и разработку технологий применительно современному состоянию системы обращения с твердыми бытовыми отходами в городских и сельских населенных пунктах Республики. Такой интегрированный подход позволит повысить эффективность услуг по сбору, транспортировке, утилизации и захоронению твердых бытовых отходов.

А это означает необходимость качественного изменения в сфере управления ТБО, предусматривающее:

- модернизацию системы сбора и транспортировки твердых бытовых отходов;
- повсеместное внедрение отдельного сбора отходов у источника образования;
- развитие системы сбора, транспортировки и обезвреживания опасных бытовых отходов, образующихся у населения;
- строительство полигонов твердых бытовых отходов, отвечающих современным требованиям к санитарным полигонам со сложной инфраструктуры по приему, сортировке, переработки и захоронения твердых бытовых отходов;
- ликвидацию социальных последствий и экологического ущерба, возникшего в результате многолетнего размещения отходов на неконтролируемых свалках.

Как считают ученые и специалисты, занимающиеся проблемами отходов, все эти качественные изменения возможны при условии, когда в каждой области Республики будут разработаны программы по модернизации сектора управления ТБО, включающую в себя:

- обновление парка контейнеров и мусоровозов для обеспечения своевременного вывоза ТБО, недопущения загрязнения прилегающей территории, поддержание эстетичного вида контейнерных площадок;
- внедрение отдельного сбора всех категорий ТБО;
- внедрение стандартов услуг по всей цепочке: сбора, транспортировке, переработке и захоронению отходов;
- профессиональная подготовка в ВУЗах и колледжах технических специалистов, отвечающих за организацию сбора и удаления отходов;

- разработку образовательных и информационных программ для населения по вопросам обращения с отходами.

Немаловажную роль в управлении ТБО играет информирование широкой общественности на местном уровне, предусматривающие в себя такие мероприятия как:

- обсуждение отрицательного влияния неправильного обращения с отходами и популяризация успешного практического опыта в области обращения с отходами;
- демонстрация преимуществ раздельного сбора и использования вторичных материальных ресурсов;
- выпуск брошюр о вторичном использовании материальных ресурсов для распространения в школах, среди широкой общественности.

Также, положительный результат даст:

- организация ознакомительных визитов на полигоны для школьников и студентов;

- конкурсы рисунков, фотографий среди школьников на тему отходов;

- проведение интерактивных семинаров для школьников, студентов и негосударственных организаций.

Таким образом, в современных условиях управление отходами производства и потребления становится важным механизмом решения социально-эколого-экономических проблем, острота которых нарастает более высокими темпами, чем результативность мер, предпринимаемых для их решения.

В связи с этим, сфера обращения с отходами должна рассматриваться как неотъемлемая составная часть региональной социально-экономической системы, создающая предпосылки повышения эколого-экономической сбалансированности регионального развития, и в этом вопросе не маловажная роль отводится представителям науки и образования.

Литература:

1. Концепция экологической безопасности Республики Казахстан на 2004–2015 годы. Одобрено Указом Президента Республики Казахстан от 03 декабря 2003 г. № 1241
2. Отраслевая программа «Жасыл даму» на 2010–2014 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 10 сентября 2010 г. № 924
3. Ногаев, Ш. Сыр өңіріндегі өзекті экологиялық проблемалар // Қазақстан Республикасы өнеркәсібі мен аграрлық секторының даму перспективасы: ғылым, инновация, әлеуметтік-экономикалық аспектілер» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (26 наурыз 2010 жыл). — Қызылорда: Тұмар, 2010.
4. Гринин, А. С., Новиков В. Н. Промышленные и бытовые отходы: Хранение, Утилизация, Переработка. — М-ФАИР-ПРЕСС, 2002. — 336 с.
5. Типовые правила расчета норм образования и накопления коммунальных отходов. Постановление Правительства Республики Казахстан от 22 ноября 2011 г. № 1370.
6. Полигоны для твердых бытовых отходов. СН РК 1.04-15-2002
7. Технологический регламент получения биогаза с полигонов твердых бытовых отходов. — Москва: Академия коммунального хозяйства им. К. Д. Панфилова, 1990.
8. Санитарные правила устройства и содержания полигонов для твердых бытовых отходов № 3.01.016.97. Приказ и. о. Министра здравоохранения Республики Казахстан от 24 марта 2005 г. № 137.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

Африкалық тары және құмай дақылдарын интенсивті технология жағдайында егу ерекшеліктері

Нургалиев Нурали Шайкисултанович, докторант;

Нуржанова Шугыла Жалгасовна, магистрант

Қорқыт Ата атындағы ҚМУ (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Бүгінгі күні алда тұрған басты міндеттердің бірі — әр аймақтың топырақ-климат ерекшеліктерін ескере отырып, өндіріске ауылшаруашылық дақылдарын өсірудің интенсивті технологиясын енгізу арқылы егіннің шығымдылығын молайту және әр гектар жердің өнімділігін арттыру.

Еліміздің малазықтық қорындамытуда агроөнеркәсіптік кешеннің, оның ішінде ауыл шаруашылығының маңызы зор. Ауыл шаруашылығының негізгі салалары — өсімдік және мал шаруашылығы бір-бірімен тығыз байланысты және іс жүзінде бірін бірі толықтырып отырады.

Ауыл шаруашылық дақылдарынан тұрақты, сапалы, мол өнім алу үшін жерді өңдеп баптау, топырақ және климат жағдайларының әр түрлілігіне байланысты дақылдарды іріктеу, топыраққа әдістері мен тәсілдері белдемдік және нақты жағдайларға сәйкес жүргізіле бастады. Осыған байланысты әр белдем үшін егіншілік жүйесі белгіленген. Сонымен қатар егіншіліктің экстенсивті және интенсивті түрлері бар. Экстенсивті түрінде егіншіліктен өнім алу үшін қосымша күш көп жұмсалмайды. Жалпы түсімнің артуы көбінесе топырақ құнарлылығына және егін егетін жер көлемінің жаңадан кеңейтілуіне байланысты. Өндірістік күштердің және ғылымның дамуына байланысты. Егіншіліктер экстенсивті түрден интенсивті түрге ауысты, яғни, егіншіліктің интенсивті түрінде пайдаланылып жүрген жерге қосымша еңбек (механикаландыру, суландыру, тыңайту, агротехникалық шаралар жүйесін көтеру т. б.) жұмсап, ауыл шаруашылық дақылдарының өнімін арттыру шаралары іске қосылды. Қазақстанда егіншіліктің құрғау, суармалы тәлімі мен таудағы түрлері қалыптасқан. Құрғау егіншілігі жауыны аз, желді, құрғақ далалы аймақтарда орналасқан. Бұл жерлерде құрғаушылыққа төзімді дақылдар өсіріліп, топырақта ылғалды сақтандыру агротехникалық шаралар жүйесі қолданылады.

Қазіргі таңда елімізде топырақ құнарлылығын сақтау және ұдайы молықтыру жөнінде көптеген шаралар жүргізілуде. Атап айтар болсақ минералдық тыңайтқыш-

тарды қолдану көлемін еліміз бойынша тұтас алғанда 2011 жылы — 380,1 мың тоннаға, 2012 жылы — 439,0 мың т-ға және 2013 жылы — 599,5 мың тоннаға жеткізу жоспарланып, осы мақсатқа жету жолында пайдаланылатын әдіс-тәсілдер мен технологиялар түрлерін қолданысқа енгізу жөнінде жұмыстар жүргізіліп келеді. Осы жұмыстардың бірқатарына мысал келтірер болсақ, Отандық ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілердің минералдық тыңайтқыштар сатып алуына субсидия беру; минералдық тыңайтқыштар енгізетін арнаулы техника өндірісін қалпына келтіру үшін қаржы лизинг тетігін қолдану арқылы жағдай жасау; мемлекеттік білім беру тапсырысына сәйкес жыл сайын 25–30 адам шамасында агрохимик және топырақтанушы мамандар даярлауды көздеу секілді маңызды іс-шаралар алға қойылып, өз кезегінде орындалып келеді. Ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіру агрономиялық тәсілдерді жетілдіруді әрқашан талап етіп келеді және талап ете бермек. Осы уақытқа дейін өндірісте кең тараған технология белгілі бір ауыспалы егіс топырақты негізгі және егу алдындағы өңдеу жүйесімен, ылғал жинау, аурулармен, зиянкестермен күресу жүйесімен сипатталады. Топырақ құнарының арту жағдайы егін шаруашылығы өндірісінде жақсы агротехникалық ортада барынша жоғары өнім беретіндігімен ерекшеленетін сапалы жаңа сорттарды пайдалануды қажет етеді. Селекцияда мұндай сорттар интенсивті жеке типтегі сорттар болып табылады, ал бұл сорттарды өсіру технологиясы интенсивті технология деп аталады.

Бүгінгі күнгі егін шаруашылығы жағдайында африкалық тары мен құмайды интенсивті технология жағдайында өсірудің мәнісі:

1) Егістікті ауыспалы егіс жүйесіндегі ең жақсы дақыл бойынша, ең алдымен таза қара парлар бойынша орналастыруда;

2) Дәннің сапасы жоғары, жақсы өнімді интенсивті типке жататын сорттарды өсіруде;

3) Өсімдіктерді минералдық қорек элементтерімен және олардың топырақтың мөлшерін есепке ала отырып

үйлесімді түрде қамтамасыз ету, вегетация кезінде оларды бөлшектеп қолдануда;

4) Өсімдіктерді арамшөптерден, зиянкестерден және аурулардан қорғаудың интеграцияланған жүйесін құруда;

5) Топырақты эрозиядан қорғауға, ылғал жинау мен сақтауға ауыл шаруашылығы дақылдарының дамуына қолайлы жағдай жасауға бағытталған технологиялық тәсілдердің уақытылы және сапалы орындалуында интенсивті технологияның түпкі мақсаты дақыл өнімінің өсуі мен тұрақтылығын арттыруды және дәннің жақсартуды қамтамасыз ету.

Африкалық тары мен құмай дақылдарын өсіруде интенсивті технологияны енгізу шараларын жүргізгенде;

1) Күтіп-баптаудың интенсивті технологиясы жөніндегі ұсыныстарды зерттеп, оның негізгі элементтерінің мазмұндарын қорыту керек;

2) Интенсивті технологияны енгізген озат шаруашылықтарды таңдап алып, солардың ұқсас мәліметтерін қорыту қажет.

3) Пайдаланып отырған шаруашылық бойынша белгілі африкалық тары мен құмай дақылдары үшін негізге алатын мәліметтер қолда болуы тиіс.

Кесте 1. Құмай тұқымдарының себу мөлшері

Себу мерзімі	Себу мөлшері	Жасыл азық өнімділігі, т/га
15 мамыр	2	19,6
	4	25,3
	6	33,1
	8	36,4
	10	32,1
	12	30,2
30 мамыр	2	21,9
	4	28,7
	6	39,8
	8	43,8
	10	38,3
	12	35,6
15 маусым	2	22,1
	4	27,7
	6	34,7
	8	40,0
	10	37,8
	12	34,5

Кесте 2. Африкалық тары тұқымдарының себу мөлшері

Себу мерзімі	Себу мөлшері	Жасыл азық өнімділігі, т/га
15 мамыр	1,5	19,2
	3,0	31,7
	4,5	26,9
	6,0	25,3
	7,5	25,0
	9,0	22,5
	30 мамыр	1,5
3,0		46,4
4,5		39,9
6,0		38,3
7,5		35,2
9,0		31,7
15 маусым	1,5	25,3
	3,0	41,0
	4,5	37,6
	6,0	35,8
	7,5	35,0
	9,0	33,7

4) Ауытқуларды анықтап, тұжырымдар мен ұсыныстарды қисынға келтіріп мазмұндау керек.

Африкалық тары мен құмай дақылдарын интенсивті технология бойынша өндіруді ұйымдастыру мен оның тиімділігін талдай отырып, олардың дақылдарын себу мөлшерін анықтап алу қажет. Ол үшін интенсивті технология бойынша өсірілетін құмай мен африкалық тары дақылдарының барлық егіс көлеміне есептегенде егілетін мөлшерін есептеп шығару керек.

Соңғы жылдарда себілетін тұқымның сапасы барған сайын нашарлай түсіп, тексерілмеген тұқым көлемі арта түседі. Осы жағдайды ескере отырып себілетін тұқымның мөлшерін анықтаумен қатар сапасына мән берген жөн.

Африкалық тары мен құмай дақылдарын интенсивті технология бойынша өндіруде жерді тиімді пайдалануды, мамандандыру аймақтары бойынша өндіріс пен еңбек ресурстарын тиімді орналастыруды, ауыл шаруашылығы өсімдіктерінің сорттары мен тұқымдарының жоғары өнімді түрлерін шығаруды, олардың гендік қорын сақтауды, ауыл шаруашылығы аймақтарының жағдайына бейімделген, өнім өндіруге жұмсалған шығынды азайту мен қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ететін технологиялар мен механикаландыру құралдарын жасауды, ауыл шаруашылығы өнімін барынша ұқсататын жаңа технологиялар әзірлеуді ауыл шаруашылығын ғылыми қамтамасыз етудің басым бағыттары деп белгілеу қажет.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің мәліметтері [Электрондық ресурс] — 2012–2013. — URL: <http://www.minagri.gov.kz> (мәлімет алу күні: 18.02.2014).
2. Игловиков В.Г., Конюшков Н.С., Мовсисянц А.П. Справочник по кормопроизводству. — Москва: Колос, 1973. — с. 64–66.
3. Toderich K., Zharpaev R., Tautenov I., Nurgaliyev N., Gupta Sh., Srinivasa R. Sorghum and Pearl Millet for Crop Diversification, Improved Crop-Livestock Productivity and Farmers Livelihood in Central Asia // PFU-CGIAR Office in Tashkent, 2013. — с. 1–4.
4. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. (с основами статистической обработки результатов исследования). — Москва: Агропромиздат, 1985. — с. 14–21.

ЭКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ

Организация бухгалтерского учета в АО «Казпочта»

Ажмухамедова Асем Аскарровна, кандидат экономических наук;
Есенгараева Гульназ Бектуреевна, кандидат экономических наук
Калжанова Жанар Сабитовна, магистрант
Университет «Болашак» (г. Кызылорда, Казахстан)

Устав АО «Казпочта» разработан в соответствии с Гражданским кодексом Республики Казахстан, Законом Республики Казахстан «Об акционерных обществах» и определяет правовые основы организации и функционирования акционерного общества «Казпочта», а также Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2003 года N 1386 О Национальном операторе почты Республики Казахстан (с изменениями, внесенными постановлением Правительства РК от 21.06.04 г. N 682).

АО «Казпочта» создано в соответствии с Постановлением Правительства Республики Казахстан от 20 декабря 1999 года №1940 «О реорганизации республиканского государственного предприятия почтовой связи и его дочерних государственных предприятий».

АО «Казпочта» является юридическим лицом, созданным в форме акционерного общества со 100% государственным участием, и осуществляя свою деятельность в соответствии с Уставом АО «Казпочта» и законодательством Республики Казахстан. АО «Казпочта» является правопреемником прав и обязательств республиканского государственного предприятия почтовой связи.

Финансовая и производственная деятельность АО «Казпочта» осуществляется на основе хозяйственной самостоятельности.

АО «Казпочта» имеет самостоятельный баланс, печать с указанием полного фирменного наименования на государственном и русском языках, банковские счета.

Официальными языками АО «Казпочта» являются: государственный и русский. АО «Казпочта» приобретает право юридического лица с момента его государственной регистрации.

Целями деятельности АО «Казпочта» как оператора сети почтовой связи в соответствии с действующим законодательством являются организация предоставления услуг почтовой связи на территории Республики Казахстан для обеспечения функционирования единой технологической системы почтовой сети, развитие новых

видов услуг. АО «Казпочта», обладая статусом организации, осуществляющей отдельные виды банковских операций, обеспечивает предоставление финансовых услуг, в том числе агентских и трансферт — агентских услуг населению.

АО «Казпочта» вправе учреждать дочерние и зависимые юридические лица, а также участвовать в уставных капиталах и деятельности других юридических лиц на территории Республики Казахстан и за ее пределами, в порядке установленном Уставом АО «Казпочта» и действующим законодательством Республики Казахстан.

Общество также вправе:

— осуществлять необходимые структурные преобразования АО «Казпочта»;

— выдавать доверенности и гарантии на осуществление имущественных и финансовых операций от лица АО «Казпочта» и обязательств по проводимым сделкам и операциям;

— формировать тарифы на услуги связи, предоставляемые АО «Казпочта» в порядке, предусмотренном действующим законодательством Республики Казахстан;

— страховать гражданско-правовую ответственность и предпринимательские риски, возникающие в деятельности АО «Казпочта».

АО «Казпочта» вправе создавать филиалы и представительства (структурные подразделения), не являющиеся юридическими лицами, которые действуют на основании Положений, утверждаемых советом директоров. В целях оптимизации и унификации нормативных документов АО «Казпочта», а также деятельности филиалов и представительств. Учредителем АО «Казпочта» является Правительство Республики Казахстан в лице Комитета государственного имущества и приватизации Министерства финансов Республики Казахстан.

АО «Казпочта» ведет бухгалтерский учет активов, собственного капитала, обязательств и осуществляемых им хозяйственных операций способом двойной записи в соответствии с Типовым планом счетов бухгалтерского

учета на основе Закона Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности», Стандартов бухгалтерского учета, Методических рекомендаций к Стандартам бухгалтерского учета, Учетной политики и других указаний, инструкций и приказов АО «Казпочта» по организации бухгалтерского учета. В случае возникновения операций, не предусмотренных Рабочим планом счетов, АО «Казпочта» дополняет план, используя принципы его разработки.

Ответственность за соблюдение технологии документооборота, своевременное и качественное заполнение документов, достоверность сведений, содержащихся в них, и своевременную передачу документов для отражения данных в бухгалтерском учете несут лица, подписавшие документы, согласно полномочиям.

В АО «Казпочта» применяются следующие способы ведения бухгалтерского учета:

1) автоматизированный на персональных компьютерах — для ведения учетных синтетических и аналитических регистров и финансовых отчетов;

2) неавтоматизированный, на бумажных носителях (ручной) — для оформления первичных документов в момент совершения хозяйственных операций.

При ведении учета на персональных компьютерах АО «Казпочта» обеспечивает:

— перенос ежемесячных данных бухгалтерского учета на бумажные носители, которые подписываются и подшиваются в отдельные журналы;

— защиту данных на магнитных носителях от несанкционированного доступа;

— наличие контрольного экземпляра дискеты с данными учета на конец каждого месяца (текущий архив);

— при использовании электронных подписей — надлежащие меры предосторожности и контроля, касающиеся права использования и доступа к электронным подписям.

Содержание первичных документов и регистров бухгалтерского учета является информацией, составляющей коммерческую тайну, доступ к которой предоставляется лишь тем лицам, которые имеют разрешение руководства, а также должностным лицам государственных органов в соответствии с законодательством Республики Казахстан.

Общие условия ведения кассовых операций:

1. Кассовые операции (прием и выдача наличных денег, включая их пересчет, размен, обмен, сортировку, упаковку и хранение) осуществляются в соответствии с «Правилами ведения кассовых операций, сейфовых операций и операций по инкассации банкнот, монет и ценностей в банках второго уровня и организациях, осуществляющих отдельные виды банковских операций Республики Казахстан», утвержденными постановлением Правления Национального Банка №58 от 03 марта 2001 года, а также внутренними нормативными документами Общества.

2. Для организации кассовой работы, выполнения функций по кассовому обслуживанию Клиентов, а также обработки наличных денег в Обществе, функционируют вечерняя касса, касса пересчета, операционная касса,

приходно-расходная касса, в том числе по операциям с валютными ценностями. Для удобства обслуживания Клиентов — физических лиц обслуживание осуществляется по принципу «одного окна», где наряду с кассовыми операциями осуществляются и другие операции.

3. Операции с наличными деньгами осуществляются подразделениями Общества, согласно установленному режиму работы.

4. Прием/выдача наличных денег производится на основании приходных/расходных кассовых документов. Порядок оформления и формы кассовых документов определяются внутренними нормативными документами Общества с учетом соответствующих требований законодательства РК.

5. Комиссионное вознаграждение за услуги Общества по кассовым операциям списывается со счетов Клиентов, в соответствии с условиями договора банковского счета в безакцептном порядке либо оплачивается Клиентами наличными деньгами, согласно установленным Обществом тарифам комиссионного вознаграждения на свои услуги.

Отчетным периодом для годовой финансовой отчетности АО «Казпочта» является календарный год с 1 января по 31 декабря.

Финансовая отчетность АО «Казпочта» составляется в национальной валюте Республики Казахстан, подписывается Президентом или Вице-президентом — Главным финансовым директором и Директором Департамента бухгалтерского учета и отчетности — Главным бухгалтером, которые несут ответственность за ее своевременным, качественным и достоверным представлением.

Контроль за соответствием деятельности АО «Казпочта» законодательству, интересам акционеров осуществляется путем проведения проверок внутренней аудиторской службой и аудиторской организацией в сроки и объемах, определяемых законодательством и собственниками.

Годовая и квартальная финансовая отчетность АО «Казпочта» по формам, утвержденным приказом Министерства финансов Республики Казахстан от 18.04.2001 г. №201 «Об утверждении форм финансовой отчетности», своевременно публикуется в казахстанских средствах массовой информации, тираж которых превышает 30 тысяч экземпляров.

Филиалы АО «Казпочта» имеют самостоятельную бухгалтерию, возглавляемую главным бухгалтером филиала и подчиненному в своей деятельности Департаменту бухгалтерского учета и отчетности, первому руководителю филиала и его заместителю, курирующему финансово-экономические вопросы.

Филиалами составляется и представляется в Департамент бухгалтерского учета и отчетности годовая и квартальная финансовая отчетность по формам, утвержденным приказом Министерства финансов Республики Казахстан от 18.04.2001 г. №201 «Об утверждении форм финансовой отчетности», а также квартальная и годовая информация о финансово-хозяйственной деятельности

по формам, утвержденным приказом Министерства финансов Республики Казахстан от 09.04.2001 г. №182 «Об утверждении Инструкции по заполнению форм финансовой информации, Правил проведения анализа пред-

приятий и Правил определения основных показателей эффективности деятельности негосударственных юридических лиц с участием государства в уставном капитале», в сроки установленные АО «Казпочта».

Литература:

1. Конституция Республики Казахстан
2. Закон Республики Казахстан от 13 мая 2003 года №415-ІІ Об акционерных обществах
3. Гражданский кодекс Республики Казахстан
4. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2003 года №1386 о Национальном операторе почты Республики Казахстан (с изменениями, внесенными постановлением Правительства РК от 21.06.04 г. N 682)
5. Независимый анализ законов «Об акционерных обществах» Казахстана с другими странами юридической фирмы «GRATA», Тимурлан Гайсин, Юрист. www.ugrata
6. Информация о АО «Казпочта», информация с устава АО «Казпочта».
7. Поисковая система ЮристПроф от октября 2006 г.
8. Учетная политика АО «Казпочта».
9. Аналитические данные с оперативного сайта АО «Казпочта» в зоне Интернет Республики Казахстан. www.kazpost.kz

Қазақстанда индустриалды-инновациялық саясаттың қалыптасуы

Байменова Гульнур Айдарбековна, экономика ғылымдарының магистрі;
Судейменова Зайда Камаловна, экономика ғылымдарының магистрі
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазақстан Республикасының ғылыми-техникалық саясатының міндеті ғылыми іс-әрекеттің және жалпы экономиканың дамуы мен тиімділігін қамтамасыз ететін тұрақты және өздігінен дамиды механизмді құру болуға тиіс. Осыған сәйкес ҒТП-тің дамуы осы мақсатқа жетуді қамтамасыз етуі қажет.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік инновациялық саясаттың принциптері төмендегілерді қамтуға тиіс: ғылыми және ғылыми-техникалық шығармашылық еркіндігі, интеллектуалдық меншікті құқықтық қорғау; ғылыми, ғылыми-техникалық іс-әрекет пен білім берудің интеграциясы, ғылым мен техника салаларындағы бәсекені қолдау, ресурстарды ғылыми дамудың басты бағыттарына шоғырландыру; ғылыми, ғылыми — техникалық және инновациялық іс-әрекеттегі іскерлік белсенділікті ынталандыру, халықаралық қызметтесуді дамыту.

Инновациялық саясат — бұл инновациялық стратегияның мақсаты мен басты бағыттарын және оның мемлекеттік органдармен жүзеге асырылуының механизмін анықтайтын әлеуметтік-экономикалық саясаттың бір бөлігі. Өкіметтің инновациялық саясаты қоғамның дамуының оптималды жолдарын іздеуден, өндірістің перспективтік салаларын айқындаудан, оларды қаржылық қолдаудан, инновациялық процесстерді экономикалық реттеуден, ғылым мен техника жетістіктерін өндіріс пен қызмет көрсету саласында жылдам енгізуді инновациялық,

құқықтық және басқа да қамтамасыз етуден тұрады [1, с. 12].

Инновациялық саясат техникалық және ғылыми саясатпен тығыз байланысты, ол қолданбалы білімдері артыруға және ғылыми-техникалық жетістіктерді қолдануға бағытталған ғылым мен ғылыми-техникалық дамудың мемлекеттік реттелуін қамтиды. Инновациялық саясатты инновацияларға деген сұраныстың маңызды факторларының бірі болып табылатын өнеркәсіптік саясаттан бөлек іске асыру мүмкін емес. Ол меншік құрылымына, кәсіпорындар көлемдеріне, өндірістік ресурстарды шоғырландыру мен бөлуге әсер ету арқылы орындалады. Инновациялық іс-әрекет инновацияларды, инвестициялар жаңалықтарды материаландыру үшін база болып табылатын салада ынталандыратын инвестициялық саясатпен де тығыз байланысты болады.

Дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей, нарықтық экономика инновациялық және құрылымдық саясаттың тәуелділігінің өсуімен сипатталады. ҚР өкіметі ғылыми сыйымды, импорттың орнын толтыратын өнім шығаруға, тиімсіз өндірістерді қысқартуға және жоғары беруге бейімделуі қажет. Жекешелендіру инновациялық процесстерді ынталандыруға бейімделген құрылымдық саясаттың нәтижесінде мүмкін болады [2, с. 18.].

Инновациялық саясатты құру процесінде оның әлеуметтік саясатпен тығыз байланысын да ұмыт-

паған дұрыс. Дамыған елдерде, олардың дамуының практикасы көрсетіп отырғандай ғылыми техникалық жетістіктерді еңгізу материалдық және материалдық емес игіліктер жинағын әрдайым кеңейту арқылы әлеуметтік сенімділікті қамтамасыз ету мақсатымен халықтың негізгі көпшілігінің өмірлік деңгейін қолдауға бағытталған болатын. Инновациялық саясаттың елдің ұлттық қауіпсіздігінің саясатымен тығыз байланысты екендігі сөзсіз. Оны келесі үш бағытқа келтіруге болады: біріншіден, қазіргі жағдайда қорғану қабілетінің минималды қажетті деңгейін қолдап отыру әскерді қаруландыру саласындағы инновацияларсыз мүмкін емес. Екіншіден, макроэкономикалық тиімділіктің өсуінің маңызды құралы болып инновациялардың конверсиясы табылады, яғни қорғаныс саласында жасалған жаңалықтарды азаматтық секторда қолдану. Үшіншіден, инновациялық механизмдерді қорғаныс саласында пайдалану оның беделін, үнемділігін және әрекет ету қабілетін көтеруге мүмкіндік береді [3, с. 14.].

ҚР-ның ғылыми-техникалық саласын мемлекеттік басқару жүйесін зерттеу инновациялық іс-әрекетті мемлекеттік қолдаудың әрекеттегі жүйесі бюджеттік қаржыландырушы ғана шектелетінін көрсетеді, ал ол ғылыми-техникалық потенциал мен инновациялық іс-әрекеттің дамуы үшін жеткіліксіз екендігі анық.

Мемлекеттік ғылыми-техникалық саясат тек қана ғылыми-техникалық бағдарламаларды қаржыландырушы және инновациялық іс-әрекеттің жеке шаруашылық субъектілеріне жеңілдік берумен шектелмеуі керек және шектеле алмайды. Мемлекет елдің дамыған елдеріндегі осындай іс-әрекетте кең тараған және тиімді қолданылып жатқан әдістерді пайдалана отырып, ғылыми-техникалық

жаңалықтарды экономикалық іске асыру функцияларын орындауға міндетті.

Мемлекеттің бюджеттік саясаты базистік инновацияларды қолдауға бағытталуы қажет, бірінші кезекте экспортқа бейімделген, импорттың орның толтыратын өндеулерді, сонымен бірге экологиялық сақтаушы технологияларды қаржыландыру керек.

Экономикалық дағдарыспен қатар жүрген нарықтық қатынастарға көшу жағдайында ҚР-ның мемлекеттік реттеу саясаты елдің ғылыми-техникалық потенциалын сақтауға және оны ҒЗТҚЖ құрылымдық қайта құрылуы мен тиімділігін арттыру үшін жұмылдыруға бағытталуы қажет.

ҚР-дағы мемлекеттік инновациялық саясатының негізгі бағыттары ретінде төмендегілер болуға тиіс:

— елдің ғылыми-техникалық дамуының ұзақ мерзімді бағдарламасын өндеу;

— инновацияларды қаржылық ресурстармен қамтамасыз ету;

— инновациялық инфрақұрылымды құру, оның ішінде ғылыми қалаларды құрудың мемлекеттік (республикалық, аймақтық) бағдарламалары;

— инновациялық циклдың әртүрлі кезеңдердегі кооперация мен интеграцияның өзара тиімді негізінде инновациялар координациялаудың бірыңғай ережелері мен механизмдерін өндеу және осы механизмнің әрекетін экономиканың басқа салаларына кеңейту интеллектуалдік меншікті қорғау;

— ҚР аймақтарындағы инновациялық іс-әрекеттің дамуына, аймақ аралық инвестициялық қызметтесуге жәрдем беру, ғылым мен техника саласындағы ұлттық мүдделерді қорғау [4, с. 51.].

Әдебиет:

1. Муканов Д. Индустриально-инновационное развитие Казахстана: потенциал и механизм реализации. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004.
2. Кокурин Д. И. Инновационная деятельность. — М.: Экзамен, 2001.
3. Исахметов Т. Механизмы совершенствования инновационной политики в современных условиях // Қаржы-Қаражат-Финансы Казахстана. — 2005. — №3.
4. Қажмухаметова А. Состав и структура инновационных затрат // Қаржы-Қаражат-Финансы Казахстана. — 2004. — №4.

Кластерлік өндірісті ұйымдастыру мәселелері және оның жер ресурстарын пайдалану тиімділігіне әсері

Мұратбаева Гүлмира Алмабекқызы, экономика ғылымдарының кандидаты;

Өмірзақ Жомарт, магистрант

«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Тәжірибелі шет елдерде аумақтық өнімінің бәсекеге қабілеттілік өсім факторларының бірі болып экономикалық кластерлерге өту болып табылады. Оңтүстік —

Қазақстан облысы территориясында мақтадан дайын өнімді дайындау технологиясын жетілдіру мақсатында мақта-тігін кластерін құру қарастырылған. Тігін құрал-

дарын модернизациялау кезінде халықаралық сапа стандартына сәйкес келетін өнімді шығару қажет.

Кластерлік экономикалық даму Қазақстандағы экономикалық саясаттың жалпыхалықтық негізі болып табылады. Қазіргі кезде республикада мемлекеттік көмекті әртүрлі саладағы, соның ішіндегі ауылшаруашылық кластерін дамыту алды. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2013 жылғы халыққа жолдауында бәсекеге қабілеттілікті жоғарлатудың экономикалық потенциалы бар приоритетті салалардағы экономикалық бәсекеге қабілетті моделін таңдау қазақстандық кластерлік жүйені дамытуға жол қойылады деп айтқан [1].

Кластерді реттеу — бір — бірімен бәсекеге қабілеттілігін өсіру қабілеттілігі тығыз байланысты болатын салалардағы қоғамдық фирмаларды біріктіру процесі болып табылады. Дегенмен кластер шағын және орта бизнестің негізінде аумақты дамыту үшін ең маңызды болып табылады. Сондықтан үкіметтің күші жеке кәсіпорындарға емес, жеткізушілер мен тұтынушылар арасындағы арақатынасты дамытуға жұмсау қажет.

Оңтүстік — Қазақстан облысының аумақтық экономиканың кластерлік формасын ұйымдастыру бәсекеге қабілетті өнім дайындауда басқару жүйесін жүзеге асыру болып табылады. Оңтүстік — Қазақстан облысында кластерді құру жағдайын талдау кезінде облыстың табиғи-климатикалық жағдайы ауылшаруашылық өнімін мақта-шикізатын қайта өңдеуге қолайлы жер. Егер Қазақстанда 1990 жылы мақта өндірудің жер көлемі 119,7 мың га болатын болса, 2013 жылдың өзінде 206,5 мың га жетті. Ауылшаруашылықтың бұл өнімін тек екі облыс қана өндіріп шығарады — Қызылорда және Оңтүстік — Қазақстан облысы, бірақ соның ішінде мақта-шикізатын тек Оңтүстік — Қазақстан облысы өндіреді. Қызылорда облысында 2013 жылы 0,7 мың тонна ғана жиналса, көрші облыста — 409,1 мың тонна жиналған [2].

Бұл дегеніміз, Оңтүстік — Қазақстан облысының экономикасында мақта-тігін кластерін дамыту және құру жалпы халықтық экономиканың қызығушылығына өте маңызды, яғни облыстың экономикалық кластерінің басқада құрылымдарын дайындауға мүмкіндік береді.

Мақта — тоқыма кластеріне жататын бұл салалардың құрамын одан әрі зерттеулер нәтижесінде сыртқы экономикалық байланысын туғызуда облыстың экономикасының құрылымында өзгерістермен кіруші салаларда өзгертулер болуы мүмкін. Қазіргі уақытта Оңтүстік Қазақстандағы мақта-тоқыма кластері белсенді қалыптастыру кезеңінде орналасқан. Бірақ, бұған қарамастан өнімнің әлі төмен бәсекеге қабілеттілігі осы кластердің кәсіпорындарын биік деңгейден әжептәуір емес, технологиялық күйде қосылатын кейбір мәселелер ие болған физикалық және негізгі өндірістік қорлар, мақта — тоқыма кластерді материалдық базаның құрылымы моральдық тозу ғана қалыптасады. Қысқа мерзімдер саябақ жаңарту машина-трактор қамтамасыз ету ретінде мамандандырылған лизинг компаниясы «БРҚ-Лизинг» Қазақстанның даму банкінің мақта — тоқыма кластерді материалдық

техникалық базаның дамуы үшін алдыңғы технологиялар енгізуге құрған және бұның негізінде мақтаның өнімділігін және сапасы едәуір жоғарылатылады. Себебі, осы лизинг компаниясы ауылшаруашылық техникасын шартты пайдалануға ұсынады, лизингтің ұзақ мерзімдеріне қарағанда жеке алғанда жоғары емес пайыздық ставкалар. Лизингке жабдықтау үшін ауылшаруашылық «БРҚ-Лизинг» компанияның 5,08 млрд, теңгесін ерекшелейді. Саяси, әлеуметтік, экономикалық аспектілеріне ие болған республиканың экономикасы үшін облыс мақта — тоқыма кластерді Оңтүстік Қазақстан даму мағынасына тұрақтау керек. Қалыптастыру саяси пікірден және мақта — тоқыма кластерді тиімді қызмет ету шаруашылық байланыстарда гармониялық кірудің мүмкіндік туғызады. Бұдан басқа, мақта — тоқыма кластерді дамудың әлеуметтік жағын ерекшелейді. Қалалардағы да, қырдағы елде де осы кластер облыстың экономикасының үлкенірек халықтың табыстары құрылымында үстемдік болып көрінеді, сол себепті, бос еместікті қамтамасыз етеді.

Халықтың жұмыспен қамтылуының жоғарылауы мақта — тоқыма кластерді шеңберінде шешілуге мүмкін тиімді шешілу, себебі астықтың саны өндіріске еңбектің шығыны мақта-шикізаттың тоннасының өндірісінің еңбек сыйымдылығы 3 есе жоғары болады.

ОҚО-ға мақта — тоқыма кластерді қалыптастыру 5000 астам жұмыс орындарымен қамтамасыз етуге қосымша ретінде рұқсат ететін, сонымен бірге қосылған құнды көбею деңгейі еңбек есебінен мақта талшықтан түпкі бұйымдарын өндірісте көтеруге күтілед. Мақта — тоқыма кластерді экономикалық рөлі онының дамуына әсерін туғызады, облыс экономикасы с, ел барлық ұлттық экономикасы сияқты болады. Өндірістің құрылымын қалыптастырудың процестері, өлшем және инвестицияларды бағыт, өндірушілердің табыстарын қамтамасыз ету және мемлекет күйімен негізінен көпшілігінде мақта — тоқыма кластерді қызмет етумен анықталады. Азық-түлік шартты корпорациясы мақта — тоқыма кластерді қалыптастыру ОҚО-на шеңберінде мемлекеттің қатысуымен акционерлік қоғамды сияқты жасаған мақтаның өңдеуі бойымен зауыттың құрылысы бойымен кең жұмыс өткізеді 51% акциялар пакеті, ал зауытын іске қосуын сәтінен қалған 49% акциялар пакеті мақта берілген өндіруші болу тиісті. Мақта қайта өңдейтін зауыт үшін, бюджеттен 2013 жылға осы мақсатта 500 млн. тг, ал ерекшеленген 1млрд. тг 2014 жылында кесілді де жабдықты жабдықтауы АҚШ және Түркия жүзеге асыруы керек. Зауыт мақта-шикізаттың сатып алуының жанында бәсекелі орта бұл мақта, әділ бағалар бойымен өнім өткізудің мүмкіндігімен қамтамасыз етіп, мақта қайта өңдейтін зауыттардың арасындағы бағалы келісім сақтап қалып, мақтаның өндірісін үлкейтуге құруға мүмкіндік береді және қымбатшылық арналған нарық мақта ішкі және сыртқыға сапаландырып, іске асырып, шетелдік инвестиция тарту. Мақта — тоқыма кластерін өндірістің тиімділігінің жоғарылауына жер қорларын салыстырмалы үнемдеуінің және олардың шығынын иге-

руге мүмкіндік туғызады. Бұл кластер қалыптастыруда жағдай жасайтын рөлді мүмкін орындайтын және облыстың әр түрлі профилинің жеке салаларын дамыту. Басқа экономика саласыларды дамудың ынталандыруы мақта — тоқыма кластерді инвестициялық потенциалымен қорлануы мүмкін. ОҚО-ны мүмкін өндірісін және мақта — тоқыма кластерді тез өтімді өнімді, жеке алғанда мақта маталар, елге валюталық түсулерін негізгі көзбен мүмкін мақташылықтың өнімін линт, улюк әлемдік нарықта жүзеге асыр. Рөлі жеңіл, машина жасау, химиялық және бұл ретте мұнай-химия өнеркәсіп ұдайы өсуі керек. Мемлекет және жеке сектор экономикалық әлуаттің күшейтуіне алып келген елеулі қаржылар облыстың мақта — тоқыма кластерін дамуларға салады, сонымен бірге онының тиімді дамуындағы бағырламаны, тағы басқа салаларды мақташылықтың өзара байланыстарының сапалы жаңа құрылымын жасау жүзеге асыруда маңызды рөл ойнайды. 2014 жылда 13, 4млрд тг ерекшеленген республикалық бюджет мақта — тоқыма кластерді дамуына 2013—2014 жылдардағы Қазақстанда 9, 4 млрд — тг бөлінген. 2014 жыл ерекшеленген сомасынан қай 583 млн. тг өсімдіктерді қорғауға бағытталады және көктемдегі-далалар жүргізу үшін құндылық минералдық тыңайтқыштар, жәрдем беруге заттық-техникалық және жинау жұмыстар, тұқым шаруашылықтың дамуына 830 млн тг және суармалы егіншілік — 615, 7 млн тг. Дамудың міндеті және Оңтүстік қазақстан облысты мақта — тоқыма кластерді бәсекеге қабілеттіліктің жоғарылауы жаңа өндірістердің ұйымын ынталандыруда қосылады және әлемдік қаржыға қол жеткізуді қамтамасыз еткен инновациялық кәсіпкерлік жобаларды өткізу. Мақта — тоқыма кластерді ынталандырудағы мақсаты қолайлы ауа райының жасауы үшін бұл бағыт шетелден арнаулы экономикалық аймақ Оңтүстік жасау туралы Назарбаевтің Қазақстанның президентін жарлық қабылданды да отандық инвесторларға кеден жеңілдіктері және преференция салық ретінде берілген. Себебі тиімді инвестициялық саясатты жүргізу мақта — тоқыма кластерінің дамуының маңызды факторларының бірі болып көрінеді. Біріншіден, бірлескен өндірістерді жасау мақтаның терең өңдеуін әсіресе, өте жаңа технологияларға қол жеткізу, дайын өнімнің өндірісі бойымен орынды көздің нүктесімен, ал екіншіден, шығарылатын тауарларды шет серіктестері арқылы әлемдік нарықтарға қол жеткізу.

Мақта — тоқыма кластерді даму несие берудің бір бөлігінде, орынды, мемлекет жеңілдікті экспорттық кредиттердің мемлекет кепілдігілер, экспорттың төте жәрдем беруі, беруіне коммерциялық қарыздардың бөлінділерін тартудың сызығы бойымен жеңілдікті мемлекеттік несие беру енгізісін және жабдықтың сатып алуы астында экспорттық өндірістің дамуы, шикізат, байланған несиелерді ТМД елдерімен қатар берудің Қазақстан шығарылмаған қордағы бөлшектердің және жинақтайтын материалдары үшін жабдықтың сатып алуларын экспорттық операциялар, мемлекеттік несие беру сақтандыру жеңіл, тоқыма үшін және таяу шетелдің елінде тамақ өнеркәсібі экспорттың

ұзартуына мүмкіндік туғызған. дайын өнімін экспорттық жабдықтауларының көлемін кеңейтуі шешімін республика шарттарында мүмкін есебінен және жалпы ішкі өнімдегі үлес салмағын олардың өсуі, себебі шикізат тауарларына әлемдік нарықтардағы бағасы төмендетуге тенденцияны алады. Мақта-шикізаттың бірлігіне қарағанда, дайын өнімнің бір бірлігі экспорт көлемінде дайын өнімнің үлесін көбетіндегі, сондықтан осы жағдайда орынды экспорттан түсу 20 есе ілгерілетеді, дайын өнімнің қосылған құны 20 есеге артық. ОҚО -ға қосылған құндарды мақта — тоқыма кластерде өндірісте көрінеді, сондықтан болжамды тіркес төмендегіше; мақта — шикісі = мақталшығы = жіптер = маталар = маталарды — өңдеу = дайын тігін бұйымдарын тігу = тауар маркасы [3].

Демек, қазіргі уақытта дамудың бас бағыттарының бірі Оңтүстік Қазақстан облысы қалыптастырылуды және мақта — тоқыма кластері экономикалық әлуатті кеңейтуде. ЕЭА «Оңтүстік» жасауы жеке алғанда, барлық тоқыма өнеркәсібіне дамуына бұрын бағытталған, даяр тоқыма өнімді өндіріс үшін әлемдік сауда белгілерінің өндірушілеріне дайын өнім түрінде тартады. ЕЭАның қызметі негізгі бағыт иірілген жіптің өндірісін және трикотаж бұйымдары маталар, және жеке алғанда тоқылған даяр тоқыма өнім, жоғарғы және киім, тоқыма өнімінің басқада түрлерін шығару. Осы аймақтың қызметінің негізгі бағыты ЕЭАның қазіргі инфрақұрылымының қалыптастыруы, сонымен бірге жүргізу анықталынған және тоқыма өнеркәсіпін облыста инновациялық жобаларды енгізу. Өндірістің тиімділігінің жоғарылауы үшін мақта — тоқыма кластер осы кластердің салалары үшін қолайлы құратын республикада экономиканы мемлекеттік реттеудің жүргізуі керек. Жеке алғанда:

1. Тиімді жағдай жасайтын экономикалық саясатты жүргізу, оның негізінде шетел азаматтарын тарту және шапшаң капитал айналымының мүмкіндегі ішкі инвестициялар, және өндірістің кеңейтуі.

2. Капиталдың бөліндісін қатысудың ынталандыруы қоғамда қабілетті экспорт есебінен тиімді бәсекелестіктен астам тез үлкейтсін, акционерлік тағы басқа кәсіпорындарда мемлекеттің үлесін қысқарту.

3. Салаларды қаржыландыру үшін несие нарығының тиімді жұмысын қамтамасыз ету үшін банк жүйесіндегі халықтың жинақ ақшасы есебінен тарту.

4. Маркетинг нарығында потенциалдық зерттеулерінің әлемдік нарықтың жағдайы, жүргізуі туралы ақпарат дайын өнімнің экспортшыларына ерекше мінезді қызмет көрсететін мамандандырылған мекемелерді қызметтің жақсартуы мақта — тоқыма кластерде өндірушілерді мемлекеттік қолдауды күшейту.

5. Инновациялардың өндірісті жаңартудың ынталандыруы және ҒТП -тың жетістіктері енгізуі.

6. Қалыптастырудың мақсатымен институционалдық өзгертулерін күшейту және экономикаға, монополиядардың үстінде бақылаудың жеке алғанда тиімді жүзеге асыруынамен қатар монополиялық бірлестіктерді жасаумен бәсекелі ортаны дамуы.

7. Ынталандыру және дамудың қолдауы аз және бизнестің бөліндісі.

Салаларды экономикалық қорларды тиімді пайдаланудың негізінде өндірістік шығындардың құрылымы оптимизацияның бір бөлігінде республиканың мақта — тоқыма кластерінің мүмкіндіктерін өткізу бағытталған экономикалық саясаттың жүргізуі, тауарларды өндірістің бәсекеге түсе алатын деңгейіне мүмкіндік береді де, мақта — шикізатын және дайын бұйымдардың экспортын дамытады.

Облыс мақта — тоқыма кластерді дамудың ынталандыруы оңтүстік қазақстан мақта өнімнің өндірушілерін мемлекеттік қолдауды саясаттың құралымен мақта нарықтағы қатынас реттеуі керек болған соң «Мақта саласының дамуы» туралы заң жоба жеке алғанда өңделген құқықтық базаны жасау сонымен бірге талап етеді. Осы заңды таза орнатуға шақырылған және шаруалардың арасындағы әділ қатынастар және зауыт мақта, ал басты шаруалардың қызығушылығын қорғау.

Бұдан басқа даяр тоқыма өнімді экспорт қаржы қолдауы туралы заңнамалық актілердің қабылдауы керек және Қазақстан бойымен салыстырмалы артықшылығы болатын экспорт бағдарламалың салаларды өнім, бәсекеге түсе алатын жоғары сапалы өнім су бұрғыш белгілі экономика саласылардың жергілікті экспортшылары экспорт кепілдігілер, тікелей несие беру.

Осыларға сүйене отырып, облыс мақта — тоқыма кластерді дамуда негізгі акцентті әлемдік центерді төмендетуге үрдіс мақта — талшықтан соңғы он жылдыққа оңтүстік қазақстан дамудың ынталандыруында тоқыма жасалады және мақтасының өңдеуімен байланысты тігін салаларымен, және даяр экспорттық бағдарланған өнімді шығару. Сондықтан жеңіл өнеркәсіп облыс мақта — тоқыма кластерді дамытуда маңызды рөл Оңтүстік Қазақстанға беріледі. Өндірістің өзі және ТМД ның елдері мақтадан дайын бұйымдардың алға басуы базарға және Еуропалық одақ облыстың мақта — тоқыма кластерін дамуды басым бағыттарна тиісті.

Тиімділіктің жоғарылауы мақсатында және мақта — тоқыма кластерді бәсекеге қабілеттілік керек, өнім бірлігі, дайындыққа өндіріс пәрменді экспорттық бақылау жүйемен, шығындарды төмендету шығынды кәсіпорындар, экспортты әртараптандыру, енгізу мемлекеттік қолдау придрияти, санация жүргізу және сауатты кәсіби менеджмент кәсіпорындарында енгізу.

Мақта экспорты тиімділігін жоғарылау үшін — облыстың тоқыма кластері Арыс пен Манкент станцияларындағы (көлік — логистиялық орталықтар) көлік терминалдарын жасайды және жинаудағы шығындарын минимизациялауға мүмкіндік беретін, орама, мақтаның тасымалдауына жүксауыттың жүк тиеуіне рұқсат етіледі. Сәйкесінше мақтаның сатуын және өнім

соның ішінде тікелей тапсырылған терминалдардың ысырап мақта азайтуға мүмкіндік беретін халықаралық өткізу рыноктеріне жүзеге асыруға болады, — талшық және тұтынушы шапшаң жеткізуді жүзеге асыру. Алға басудың мақсатындағылардың маңызды бағыттарының бірі Қазақстандық мақта — талшық оның сапасының жақсартуын болып көрінеді, үшін ол сапа халықаралық стандартқа сәйкес келді. Осы мақсатта бұл сапаның бағалаудың төңірегіндегі келіссөздер екі ең ірі халықаралық серіктестіктермен мақта жүргізеді — «СЕРВИСЕС ИНСПЕКШЕН Уэйкфилд» (Англия) талшық және сапаның бағалауын жүзеге асыру үшін зертхананың жасауы туралы «ЭсДжиЭс» (Швейцария) қазақстандық мақта — халықаралық стандарттарды жүйенің негізінде іске асырылады. Сапаның бағалауын анықтықты жоғарылатуға мүмкіндік беретін өз кезегінде, сонымен бірге құн отандық мақта жоғарылатылсын — талшық және әлемдік нарықтарда бәсекеге қабілеттілік. Сапаның бағалауына шығын мақта — талшық тг 254 миллионды жасайтын есебінен республикалық бюджет басуға ескерген [5].

Ұлттық экономика, даусыз-дамайсыз, потенциалдың мүмкін толық өткізуі үшін де, бұл бәсекеге қабілеттіліктің аймақтық та облыс мақта — тоқыма кластерді қалыптастыру маңыздылық Оңтүстік Қазақстан детерминанттардың жоғарылауы ол туралы қорытынды шығаруға болады.

Кластер экономикалық дамуы жалпыұлттық өнеркәсіптік саясаттың негізін болып көрінеді. Үкіметтің күші жеке кәсіпорындарды қолдауға емес ыңғайлануы керек және жеткізушілердің арасындағы сала қарым-қатынастарды дамуға туралы және тұтынушы, өндіруші түпкі тұтынушылардың арасындағы. бизнес аймақтық даму, өзара іс-әрекетті база ірілі-уақты тіпті кластерлерді де шығып дайындайды. Кластер тұжырымдамасы мемлекеттік өнеркәсіптік саясаттың қағидаттары өзгертеді.

Бұл әсіресе, өтпелі экономикадағы елдер жатады. Бұл мемлекеттік басқаруды аппараттың толық қайта құруы талап етеді, ақпараттың басқа талап етеді де экономикада қойды — емес, сала арналған емес, деңгейде жеке нарықтар және компания. Қазақстанда Республиканы экономика салаларындағы бұл әдісті орындалатындығын сөйлеуге талпынытын инновациялық экономикалық саясатта кластер күштері болып табылады. Қорыта келгенде, барлық жайыттарды ескере отырып, онда тауарды жылжытудың ұйымын қазіргі бәсекелі артықшылықтар артықшылықтарды технологиялар, өндірісте іс жүзінде толық есебінен қамтамасыз етілген жағдай, басқару, экономикалық жүйенің бәсекеге қабілеттілігін табысты даму мүмкін кластер тетігін теорияның кешенді пайдалануында және инновациялық дамудың қазіргі тұжырымдамалары болып табылады.

Әдебиет:

1. Инструкция по определению кадастровой (оценочной) стоимости земельных участков — 15 с.

2. Назарбаев Н. Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации/Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. — Астана, 2013 г.
3. Сельское, лесное и рыбное хозяйство Казахстана в 2012–2013 году./Статистический сборник Агентства Республики Казахстан по статистике. — Алматы, 2012. — с. 149.
4. Гражданский кодекс Республики Казахстан, г. Алматы,
5. Республиканская программа стабилизации, постприватизационного развития и поддержки агропромышленного комплекса. — 2012.

Өнім сапасын басқару қызметін дамыған мемлекеттерде жетілдіру жолдары

Мұратбаева Гүлмира Алмабекқызы, экономика ғылымдарының кандидаты;
Смайлов Мұрат Өмірзақұлы, экономика ғылымдарының магистрі
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Ғылыми — техникалық жетістіктердің дамуы өнім сапасының ұлттық экономикасының дамуы ретінде қарастырылып келеді. Әлемнің дамыған мемлекеттерінде өнім сапасын арттыру және бәсекеге қабілеттілігін жақсарту мәселелерін шешу шаралары белсенді жүргізіліп келеді. Өндіріс дамуының мақсаты — ресурстарды ұтымды қолдану қағидасы болып табылады. Фирманың өндірістік қызметі: максималды арнайылық, монополизацияға әкелетін факторларды ескермеу, шығындарды үнемдеу сияқты элементтермен сипатталады. Нарықтық экономика жағдайында нақты ортаның бар болуы сапа себептеріне көп көңіл бөлуді білдіреді. Соңғы жылдары көптеген кәсіпорынның жетекшілері бәсекеге қабілеттілікті жоғарылату құралы ретінде сапаны басқару қажеттілігін түсініп келеді [1, с. 25].

Қазір фирмаларды басқаруға өте үлкен көңіл бөлінеді. Басқару мәселесі бұрын коммерциялық құқық құрамына кіретін болса, енді олар фирманың функционалдық табиғатының дамуындағы нақты қозғалыстарын айқындайды. Қаралып отырған салада фирманың басқару теориясы маңызды орын алады. Бұл жерде фирма ұғымында қазіргі жағдайда оның неғұрлым кең тараған түрі — корпорация екенін атап өту керек. Басқару корпорациясы 30 — шы жылдары АҚШ-та басқарудың жеке меншіктен бөлінуі кезінде туындады. Қазіргі өнеркәсіптік фирманың сипаты оны басқару тәсілдеріне және оның өз қатынастарына тапсырыс берушілермен, жалдама жұмысшылармен және өнім берушілер арқылы қалай жасақталатыны көрінеді. Бұл теорияның тірек шарты менеджерлер мүдделерінің акционерлер мүдделерінен үстемдігі және сол үстемдіктің одан әрі зерттелуіне байланысты. Аталмыш жағдай фирманың үш үлгісінің туындауына алып келеді. Сонымен У. Баумоль өз тәжірибесінде сату көлемін арттыру мақсатында үлкен олигополиялық фирманың үлгісін жасады. Оған негіз болған олигополия салаларындағы ірі кооперативті кәсіпорынның пайдадан гөрі, сатуға көп алаңдаушылығы еді. Мұны сатудан түскен пайданы объективті түрде санауға болатындығымен, ішінара түсіндіруге болады. Пайданы

өлшеу көбінесе есептеу тәсілдеріне байланысты болады. Аталған үлгіде үш шектеу бар.

Біріншіден, басқарушылықтың пайдалылығы тұрғысынан қарағанда, пайда мен сатудың арасында таңдау жоқ деп болжанады.

Екіншіден, сатудың өсуіне байланысты табыстың бір бөлігінің шығыстарға жатқызылуы қалған пайданы көбейтуге кедергі болмайды.

Үшіншіден, сатылу қарқыны төмен жағдайда фирма көлемінің тек ағымдық мәнін көтере алады.

Екінші үлгіні басқару пайдалылығын көтерген кәсіпорынның экономикалық жағдайын сипаттаумен Р. Мэррис айналысты. Оның берген үлгісінде қызмет құрамында нақты активтердің екі «құралды айнмалылардың» өсу қарқыны және кооперацияны жаулап алу қатерінен сақтауға кепілдік беретін акционерлік болжам қозғалысын бағалау нормасы анықталған. Өсу мен қауіпсіздік арасындағы шекті алмастыру нормасы қосымша өсу түріндегі шекті бағалау шығындарына тең келеді. Нәтижесінде, басқарушы фирманың акция құнының жоғарлауымен емес, өсудің басқару пайдалылығының оңтайлы деңгейіне дейін жетумен айналысатынын көрсетеді.

Сапаны бақылау жұмыстары қазіргі кезде Латын Америкасы, Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттерінде іске асырылып, ірі өндірісте енгізіліп келеді. Бұл елдердегі сапа бойынша жұмыс жапон компанияларының бірлескен кәсіпорындарға және филиалдарға ауысуынан басталды. Бұл елдерде тез арада МС-9000 жүйесі кең жайылып, жапон өндірісінің стандарттарын өндіру жүзеге асырылды. Қазіргі кезде осы елдердегі көптеген кәсіпорындарда жапондық сапа үйірмелерін құру жоспарланып отыр.

Жапонияда стандарттың келесі түрлері байқалады:

- халықаралық стандарт (МС 9000);
- Жапония стандарты (Жапон өндіріс стандарты);
- компаниялар мен фирмалардың стандарты;
- тауар мен қызметтердің ерекшелігіне арналған стандарттар.

Компаниялардың стандарттары өндірістің іс-әрекет лицензиясы алынғанда беріледі. Жапонияда өз қызметкер-

лерін ұлтжандылыққа тәрбиелеуге үлкен көңіл бөледі. Әр фирмада сапа талдауының сұрақтарына жауап беретін бөлімшелер бар. Жапониядағы сапа үйірмелерінің рөлі психологиялық негіздерге сүйенеді. Өндірісте жұмысшылар мен менеджерлер және директор арасында тең қарым — қатынас сақталады, тауарды өндіру процесіне әркім өз үлесін сезеді, әрекетінде әр затты көре алады, нәтижесінде ұжымда бірқалыпты психологиялық климат қалыптасады. Жапонияда өнім сапасының тәжірибесі дамып келеді.

Дүниежүзіндегі жетекші үш аймақ: АҚШ, Батыс Еуропа мен Жапон елі мысалында сапаны басқарудың даму тенденциясын қарастырайық.

АҚШ — тың өнеркәсіптік фирмалары шығарылатын өнімнің жоғары сапасына сапаны басқаруда ұйымдастыру мен әдістерін жетілдіру арқылы қол жеткізген. 70-ші жылдардан бастап сапаны басқару бойынша барлық әрекеттердің басты мақсаты тұтынушыларға қажетті сапаны фирма үшін ең аз шығынмен қамтамасыз ету болды. Жоғары жағына сапа «құнының» мөлшері мен өнімнің бәсекеге қабілеттілігіне және кірісіне сапа деңгейінің әсері қойылды. Бұл жағдайда өнімнің ғана емес, тұтынушыларға қызмет ететін бүкіл ұйым ақаусыз болуы керек деген бағдарлама қойылғаны белгілі.

Сапаны басқарудың қазіргі жүйелері тұтынушылар талабына және өндірушінің шығындарын ең аз мөлшерге теңестіруге бағдарланған. Егер бірінші шарт ұйымның техникалық сипаттағы әрекеттерімен байланысты болса, ал екінші шарт сапалы өнім өндіруге шыққан жиынтық шығындардың ақталуымен байланысты. Осының негізінде сапаны бақылаудың жалпы тұжырымдамасы қалыптасты. Бұл бұйымдарды кейін пайдалану мен толық жетілдіру, тұтынушыларға қызмет ету едәуір үнемді болуы үшін жоспарлардың сапасын қамтамасыз ету фирманың әртүрлі ұйымдық бөлімдерінің талпыныстарын шоғырландыратын тиімді жүйе деп түсіндірілді [2, с. 65].

Өнім сапасын басқару мен тұтынушыларға қызмет көрсету аумағына фирмалардың ұйымдық құрылымдарының бүкіл негізгі тізбектерінің басқарушылары тартылып, нарықты зерттеу мен жаңа өнімді жоспарлау жобасын анықтау кезеңінен бастап, тұтынушылардың өнім шығаруда техникалық қызмет көрсетуімен аяқтап, өнім жасау процесіне мақсатты бағытталған іс — шаралар арқылы жақсы нәтижелерге қол жеткізілді.

Жабдықтаушы фирмаларда шығарылатын өнімнің сапасын жақсартуда басты жауапкершілік ең алдымен зауыт басқарушыларына жүктелген. Ал тікелей бақылау мен жұмыскерлердің өнімдерін тексерумен инспекторлар айналысады. Сапаны басқаруды сапаны бақылау бойынша инспекторлар мен инженерлер жүзеге асыра отырып, кәсіпорында ақаулы өнім шығаруды қажеттілігіне қарай тоқтатуға құқы бар.

Соңғы он жылдықта өнім сапасын басқару жүйесіндегі жетекші және жоспарлаушы тізбектің арнайы кооперативті штатын құру тұжырымдалды.

Сапаның кооперативті қызметтеріне өнім сапасын қамтамасыз етудің жиынтық бағдарламаларын жоспарлау

мәселесі мен оларды фирманың бүкіл бөлімдеріне жеткізу жүктеледі. Бұл бағдарламаларда өнімді шығарудың әрбір кезеңінде сапаға қойылатын талаптар қалыптасып, жеке құрылымды бөлімдердің мәселелері нақтыланады. Техникалық стандарттар тұтынушылар талаптарына сәйкес зерттеуші, өндіруші, жоспарлаушы және барлық құрылымды басқарушыларға түсінікті тілге аударып жеткізеді.

Сапаны басқарудың қазіргі бағдарламалары өзінің іске асырылуының бірқатар кезеңдерін алдын — ала қарастырады. Алдымен нарық жайлы, соның ішінде нақты тауардың сапасына тұтынушылардың қоятын жалпы талаптары қарастырылады, содан соң өндіріске жұмсалатын шығындар анықталады. Осы кезеңдегі жұмыстың нәтижесі сапа деңгейін, оның техникалық параметрлері мен сипаттамаларын бекіту және өндіріс пен жобалық құрылыстық жұмыстардың кезеңдерінде қажетті сапаны қамтуға мүмкіндік беру, ал бірқатар жағдайларда өнімді сақтайтын, әрі тұтынушыларға жеткізетін техникалық шарттардың бүкіл жиынтығын тұжырымдау болып табылады. Аталған талаптар тұжырымдалып, фирманың ішінде өнімді тікелей шығарушыларға жеткізгеннен кейін келесі кезең басталады. Бұл кезеңде жұмыстардың көп көлемі сапаның бекітілген деңгейін сақтау үшін барлық қажетті жағдайларды қамтумен байланысты. Сырттан сатып алынатын материалдарды жабдықтаушы фирмалардан жеткізудің маңызы зор.

Жоғарыда қарастырылған АҚШ өнеркәсіптік корпорацияларының өнім сапасын басқаруды ұйымдастыру түрлері біршама кеш болса да капиталистік елдердің өнеркәсіп өндірістерінде тарала бастады. Мұндағы маңызды канал американдық фирмалардың еуропалық филиалдары құрылды.

Қазіргі өндіріс пен өнімнің үздіксіз техникалық жетілдірілуі жан-жақты өсіп келе жатқан талаптардың жартылай фабрикаттары мен материалдарына ұсынылады. Олардың алға қойған жұмыс жоспарлары жабдықтаушы фирмалар мен тұтынушы фирмалардың біріккен түрдегі іс-әрекеттері арқылы қол жеткізіледі. Бұл аумақтағы серіктестіктің өркендеуі кейінгі онжылдықта жартылай фабрикаттар мен материалдардың сапасын бақылаудың қарқындау көрінісіне ие болды. Материалдар мен бөлшектердің стандарттарын сақтау маңыздылығы көтерілді. Өнімдерді жеткізу нақты келісімдермен қарастырылды. Тұтынушы фирмалардың өнеркәсіптеріне олардың келіп түсуіне дейін жабдықтаушы фирмаларда материалдар мен жартылай фабрикаттарды инспекциялау қатайды.

Сапаны арттырудың маңызын Жапония тәжірибесінен байқауға болады. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жапон өнеркәсіпшілері өнім сапасы мен өндіріс тиімділігін көтеру жолдарына белсенді іс-әрекеттер жүргізді. Жапон басқармашыларының тобы бүкіл әлем бойынша тәжірибелерді оқып үйренді. Олар АҚШ пен Еуропаның ірі өнеркәсіптік фирмаларының жетекшілерімен кездесті. Барлық ұтымдылық ұлттық негізге ауысты. Олар Жапон басшыларының назарын сапаны сандық бақылау мен сапаны кешенді басқару сияқты түсініктерге аударды.

Әртүрлі мемлекеттердің тәжірибелерін зерттей отырып, жапон басшылары өркендеп келе жатқан фирмалар өздерінің жұмыскерлері мен өнім сапасына жоғары талаптар қоятынына көңіл аударды.

XX ғасырдың 50-ші жылдары Жапонияда сапа ұйымдары (ҚС) белсенді жұмыс істей бастады. Сапа ұйымдары мен жұмысшылары сапаны басқарудың жапондық тұжырымдамалары мен тәжірибелерінің логикалық жалғасуы және дамуы ретінде туындады. Өнеркәсіптік компанияларда сапа ұйымдарын құрудың алғашқы кезеңдері елеулі қиыншылықтарды кездестіріп, маңызды ұйымдық әрекеттер мен көптеген шығындарды талап етті. Ұйымдар тиімділікті көтерудің басқармалық тәсілдері мен тұжырымдамаларын жүзеге аса бастаған тәжірибелі түрлердің біріне айналды. Сапа ұйым қызметтерінің маңызды түрі жұмысшылар мен шеберлерді оқыту болды. Оқыту бағдарламалары жетекші компанияларда пайда болды: бригадирлерді сапаны бақылаудың сандық әдістеріне үйрету бағдарламасы басталды. 1962 жылдың сәуір айында «Шеберге арналған сапаны бақылау» журналының бірінші саны шықты. Оның негізгі авторларының бірі Исикава Каору болды [3, с. 112].

Қазіргі кезде Жапонияға 300 мыңнан астам сапа ұйымдары тіркелген. Жапондықтар көлемі бойынша едәуір кең сапаны толық бақылау тұжырымдамасын ұсынып, ол компания деңгейінде сапаны жақсартудың ілгері қадамдарының алдын алған. Қозғалысқа барлық адамдар — директордан мекеме жұмысшыларына дейін қатысуы керек. Басқаша айтқанда, американдық ғалымдармен құрылған кемшілігі жоқ тұжырымдама Жапонияда жалпы ұлттық қозғалысқа айналды. Кемшілікті болдырмау қозғалысының мақсаты сапаның белгілі стандарттарына қол жеткізу, ҚС-сапаның біртіндеп белгіленген стандарттардан жақсаруы. ҚС бағдарламалары шын мәнінде өнім сапасымен ғана байланысты болған жоқ, сонымен қоса цехтар деңгейінде ұйымдастыру жұмысында жалпыға ортақ төңкерісті мақсат тұтты.

Қорыта келе, сапаның қазіргі менеджменті сапаны басқару кеңесшілерінің бағдарламалары бойынша ірі шетелдік кооперациялармен орындалған зерттеулердің нәтижелерінде негізделетінін белгілеу қажет. Бұл «Хьюлетт-Паккард» және тағы басқа да белгілі фирмалардың тәжірибесі. 1980—1990 жж. осы фирмалардың саясатына Ф. Б. Корсби, У. Э. Деминг, А. В. Фейгенбаум, К. Исикава, Дж. Джурандардың талдаулары әсер етті [5, с. 225]. Жетекші фирмалардың қызметін жақсартудың бағыттары төмендегідей:

- жоғары буын басшыларының ықыласы;
- жұмыс сапасын жақсарту бойынша кеңес құру;
- жұмысты арттыру үдерісіне барлық басшылық құрамды енгізу;
- ұйымдық қатысуды қамтамасыз ету;
- жеке дербес қатысуды қамтамасыз ету;
- жүйелерді жетілдіру бойынша топтар құру (процестерді реттеу топтары);
- жабдықтаушыларды толығымен дерлік қосу;
- басқару жүйе қызметтерінің сапасын қамтамасыз ету;
- жұмысты жақсартудың қысқа мерзімді жоспарлары мен ұзақ мерзімді стратегияларын талдау және іске асыру;
- еңбек сіңіруді мойындау жүйелерін құру.

Сапаны басқарудың қазіргі жүйелері тұтынушылар талабына және өндірушінің шығындарын ең аз мөлшерге теңестіруге бағдарланған. Егер бірінші шарт ұйымның техникалық сипаттағы әрекеттерімен байланысты болса, ал екінші шарт сапалы өнім өндіруге шыққан жиынтық шығындардың ақталуымен байланысты. Осы негізде сапаны бақылаудың жалпы тұжырымдамасы қалыптасты, бұл бұйымдарды кейін пайдаланумен толық жетілдіру, тұтынушыларға қызмет ету едәуір үнемді болу үшін жоспарлардың сапаларын қамтамасыз етуге фирманың әртүрлі ұйымдық бөлімдерінің талпыныстарын шоғырландыратын тиімді жүйе деп түсіндірілді.

Нарықтық экономикадағы басқарушы фирмалар саясатты сапа аумағында тек қана ұсынылып отырған бұйым немесе қызмет сапасына емес, сонымен қатар жұмыскер әрекетіне де қатысуын қалыптастырды. Саясатта нақтылы фирма мен сапаны қамтамасыз ету жүйесінің аспектісі үшін жұмыс сапасының стандарттық деңгейі нақтылай белгіленеді. Сонымен қатар, берілген сапалы өнім тұтынушыға белгіленген мерзімде, белгіленген көлемде және ыңғайлы бағада жеткізілуі керек. Қазіргі уақытта сапаны басқаруда өнім сапасының тұрақтылығымен орнықтылығы жоғары кепіл болып, менеджмент сапасының сертификациялық жүйесі үлкен орынға ие. Сапа жүйесіне деген сертификат фирманың нарықтағы бәсекелік басымдылығын сақтауға мүмкіндік береді.

Сонымен, осы жоғарыдағы аталған Еуропалық, Жапондық өнеркәсіптердегі өнім сапасын басқаруда ұзақ жылдар бойы жүргізілген зерттеулерге сүйене отырып, біздің ойымызша Қазақстан елінде орналасқан дән дақыл өсіруші өнеркәсіпкерде кейбір іс — тәжірибелердің қажеттілігі туындайды және нақты өндіріс тиімділігін талдау келесі тарауымыздың негізі болып табылады.

Әдебиет:

1. Морита А. Сделано в Японии система/Пер. с англ. — Москва: Прогресс, 1993. — 413 с.
2. Веблен Т. Менеджмент в подразделениях фирмы/Пер. с англ. — Москва: ИНФРА-М, 1996. — 288 с.
3. Баумоль У. Экономика/Пер. с англ. — 2 — е изд. — Москва: Дело ЛТД, 1993. — с. 135—137.
4. Шипунов В. Г., Қишкель Е. Н. Основы управленческой деятельности: Учебник. — Москва: Высшая школа, 1999. — 304 с.

Бәсеке мен бәсекеге қабілеттілік ұғымдарының экономикалық маңызы

Пірімжанов Мейірбек Әбутәліпұлы, экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Нарық, ұлттың немесе әлемдік ауқымда қарасты бәсекелестіктің бар болуын қарастырады. Нарықтағы бәсекелестік тауар мен қызмет өндірушіні жетілдіруге және өзінің перспективалық бәсекелестік артықшылықтарының даму жолына жетелейді.

Бәсекелестік әлеуметтік және заңды еркін тұлғаны шығармашылық қызмет етуге міндеттейді. Әзірлеу мен жаңа бәсекеге қабілетті тауарлар мен қызметтерді әзірлеу формасында экономика саласында өзін-өзі іске асыру шарттарын жасайды.

Бәсекелестік — жарыс процесі. Бұл түсінікті анықтауда әртүрлі көзқарастар бар.

Адам Смит бәсекелестік — мінез-құлықтық санат, жеке сатушылар мен сатып алушылар нарықта неғұрлым тиімді сату және сатып алу шарттары үшін жарысып, сонымен қатар бәсекелестік оңтайлы еңбек пен капиталдың бөлінуіне әкеп соқтырады.

Австриялық экономист Й. Шумпетерге тиімді бәсекелестік теориясы тиесілі. Тиімді бәсекелестік тек өңдеу көлемінің кеңеюіне мықты еңбек өнімділігінің өсуіне, бағаларының төмендеуі, өндіретін тауарлар түр-түрінің кеңеюіне ынталандыру бола алатын бәсекелестік.

Фрайбургтік мектебінің өкілі В. Ойкеннің ойынша бәсекелестік жеке қызметке ынталадырудың техникалық прогрестің, экономикалық өсуінің ең жақсы механизмі бола алады. Либералдардың ойынша бәсекелестік даму кезеңінде өзін-өзі жойды, себебі бәсекелестік күрес бәсекелестерді жоюға алып келіп, монополиялық дамуына негіз жасайды.

Нобель лауреаты Массачусет технологиялық институтының профессоры Поль Самуэльсон (АҚШ) бәсекелестік туралы мұқият жасалған нарық пен бағалар жүйесі арқылы нақты іске асырылған реттеудің күрделі механизмі деп айтқан. П. Самуэльсон бойынша бәсекелестік — миллиондаған әртүрлі индивидумдардың білімдері мен істерінің біріктіру құралы.

Бәсекеңің білікті зерттеушісі М. Портер бәсекелестік күш сияқты, өзіне келесі компоненттерін қамтиды: жаңа бәсекелестің пайда болу қауіпін; тауарлар мен қызметтерді ауыстыру қауіпін; жинақтаушы бұйымдарының жеткізушілердің бәсекелестігі; тауарлар сатып алушылардың бәсекелестігін; бар бәсекелестердің арасындағы күресті.

Бес күштің әрқайсысының саладан салаға ауысып, салаларының пайдалылығымен анықталады. Бұл күштердің әсері жағымды көрсетілген саналарында, көптеген бәсекелестер қаржы салудан жоғары пайда алулары мүмкін. Егер бір немесе бірнеше күштер әсері жағымсыз болса, онда жоғары пайданы біразы ала алмайды. Бәсекелестер арасындағы бәсекелестік нарықтың сипаттамасына бай-

ланысты. Неоклассикалық экономикалық теорияның өкілі Стиглер кемеліне жеткен бәсекелестікті былай сипаттады: тауар өндіруші формаларының саны, бірде-бір форма тауар бағасына ешқандай әсер ете алмайтындай жеткілікті көп өндіретін тауарлар біртекті, сондықтан тұтынушылар қандай да фирмаңың тауарын артық санамайды, фирмалар бір-бірінен тәуелсіз жұмыс жасайды және көптеген жеке агенттер арқылы өздерін ұсынады, фирма өкілдері маңызды нарық факторлары толық білімімен қаруланған.

Бұл көзқарастың қарсыластары болып Дие Робинсон жетілмеген бәсекелестік теориясының шеңберінде және Э. Чемберлин (монополистік бәсекелестік теориясында) жетілдірген бәсекелестікпен қатар абсолюттік монополияда бар. Ғалымдар көрсткендей нарықтың алғышарты арқылы бұл екі шеткі түсініктер синтезіне жетеді. Тауар жиынтығы біркелкі емес. Бәсекелестік осы сегментацияны тудырады, себебі әр фирма өзінің жеке нарықтық тауарнаманы бекітіп және жағдайын жасағысы келеді.

Былай қарағанда сұрақтың икемділігі абсолюттіден қашықтау, бұл жетілдірген бәсекелестің теориясы ұйғарғандай болады. Сатып алушылар бағалар деңгейіне ғана сезіктенбейді. Бағалық бәсекелестік фирмалардың үлкен мәніне ие — өнім сапасының өсуі арқылы, қосымша қызметтер ұсыну арқылы, жарнама көмегімен тауар қозғалысы және басқалар арқылы.

Жетілген бәсекелестік теориясының ұсынысына қарағанда, әр түрлі фирмалардың ұсынған өнімдер мен қызметтер бірдей емес, бұл бәсекелестікті көп деңгейлі аса күрделі процеске айналдырады.

Қазақстандық ғалымдар (Сабден О, Қошанов А.К., Хұсайынов Б.Д., Днишев Ф. М., Додонов В.Ю., Аханов С.А., Нұрланова Н. К., Әлжанов Ф.Г.) ХХІ жарытысында бәсекелестіктің жақсы сипатына ие болды.

Біріншіден, алғашқы ашылған нарықтағы өнім өндірушілердің еркін бәсекесі әр түрлі формаларда олигополистикалық және монополистік құрылым мен ішінара жабық (протекционизм көмегімен) нарықтармен бірлесті.

Екіншіден, бірте — бірте бәсекелестіктің бағалау тәсілдерінен бағалысыз тәсілдерге көшуі болып жатқанымен, шынайы экономикада олардың үйлесуі байқалады.

Үшіншіден, сұраныс құрылымының өзгеруі жаппай сәйкестендірілген өнім қабылдаудан және тұтынушылық инвестициялық сұранысты қанағаттандыруы нарықтарды одан аса майда сегменттерге бәсекелестікті одан бөледі.

Қазақстандық ғалымдардың көрсетіп отырғаны, шынайы қазіргі күні тұтынушы үшін бәсекелес аса басқыншы түрде өтіп жатыр. Бұл жағдайда кәсіпкер-инноватор ұтуда. Көптеген жағдайда бәсекелестік күрес қиратумен си-

патталады. Нәтижесінде, бәсекелес әріптестікке қатыса көшіп, жаңа жоғары деңгейлі бәсекелестікке қабілеттілік пайда болады.

Бәсекелестік аспектілерден көбейіп отырған экономиканы жаһандану процесі халықаралық қатынас проблемалары акценттерінің жылжуына себеп болады.

Әлемдік экономиканың дамуының барлық кезеңдерінде бәсекелестік шарттары да өзгеріп отырады.

Әлемнің I және III елдердің сауда саттық көтермелерінің төмендеуі және сауданың жалпы ырықтандыру трансұлттық корпорациялары бүкіл әлем бойынша жаңа өндірістік қуаттарын орналастырудың одан да көп таңдаулары болған, өнімнің бірлігіне шығындарын барынша азайту және пайданы барынша көбейту принципі бойынша өтеді. Бұл процестің стандартталған өнімділігі бірқатар елдерінің ең арзан жұмыс күшінен білінді. Оңтүстік шығыс Азия және Оңтүстік Америка мемлекеттері, бұл уақытта жаңа жұмыс орындары дамыған Батыс елдерімен бәсекелестігі әлемдік дамуға енген. Дамуының аса қарқынымен жаңа индустриалды елдерінің бірінші толқыны көзге түскен — ганконг, Сингапур, Қытай провинциясы Тайвань және Корей Республикасы, содан олар жаңа индустриалды елдерінің екінші толқынына қосылған елдер — Таиланд, Малазия және ірі елдер — Мексика, Бразилия. СССР ыдырауымен социалды жүйенің қирауымен және жаңа ТМД елдерінің және Шығыс Еуропаның әлемдік шаруашылыққа енуімен бірегей әлемдік шаруашылық пайда болды, ондағы өз тауарларын сату нарықтарын елдер арасындағы бәсекелестік, шетелдік инвестициялар мен инновациялар көбейді. Бүгінде бәсекелес күштер аясында өндірістік салаларын өзгертетін, динамикалық өзгерістерді талдау және түсіндіруге мүмкіндік жоқ. Л. Доунс ойынша, Портердік модельдер өмірде қабілетсіз болып келеді. Л. Доунс жаңа стратегиялық құрылым мен аналитикалық және бизнес құралдарын өніруді қажет ететін үш жаңа сәйкестендіру: санамалау, жаһандану, қайта реттеушілік.

Жаһандану процесі нарықтың барлық қатысушыларына жаһандық деңгейде сатып алу, сату және ынтымақтастыққа мүмкіндік береді. Тұтынушылар бұл уақытта тауар іздеп, жаһандық деңгейде оның бағасын салыстыра

алады. Нәтижесінде, жергілікті масштабтағы нарыққа бағытталған орта деңгейдегі компаниялар жеке экспортпен және импортпен айналысады, жаһанды нарықта табылады.

Бәсекелестікке қабілеттілік ұғымын әр түрлі көзқарастардан анықтауға болады:

Мысалы, А. Ю. Юданов бәсекелестікке қабілеттіліктің келесі анықтамасын береді: «өндіріске анық тауар сатып алушының берілген өнімнің тартымдылық көрсеткіші». Бұл жағдайда тауардың бәсекелестігі қарастырылады. Бұдан басқа, тауар фирма, сала, аймақ және ел бәсекелестігін айыру керек. Бұл тізбектің әр элементінің жоғары бәсекеге қабілеттілігі нәтижесінде әлемдік шаруашылықтағы елдің бәсекелес орнын анықтайды. Біздің елдің бәсекеге қабілеттілігі түсінігі қызықтырады.

Елдің бәсекеге қабілеттілігі туралы проблемасын бүтін бір экономика емес, экономиканың салалары мен сала тармақтары деңгейінде қарастырған жөн. Бұл жағдайда бірде бір ел барлық өнеркәсіптің немесе қызмет салаларында бәсекеге қабілетті болуы мүмкін емес. Ресейлік экономист-географ Н.С. Мироненко бәсекеге қабілеттілік анықтамасын географиялық аспектілер арқылы қарастырған. «Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілік түсінігімен, экономикалық, ғылыми-техникалық, өндірістік, ұйымдастық — басқарушылық, маркетингтің және басқа да сыртқы және ішкі нарықтағы шетелдік тауарларға сәтті мүмкіндіктері. Бұл мүмкіндіктер географиялық жаңарған және аймақтың сипаттық ерекшеліктері болып табылады. Халықтың өмір сүру деңгейі мен тығыз байланысты «бәсекеге қабілетті» терминінің бірнеше анықтамалары қызығушылық туғызуда. «Ұлттық бәсекеге қабілеттілік — елдің өмір сүру қабілеттілігі өсуімен байланысқан елдің халықаралық экономикада бәсекелестік күресте, басқа елдердің өндірген тауарлар мен қызметтерді өндіріп, орналастыру қабілеттілігі. Экономикалық әріптестік пен даму ұйымының қызметтері мынадай қорытынды жасады, «бәсекеге қабілеттіліктің сипаты болып ашық нарықтың экономика кезеңінде елдің халықаралық бәсекелестік тестіден өтіп, сонымен қатар ұлттың айқын табыстылығын ұлғайта отыруды көрсетті».

Әдебиет:

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов./Отв. ред. Абалкин Л. И. перевод с англ.: В 2-х т. — М.: Наука, 1993. — Т. 1. — 106 с.
2. Шумпетер Й. Теория экономического развития./Общ. ред. Мысейковского А. Г. — М.: Прогресс, 1982. — 453 с.
3. Ойкен В. Основы национальной экономики. — М.: Экономика, 1996. — 201 с.
4. Портер М. Конкуренция/М. Э. Портер пер. с англ. — М.: Издательский дом «Вильямс», 2000. — 495 с.

Қазақстан Республикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыру процесін бағалаудың методологиясын жасау

Пірімжанов Мейірбек Әбутәліпұлы, экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі күні Қазақстан экономиканың көптеген секторларындағы тұрақты позицияға қол жеткізудегі мәселе экономиканы жаңғыртуға, ұлттық шаруашылықты ғаламдандыру және әлеуметтік бағдарланған қоғамды дамыту процесіне негізделген сапалы бәсекеге қабілеттілікті арттырумен түсіндіріледі.

Қазіргі экономикалық жағдай елдердің алдына әртүрлі халықаралық рейтингтерде жақсы позицияға қол жеткізу ғана емес, сонымен қатар елдің экономикасының тұрақты дамуын және қоғамның тұрмысын қамтамасыз етуді талап етеді. Осыған орай 2010 ж. 28 желтоқсанында №1332 ҚР Үкіметінің «Бәсекеге қабілеттіліктің сапалы жаңа деңгейіне және 2011–2015ж.ж. арналған ҚР экономикасының экспорттық мүмкіндіктеріне қол жеткізу Тұжырымдамасы туралы» Қаулысы қабылданды.

Осы тұжырымдамаға сәйкес, келесі алты басымдық анықталды: Макроэкономикалық, институционалдық және құқықтық орта, Инновациялылық және технологиялылық; бәсекеге қабілеттіліктің деңгейлес және саатылас аспектілері, тиімді бизнес, тұрақты даму, халықтың тұрмысының сапасын жақсарту, қазіргі заманғы білім беру.

Елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру процестеріне мониторинг жүргізу, оларды бағалау және елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру бойынша нақты ұсыныстар жасау, жоғарыда аталған басымдықтардың әрқайсысы бойынша бар тәуекелдікті жою бойынша бәсекеге қабілеттіліктің қол жеткізілген деңгейін үш бағыт бойынша бағалау әдістемесін жасадық:

1. Мемлекеттік органдардың ақпаратын талдау және мониторинг жүргізу.

2. БАҚ материалдарын және үкіметтік емес ұйымдардың мәліметтерін талдау және мониторинг жүргізу.

3. Халықаралық ұйымдар, рейтингтік мекемелердің жүргізген бағалауларын талдау және мониторинг жүргізу.

Мемлекеттік органдардың мониторингінің негізгі мақсаты болып, бәсекеге қабілеттіліктің сапалы деңгейін арттыру бойынша олардың қызметін талдау және мониторингтеу көзі болып, тұжырымдаманың әрбір басымдығы бойынша іс-шараларды орындау бойынша мемлекеттік органдардың есептері мен ақпараттары табылады.

БАҚ материалдарының мониторингінің мақсаты-БАҚ ақпараты негізінде бәсекеге қабілеттілікті арттыру процесін бағалау және Қазақстан қоғамының ең маңызды саяси, экономикалық, әлеуметтік оқиғалары туралы ақпараттарды объективті тарату болып табылады.

Халықаралық ұйымдар, рейтингтік мекемелер жүргізген бағалауларының нәтижелерін талдау және мониторингтеудің мақсаты — Қазақстан экономикасын да-

мытудағы мәселелердің аспектілерін анықтау болып табылады.

Үшінші бағыт бойынша келесі халықаралық рейтингтердің бағалауларын қолдандық: ХЭФ, IMD, «Standard Poors» Халықаралық рейтингтік агенттігі, «Transparency International» «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы халықаралық қоғамдық қозғалысы, АДИ (адами даму индексі) Юнисеф Орталық және Батыс Еуропа және ТМД елдерінің аймақтық бөлімшесі, Энергия тиімділігін арттыру бойынша UNECE EE 21 компаниясы, «The Economist Intelligence» Рейтинг агенттігі, «Unit Doling business» Халықаралық қаржы корпорациясы мен Дүниежүзілік банктің және Кәсіпкерліктің ғаламдық мониторингі GEM және басқалары,

Әрбір басымдық бойынша сандық және сапалық бағалау беріледі. Талдау нәтижесі болып басымдықтарды дамытуға бағытталған шараларға ұсыныс дайындау болып табылады.

Басымдықтарды дамыту бойынша мемлекеттің жұмысын талдай отырып, ақпараттың барлық көзін пайдалану керек. Төменде әрбір басымдық бойынша бәсекеге қабілеттіліктің жаңа деңгейіне қол жеткізу процесін талдау кезінде қарастырылуы тиіс, негізгі аспектілер келтірілген.

Бірінші басымдық «Бәсекеге қабілетті ментальдылық — білім беру жүйесін жаңғырту, Қазақстан халқының білімін, дағдысын және шеберлігін арттыру, мемлекеттік қызметкерлердің бәсекеге қабілеттілікті саналы түсінуін, Қазақстандықтардың инновациялық ой-пікірі, сыбайлас жемқорлық сияқты аспектілерді қамтиды.

Әрбір аспект 1–10 (10–100 пайыз) шкаласы бойынша бағаланады.

1. Білім беру жүйесін жаңғырту, Қазақстан халқының білімін, дағды және шеберлігін арттыру келесілерді қарастырады: тәрбие жұмыстарын жүргізу, жаңа бағдарламалар және технологияларды енгізу, ЖОО аттестациялау, «Болашақ» бағдарламасын жүзеге асыру, халықтың білімін, дағды шеберліктерін арттыру бойынша іс-шаралар кәсіби-техникалық мектеп қызметін қарастырады.

2. Мемлекеттік қызметкерлердің бәсекеге қабілеттілікті саналы түсінуі, бәсекеге қабілеттілігінің парадигмасын мемлекеттік қызметкерлердің арнамысы туралы Кодексіне енгізу, мемлекеттік органдардың жоспарлы және бағдарламалық құжаттарына енгізуді қарастырады.

3. Қазақстандықтардың инновациялық ой-пікірі елдің инновациялық потенциалын көтеру тұрғысын,

Қазақстанның инновациялық даму жағдайын, патент алуға тапсырыс санын қарастырады.

4. Сыбайлас жемқорлық аспектілері Қазақстан халқының, кәсіпкерлердің үкіметтік емес мекемелердің сыбайлас жемқорлық құбылысын қабылдауы, БАҚ жариялануын қарастырады.

Қорытынды балын шығару: әрбір пунктіге сандық шама беріледі 25% (0.25), пунктілердің есептелген баллдары қосылып, жалпы баллы шығарылады.

Екінші «Макроэкономикалық институционалдық және құқықтық орта» басымдығына макроэкономикалық жағдайды, институционалдық және құқықтық ортаны қарастыруды алдық.

1. Макроэкономикалық жағдай ЖІӨ деңгейін, инфляция, жұмыссыздық, ЖІӨ қатысты сыртқы қарыз сияқты көрсеткіштер арқылы бағаланады.

2. Институционалдық орта: бюджет, салық, қаржы, кеден және сот жүйесі сияқты параметрлерді қамтиды.

3. Құқықтық орта: сыбайлас жемқорлықпен күрестің жаңа жетілдірілген формасын жасау, бизнестің дамуын тежейтін әкімшілік кедергілерді жою, ішкі бәсекеге қабілеттілікті дамыту сияқты параметрлерді қамтиды.

Үшінші «Инновациялық және технологиялық» басымдық инновациялық жүйенің дамуын, венчурлік қаржыландыру, инновацияларды комерциялау, ғылыми-зерттеу мекемелері мен ЖОО, мемлекеттік органдар мен кәсіпорындардың арасындағы қарым-қатынасты белгілеу, технологияны дамытуды қарастырады.

1. Инновациялық жүйелерді дамыту жаңа өнім шығаратын кәсіпорындардың көлемі, ҒЗЖТҚЖ ЖІӨ пайызымен инвестициялау, ҒЗЖТҚЖ жеке секторды инвестициялау сияқты көрсеткіштер арқылы бағаланады.

2. Венчурлік қаржыландыруды дамыту жаңа венчурлік кәсіпорындардың санымен, шетелден венчурлік кәсіпорындарды тартуға қажетті сенчурлік тәуекелді сақтандарумен бағаланады.

3. Инновацияларды коммерциялау патенттік белсенділікті ынталандыру озық шетелдік технологияларды алу, әлемдік инновациялық қауымдастыққа бірігу.

4. Ғылыми-зерттеу мекемелері, ЖОО, кәсіпорындар мен мемлекеттік органдар арасындағы қарым-қатынас орнату.

5. Технологияны дамыту, ИКТ, Интернет, энергияны үнемдейтін технологияны дамыту сияқты көрсеткіштерді қамтиды.

Қорытынды балды шығару: әрбір пункт бойынша сандық шама беріледі: 20% (0.20). есептелген баллдар қосылып, жалпы баллы шығарылады.

Төртінші басымдық «Бәсекеге қабілеттіліктің сағылас және деңгейлес аспектілері» ұлттық экономиканың өнімділігін, инфрақұрылым және жекелеген салалардың дамуын қамтиды.

1. Ұлттық экономиканың өнімділігі еңбек өнімділігінің артуы, энергияны тиімді пайдалану сияқты параметрлер арқылы бағаланады.

2. Инфрақұрылымды дамыту энергияны шоғырландыратын қуаттар мен электр тораптарының объектілерін, автокөлік және теміржол саласында реформалар жүргізу, әуе және су көлігін дамытуды қарастырады.

3. Жекелеген салаларды дамыту, агроөнеркәсіп кешенінің бәсекеге қабілеттілігі, биоотын, тоқыма өндірісі, мұнай-химия, мұнай-газ және атом салаларын, туризм және қызмет көрсету салаларын дамытуды қарастырады.

Бесінші басымдық «Тиімді бизнес» мемлекеттік серіктестік, экспортқа шығару, бизнес-процестерді жетілдіру, шағын және орта бизнесті қолдауды қамтиды.

1. Мемлекеттік — жеке серіктестікті дамыту әлеуметтік-кәсіпкерлік пропорцияларды дамытумен сипатталады.

2. Экспортқа шығару, отандық өндірушілердің экспорттық бағытын ынталандыратын жағдай жасау, көлік қызметінің халықаралық нарығындағы қазақстандық операторлардың позициясын нығайтуды қарастырады.

3. Қазақстандағы бизнес — процестерді жетілдіру, бизнестің сапаны басқарудың халықаралық жүйесіне көшуі, халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына көшу, ақпараттық менеджменттің сапасын арттыру сияқты параметрлерді қамтиды.

4. Шағын және орта бизнесті қолдау қазіргі заманғы технологияларды енгізуге, басқарудың электрондық әдісіне өтуге, Қазақстандағы бизнесмен кодексін жасауға және Қазақстанның бизнес қауымдастығына оны таратуға ықпал жасауын қарастырады.

Қорытынды балын шығару: әрбір пунктіге сандық шама беріледі 25% (0.25), пунктілердің есептелген баллдары қосылып, жалпы балы шығарылады.

Алтыншы басымдық «Тұрақты даму, халықтың тұрмысын жақсарту, білім берудің қазіргі жүйесі» экологиялық аспектілерді, халықтың тұрмысының сапасын жақсарту, денсаулық сақтау және білім беру жүйелерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруды қамтиды.

1. Экономиканың экологиялық аспектілерінің индикаторы болып, экологиялық таза қалдықсыз технологияларды, қалпына келтірілетін ресурстарды, энергия көздерін пайдалану, экологиялық технологияларды тарту, технологиялық экологиялық сараптамасын енгізу, қалдықтарды қайта өңдеу, климаттық өзгерістердің алдын алу бойынша халықаралық шараларға қатысу, (Киот хаттамасы), қоршаған орта саласын техникалық реттеудің халықаралық принциптеріне өтуді қарастырады.

2. халықтың тұрмысын жақсарту әлеуметтік ортаны тұрақты дамыту, әлеуметтік қауіпсіздік (қауіпсіз еңбек жағдайы, тұрмыстық және жол жаракатынан қорғау сияқты параметрлерді қамтиды.

3. Денсаулық сақтау жүйесін басқару, денсаулық сақтауда АТ пайдалану, білікті мамандармен қамтамасыз ету, денсаулық сақтауды қаржыландыру жүйесін жетілдіру, өмір сүру ұзақтығын арттыру, өлім-жітімді төмендету, әлеуметтік маңызы бар аурудың деңгейін төмендету (жүрек, туберкулез), салауатты өмір салтын насихаттау,

бала мен ана денаулығын қорғау қызметін жетілдіру, бала мен ананың өлімін төмендету арқылы бағаланады.

4. Білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, қазіргі заманғы білім беру технологияларын және бағдарламасын енгізу, бизнес пен бастауыш, орта және кәсіби білім берудің арасындағы байланысты дамыту, да-

рындарды басқару жүйесі, ЖОО жыл сайынғы рейтинг жүйесін және елдегі ең қажетті мамандықтар рейтингінің жүйесін енгізу арқылы бағаланады.

Қорытынды балын шығару: әрбір пунктіге сандық шама беріледі 25% (0.25), пункттердің есептелген балдары қосылып, жалпы балы шығарылады.

Әдебиет:

1. Портер М. Конкуренция/М. Э. Портер пер. с англ. — М.: Издательский дом «Вильямс», 2000. — 495 с.
2. Stigler, G.J. Competition, in: Sills, D. (ed.) The International Encyclopedia of the Social Sciences. — N/Y.: Macmillan, 1968.
3. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции. — М.: Прогресс, 1986.
4. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции: Реориентация теории стоимости. — М.: Экономика, 1996.
5. Хайек Ф. Дорога к рабству./Составитель Борисов Е. Ф. — М.: Прогресс, 1978. — Т. 3. — 197 с.

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдістерін пайдалану тиімділігі

Райымбекова Айман Төребекқызы, экономика ғылымдарының кандидаты;

Алиева Мадина Икрамовна, магистрант
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Импорттық тауарлармен қатаң бәсеке жағдайында кәсіпорындар «сатып алушылар жарлығына» сәйкес бәсекелес күресті жүргізу әдістерін игеру қажетті. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілік деңгейі кәсіпорынның экономикалық жай-күйінің барометрі, жағдайы нашар кәсіпорынды бағалаудың бір критерийі болу керек. Бәсекеге қабілеттілікті басқару мүмкіндігі-отандық кәсіпорынның дамуы мен аман қалуы үшін өмірлік маңызды болып табылады. Ғаламдану жағдайында барлық елдердің негізгі міндеті ұлттық шаруашылық пен жекелеген экономикалық субъектілердің бәсекелес қабілетін қалыптастыру және қолдау болып табылады. Нарықтық талаптардың ерекшеліктерін ескере отырып, мемлекеттің ішкі экономикалық мүмкіндіктері мен өндірістік ахуалын одан ары жақсарту мақсатында жаңа бағыттар белгіленуде. Өндірісті жаңаша құрудың, шығарылатын өнімдердің сұранысын арттырудың маңыздылығы да артуда. Мемлекеттің экономикалық тұрақтылығын қалыптастырудың негізгі бағыты ішкі өндірісті өркендету екені белгілі. Бұл тұрғыда, өнім өңдеудің түпкі кезеңіне дейінгі жұмыстарды қамтитын өндірістік кәсіпорындарға деген жауапкершілік те ұлғая түспек. Осы тектес кәсіпорындардың қатарына тамақ өнеркәсібіндегі сүт өнімін өңдеумен айналысатын өндіріс орындарын жатқызуға болады. Аталған саланың ел экономикасындағы маңызы оның ішкі нарықтағы азық-түлік қауіпсіздігін сақтауда, мемлекеттің экспорттық мүмкіндіктерін ұлғайтуда, отандық өзара байланысты кәсіпорындардың тиімділігін арттыруда және олардың сыртқы өндірушілерге тәуелділігін төмендетуде, ауыл шаруашылық өнімдерін мақсатты пайдалануда және

бәсекеге қабілетті өнімдер шығару арқылы мемлекеттің әлемдік нарықтағы беделін арттыруда көрініс табады. Бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың барлық әдістерін аналитикалық және графикалық деп бөлуге болады. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың аналитикалық әдістерін қарастырамыз. 1. Рейтингтік бағалау кәсіпорын салаларын немесе аймақтарды салыстыруда қолданылады. Бұл әдісте мынадай сипаттағы құжаттар қолданылуы мүмкін: менеджерлер, тапсырыс берушілер немесе берілген кәсіпорыннан сауалнама нәтижелері; кәсіпорынның қаржылық есептілігі. Нақты бар ақпараттар негізінде есептеуге болатын барлық көрсеткіштер кәсіпорынның шаруашылық қызметі мен қаржылық жағдайының мәнді аспектілерін көрсету керек. Рейтинг жасауда екі негізгі аспектілер бойынша құрылымдық он-факторлы модель қолдануға болады; шаруашылық қызметтің тиімділігі (5 фактор) және қаржылық тұрақтылық (5 фактор). Жекелеген кәсіпорынның рейтингін құру үшін қорытынды балл мына формула бойынша шығарылады:

$$TM = \sum (MiVi)$$

Мұндағы: TM-кәсіпорынның рейтингтік бағалау нәтижелері бойынша қорытынды баллы

Mi-рейтинг жасау моделіне енгізілген шаруашылық қызметтің i-көрсеткіші бойынша баллы (сандық бағалау)

Vi-рейтингтік бағалау жүргізу моделін енгізуде оған берілген i-көрсеткіштер салмағы

$\sum (MiVi)$ — жекелеген көрсеткіштер мен олардың салмағының баллдар қосындысы

Нәтижесінде барлық кәсіпорындар баллдар сомасы бойынша жұмыс жасайды..

2. Бәсекеге қабілеттілікті нарықтық үлесті есептеу негізінде бағалау

Нарық бағасы-бөлшек тауар айналымының оның көлеміндегі жалпыда үлес салмақ ретінде анықталады. 0 ден 100%-ке дейінгі көбеюі немесе азаюы бәсекеге қабілеттіліктің деңгейі туралы куәландырады.

$$MS=RC/TC$$

Мұндағы: MS-субъектінің нарығының үлесі

RC-тауарайналымының бөлшектік көлемі

TC-нарықтағы бөлшек тауар айналымының жалпы көлемі

3. Тұтыну құнының нормалары негізінде бәсекеге қабілеттілікті бағалау-маркетингтік, ұйымдастыру және басқару шешімдерінің жиынтығын бағалауды ұйғарады, яғни компанияның экономикалық технологиясын. Берілген әдіс потенциалды тұтынушылардың қажеттіліктерін жеткілікті дәл айқындау мен бағалауға мүмкіндік береді.

4. Тиімді конкуренция теориясы негізінде бәсекеге қабілеттілікті бағалау әрбір бөлімшенің жұмысының тиімділігін 4 топты бәсекеге қабілеттілікті бағалау жатыр: 1. Өндірістік процестерді тиімді басқаруды сипаттайтын көрсеткіштер: өндірістік шығындардың үнемділігі, негізгі қорлар эксплуатациясының тиімділігі, технологияның жетілгендігі, еңбекті ұйымдастыру; 2. айналымды құралдарды тиімді басқаруды көрсететін көрсеткіштер: кәсіпорынды қаржыландырудың сыртқы көздерінің тәуелсіздігі, несиеқабілеттілігі, тұрақты дамуы; 3. нарықта жарнама құралдарын пайдалану; 4. тауарлардың бәсекеге қабілеттілік көрсеткіштері: тауар сапасы мен оның бағасы.

Өңдеу өнеркәсібінде бәсекеге қабілетті экспортқа шығарылатын тауарлар мен қызмет көрсету өндірісі Қазақстан Республикасының 2003–2015 жылдарға арналған индустриалды — инновациялық дамуының мемлекеттік бағдарламасының басты мәні болып табылады. Индустриалды-инновациялық даму бағдарламасының негізгі міндеттері: ғылыми көлемді және жоғары технологиялық экспортты өндірістердің құрылуына жағдай жасау; жоғары құнды қызмет көрсету мен тауарлар пайдасына сай елдің экспортты деңгейін диверсификациялау инновациялық үрдістермен бірігіп, әлемдік шаруашылық жүйесіне интеграциялау. Қазіргі заманғы кәсіпорындар өздерінің бәсеке бағытын нығайту үшін әлемдік нарықтың жоғарылап келе жатқан талаптары, тұтынушылық сұраныстың дифференциялануы, инновациялық айналымдардың азаю қажеттілігі және өндіріске ғылыми-техникалық жетістіктерді еңгізу мәселелерімен бетпе-бет кездесуде. Отандық сүт өнімдерін өңдеуші кәсіпорындардың дамуы соңғы он бес жылда үлкен өзгерістерге ұшырады. Кеңестік жүйеде қалыптасқан экономикалық байланыстардың бұзылуы, нақты сектор мен қаржы саласының арасындағы алшақтық, өндірістерді дамытудың бірыңғай, арнайы мақсатты бағдарламаларының жоқтығы, өңдеуші салаларды ынталандыру тетіктерінің қалыптаспауы нарықтық қатынастардың алғашқы кезеңінде бұл сала кәсіпорындардың жетілуіне мүмкіндік бермеді. Тек

соңғы кездері нақты секторды дамыту бағытындағы басты міндеттер мен қолайлы ортаны қалыптастыру шараларының нәтижесінде жаңа өндіріс орындары ашылып, халықтың тұтыну қажеттіліктерін қанағаттандыра бастады. Әйтсе де, ғаламдық даму үдерімінің қазіргі кезеңінде қолда бар жетістіктерге қанағаттану жеткіліксіз. Тынымсыз ізденіс пен нәтижелі іс-әрекетті арқау еткен әлемдік нарық өндірушілері барынша жаңа нарықтарды игеруге, ондағы тұтынушыларды жаулауға белсене кірісуде. Нарықтың бұл қатал шарты отандық өнім өндірушілердің бәсекелік қауқарын нығайтуды, өнімдерінің бәсекелік қыспақтарға төтеп берерлік қабілетін арттыруды, ішкі және сыртқы нарықтарда сұранысы жоғары өнім өндіруге тиімді әсері бар тетіктерді айқындауды және сол арқылы мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін шешуді қажет етеді. Бұл жағдай Республика Президентінің Қазақстан халқына Жолдауында айтылғандай: «Экономика біздің дамуымыздың басты басымдығы, ал экономикалық өсімнің барынша жоғары қарқынына қол жеткізу — негізгі міндетіміз болып қала береді. Біз бұған өз экономикамыздың бәсекелік қабілетін арттыру арқылы қол жеткіземіз». Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» атты Президенттің халыққа кезекті Жолдауы жарияланды. Осыдан үш жыл бұрынғы Жолдауында экономиканың, халық-тың, жалпы мемлекеттің бәсекеге қабілетті болу мәселелерін көтеріп еді. Жаңа Жолдауында тек бәсекеге қабілеттілік емес, осы көрсеткіш бойынша әлемдегі ең алдыңғы 50 елдің санатына қосылу біздің дамуымыздың басты мақсаты деп көрсетіп отыр.

Өте маңызды және дәл уақытында ел назарына ұсынылып отырған асқақ мақсат. Өйткені, әлемдегі барынша өрбіп, қанатын жайған жаһандану үрдісінен тыс ешбір мемлекет болмайды. Соның ішінде ашық әрі демократиялық қоғам құрып жатқан Қазақ-стан одан шеткері қалмайды. Демек, дүние жүзі мемлекеттерінің ішінде алатын орны-мыз осы бәсекеге қабілеттілікке байланысты. Экономиканың даму қарқынын үдетіп, оны ұзақ уақыт ұстап тұру мүмкіндігі де осы бәсекеге қабілеттілікке байланысты. Халықтың тұрмысын үзбей жақсартып отырып, әлемдегі ең жақсы әлеуметтік стандарттарға жеткізу мүмкіндігі де осыған байланысты. Қорыта келгенде, ұлттық дамудың келешектегі басты мақсаты да, міндеті де осы бәсекеге қабілеттілік. Бұл біздер, қазақстандықтар үшін баршамыз іске асыруға жұмылатын шынайы ұлттық идея. Бәсекеге қабілетті отандық сүт өнімдерін қалыптастыруда озық тәжірибелері мен жетістіктері бар елдердің қолдануға тиімді нәимжелерін, осы салаға қатысты ғылыми-техникалық және инновациялық ізденістердің қолданысын пайымдай отырып, бәсекелік қабілетті арттыру механизміндегі негізгі тетіктер ретінде өнімнің тұтынушылық қасиеттерін анықтайтын сапалық көрсеткіштерін, кәсіпорынның баға саясатын, өнімнің тартымдылығын жоғарылатуға ықпал ететін кәсіпорынның маркетингтік жүйесін және өндірістің өркендеуін ынталандыратын мемлекеттік қолдау саясатын қолдану қажеттілігі туындайды.

Демек әрбір кәсіпорындарға бәсекеге қабілеттілікті бағалау үшін тиімді әдістерді қолдану пайдалы болып табылады. Біз 2050-дің мақсатына қарай күрделі жаһандық бәсекелестік жағдайында ілгерілейміз. Алдағы онжылдықтарда біз қазірдің өзінде біліп отырған сын-қатерлер, жаһандық нарық пен әлемдік саясаттағы болжаусыз жағдайлар, жаңа дағдарыстар аз кездеспейді. ХХІ ғасырда «жеңіл-желпі жүріп өту» деген болмайды. Ғасыр ортасы да таяп қалды. Әлемнің дамыған елдері соған сай нақты стратегияларын дайындауда. Бізге дәстүрлі өндіруші сек-

торлар тиімділігін арттыру маңызды. Бұлар — біздің бәсекедегі табиғи артықшылықтарымыз. Бізге мұнай-газ секторының экспорттық әлеуетін сақтай отырып, басқару, өндіру және көмірсутектерді өндеудің жаңа тәжірибелері керек. Мұнай мен газ өндірудің ықтимал сценарийлері бойынша түбегейлі шешімге келу керек. Сирек металдардың ғылыми қамтымды салалар — электроника, лазерлік техника, коммуникациялық және медициналық жабдықтар салалары үшін маңыздылығын ескере отырып, оларды игеру ауқымын ұлғайту қажет

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 11 қараша.
2. Шальминова А.С. Инновационное бизнес-планирование развития приоритетной отрасли //Автореф. диссертации к-та экон. наук. — Казань: Изд-во ҚФЭИ, 2000.
3. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 312 с.
4. Костин И.М., Фасхиев Х.А. Измерение конкурентоспособности предприятий/Тезисы докладов Международной научно-практической конференции «Менеджмент организации ХХІ века». — Наб. Челны: КамПИ, 2001. — с. 115–117.
5. Блинов А.О., Захаров В.Я. Имидж организации как фактор ее конкурентоспособности // Менеджмент в России и за рубежом. — 2003. — №4. — с. 35–44.
6. Денисенко М., Поляков В. Конкурентоспособность продукции металлургического комплекса. Методика оценки // Национальная металлургия. — 2003. — июль-август. — с. 74–80.
7. Захарченко В.И. Как измерить конкурентоспособность предприятия //Маркетинг в России и за рубежом. — 2003. — №4. — с. 55–72.

Қазақстан Республикасының халықаралық экономикалық жағдайы

Тажикова Жанат Жумановна, аға оқытушы;
Сражден Құралай Сейітқалиқызы, студент

«Бізге ауқымды міндет — бәсекеге қабілетті жағынан әлем елдері ішіндегі көшбастаушы елу елдің санатына ену міндетін шешу қажет. Бұл мақсатқа жете алуымыз көбіне қаржыгерлерімізге байланысты».

Н.Ә. Назарбаев

Қай елдің болмасын экономикасының дамуын айқындайтын негізгі көрсеткіштердің бірі — ол сыртқы сауда саясаты. Осы тақырыпты таңдағанымның басты себебі — Қазақстан Республикасында нарықтық экономика жағдайындағы сыртқа сауда саясатының ролі мен мәнін талдап, тереңірек зерттеу.

Қазақстан Республикасы сыртқы сауда саясатын жүзеге асыруда мемлекеттің роліне айрықша мән береді. Оның ұлттық экономикалық мүдделерге сай келуі мен халықаралық аренада бәсекелестік қабілетті жоғарлатуға үлкен ықпал ету мүмкіндігімен көрінеді. Сондықтан кез-келген елдің сыртқы сауда саясаты шетел тауарларының келуін реттеу және ел мүдделеріне сәйкес келетін халықаралық еңбек бөлінісіндегі орнына әсер ету сияқты мақсаттарды көздейді. Осы мақсаттарды орындау бары-

сында халықаралық сауда ағымдарының елдің экономикалық қауіпсіздігіне әсер ету мәселесі ерекше мәнге ие болатындығын Қазақстан Республикасының басшылығы жақсы біледі.

Қазақстанда оның сыртқы экономикалық байланыстары табысты дамуы үшін қолайлы алғышарттар тудыратын жағдайлар бар. Оларға: сыртқы экономикалық қатынастардың дамуы үшін шешуші фактор болып табылатын саяси тұрақтылық, көптеген табиғи байлықтар, дамыған өнеркәсіп, жеткілікті білікті жұмысшы күші, салыстырмалы түрде қолайлы геосаяси жағдай, ТМД көптеген елдерімен тармақты шаруашылық байланыстары жатады.

Біріншіден халықаралық сауда қатынастарында әрбір ел өз мүдделерін жүзеге асыруға тырысатындықтан, әлемдік нарықта мемлекеттер шиеленісті мүдделер

қактығысы негізінде бәсекелеседі. Екіншіден ғаламдану үрдісінің белен алуы, сыртқы экономикалық қатынастардың ырықтандырылу бағытының басым болуы, шаруашылық байланыстардың интерүлттандырылуы ел алдына туындайтын сыртқы қауіп — қатерлерден қорғану шараларын халықаралық келісімдерге сәйкестендіре жасақтауды қажет етеді.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы әлемдік шаруашылықтың толыққанды субъектісіне айналып отыр. Оны ресми түрде әлемнің 105 елі мойындады, оның ішінде 80-ге жуығымен дипломатиялық қатынастар құрылды, әлемнің көптеген елінде ресми елшіліктері мен оның консульдығы орналасқан. Қазақстан әлемдік бірлестікте де маңызды орын алып отыр. Ол қазіргі кезде 40-тан аса халықаралық ұйымдармен ынтымақтаста. Қазақстанда өзге елдердің елшіліктері және халықаралық ұйымдары жұмыс істейді. Еліміз бүгінгі таңда әлеуметтік — экономикалық жаңару мен демократизацияланудың жаңа кезеңіне қадам басып келеді. Қазақстан Республикасының президенті Н. Ә. Назарбаев 2006 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясын ұсынды». Осыған орай, алдыңғы қатарлы, озық қоғамның сана деңгейіне көтеріліп, жан — жақты өркендеу, қоғамның салалық жаңа экономикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға көшу міндеті тұр. Қазақстан Республикасының Президентінің халыққа арналған «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін» жолдауын негізге ала отырып халықтың тұрмыс деңгейін көтеру және инфляцияны төмендету болып отыр. Ал қазіргі таңдағы ауқымды мәселелердің бірі — нарықтық қатынасты дамытудағы Қазақстан экономикасының бет алысы. Сұраныс пен ұсыныс өндіріс құрылымына эсер ететін, өнімнің негізгі мөлшеріне баға белгілеу меншік түрінің плюрализмдігі және мемлекеттік меншікті жеке-шелендіру нарыққа көшудің негізгі шарты болып табылады.

Кез-келген елдің экономикасының жоғарғы дәрежеде болуы, ең алдымен нарықтық жағдайға, яғни сыртқы сауда — саттыққа байланысты деп білемін. Ал сыртқы сауда — елдер арасындағы сауда. Тауарлар мен көрсетілген қызметтер әкелімі (экспорты) мен әкелімінен (импортынан) тұрады. Келісімшартпен ресімделетін коммерциялық мәмілелер арқылы жүзеге асырылады. Сыртқы экономикалық байланыстар әлемдік ғылым мен техникаға, өнеркәсіп пен мәдениетке жақындастыратын кез келген мемлекеттің барынша қиын аяларының бірі болып табылады. Қазақстан Республикасы тәуелсіз мемлекет болғаннан кейінгі жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайда, бір жағынан жаңа мәселелер туындаса, ал екінші жағынан шаруашылықтың тиімді әрекет ету үшін сыртқы экономикалық байланыстарды қолданудың жаңаша мүмкіндіктері де пайда болды. Әсіресе, ғылыми-техникалық байланыстар, сыртқы сауда, капиталдар қозғалысы, технологиялар алмастыру түріндегі сыртқы экономикалық байланыстар ерекше мәнге ие болып отыр.

Кез келген елдің сыртқы сясатының негізгі көрсеткіші — экспорт және импорт көлеміне байланысты екені бізге белгілі. Сондықтан мен сіздерге Қазақстан Республикасының соңғы 3 жылдағы экспорт және импортын көлеміне нақтырақ тоқталмақпын. Ең алдымен

2012 жылды қарастырсақ. Бұл жылы Қазақстанның жалпы сыртқы сауда айналымы \$89 млрд болып, оның ішінде экспорты — \$59,2 млрд, импорты — \$29,8 млрд болған.

Қазақстанда 2012 жылдың қорытындысы бойынша ауылшаруашылық өнімдерінің экспорты 16,2 пайызға артып, импорт 3,5 пайызға азайған.

2013 жылғы қаңтарда өткен жылдың осындай мерзімімен салыстырғанда Кеден одағы елдеріне экспорт көлемі 47,4%-ға, импорт көлемі — 64,5%-ға артты, деп көрсетілген дүйсенбіде жарияланған статистика жөніндегі агенттіктің есебінде. «Экспорт кеден одағы елдерімен 510,7 млн. АҚШ долларын құрады немесе 2012 жылғы қаңтармен салыстырғанда 47,4%-ға көп, импорт — 796,2 млн. АҚШ доллары (64,5%-ға көп)», деп көрсетілген хабарламада.

Жалпы, 2013 жылғы қаңтарда сыртқы сауда айналымы 6,0 млрд. АҚШ долларын құрады (2010 жылғы қаңтармен салыстырғанда 5,1%-ға өсті), оның ішінде экспорт — 4,2 млрд. АҚШ доллары (0,7%-ға азайды) және импорт — 1,8 млрд. АҚШ доллары (21,8%-ға өсті). Қазақстан үшін тағы бір қуантарлық жағдай бұл кеден одағы елдер арасындағы 2010 жылдың шілдесінен бастап 2013 жылдың шілдесіне дейінгі 1 жыл уақыттың көрсеткіштеріне назар аударып көретін болсақ, бұл мерзімде Қазақстанның Ресей мен Беларусь елдеріне жасаған экспортының жалпы көлемі 7 миллиард АҚШ долларын құрап отыр. Бұл соңғы бес жыл ішінде осы елдерге жасалынған Қазақстан экспорты өсімінің рекордтық көлемі. Қысқасы, біз мұндай 7 миллиард долларды құраған биіктікке бірінші рет шығып отырмыз. Соның ішінде импортқа қарағанда, экспорттың басым қарқынымен дамып келе жатқандығын айтуға болады. Себебі талдау жасалынып отырған бір жыл мерзім ішінде Қазақстан экспортының өңделген өнімдер көлемі 45,3 пайызға өскенде, импорт көлемі 42,8 пайызға өскен.

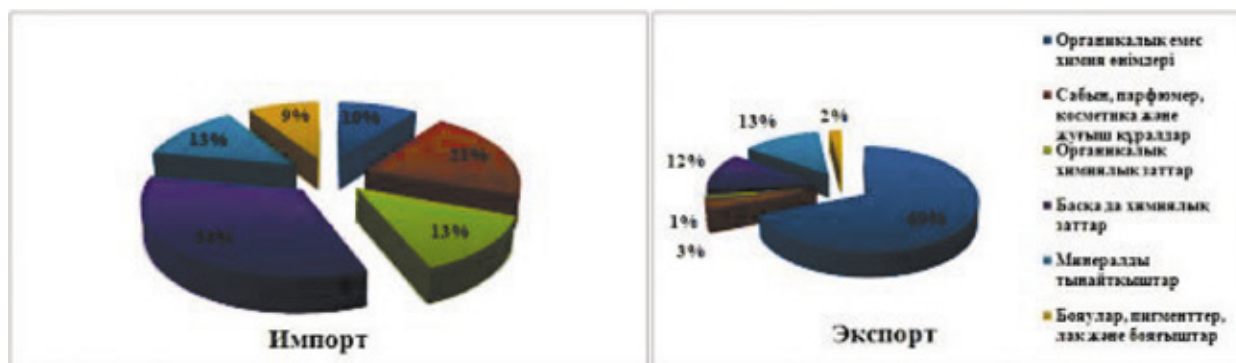
2014 жылдың 9 айында Қазақстан экспортының көлемі 2013 жылдың сәйкес мерзімімен салыстырғанда 5,7%-ға өсіп, шамамен 70 млрд. АҚШ долларын құрады. Соның ішінде дайын тауарлар экспорты 18%-ға артып, 18,3 млрд. АҚШ долларын құрады (бұл жалпы көлемнің 26,3%-ы). Жалпы алғанда дайын өнім экспорты бойынша бұл мәліметтер келесі экспорттардан алынды: аралық тұтыну тауарлары — 14,8 млрд. АҚШ доллары, тұтынушылар тауарлары — 2,8 млрд. АҚШ доллары және өндіріс құралдары — 754 млн. АҚШ доллары. Ағымдағы жылдың I жартыжылдығының қорытындысы бойынша, Қазақстанда экспорт көлемі 46,8 млрд. АҚШ долларын құрады, бұл 2013 жылдың сәйкес кезеңіндегі көрсеткіштен 10 пайызға көп. Қазақстандық өңделген өнімдерді тұтынушы елдердің саны 105 елді құрап отыр. Қазақстанның өңделген өнімдері жөнелтілетін елдердің алғашқы бестігіне Қытай Халық

Сауда державалары

Реті	Мемлекет	Экспорт + импорт	Мәлімет уақыты
1	АҚШ	\$ 3,173,000,000,000	2012 жыл
2	Қытай	\$ 2,813,000,000,000	2012 жыл
3	Германия	\$ 2,457,000,000,000	2012 жыл
4	Жапония	\$ 1,402,000,000,000	2012 жыл
5	Франция	\$ 1,086,400,000,000	2012 жыл
6	Ұлыбритания	\$ 952,100,000,000	2012 жыл
7	Италия	\$ 918,100,000,000	2010жыл
8	Оңтүстік Корея	\$ 884,200,000,000	2012 жыл
9	Нидерланды	\$ 859,700,000,000	2012 жыл
-	Гонконг	\$ 820,000,000,000	2012 жыл
10	Канада	\$ 813,200,000,000	2012 жыл
11	Сингапур	\$ 666,800,000,000	2012 жыл
12	Ресей	\$ 614,000,000,000	2012жыл
13	Мексика	\$ 609,000,000,000	2012 жыл
15	Испания	\$ 592,900,000,000	2012 жыл
16	Бельгия	\$ 560,900,000,000	2012 жыл
17	Тайуан (Қытай Республикасы)	\$ 524,800,000,000	2012 жыл
18	Швейцария	\$ 453,000,000,000	2012 жыл
19	Австралия	\$ 411,100,000,000	2012 жыл
20	Бразилия	\$ 387,400,000,000	2012 жыл
14	Үндістан	\$ 606,700,000,000	2012жыл

[2]

Химиялық өнімдердің импорты мен экспортының құрылымы, 2012 ж.

[1]

Республикасы, Ресей Федерациясы, Швейцария, Түркия және Жапония елдері кіреді. Өңірлерге жіктейтін болсақ, өңделген экспорттың Еуроодақ елдеріне жөнелтілген үлесі — 2,6 млрд. долларды, Қытай Халық Республикасына — 2,1 млрд. долларды, Ресей Федерациясы мен Беларусь Республикасына — 1,8 млрд. долларды құрайды.

Және қосымша тағы бір айта кететін жағдай, 2012 жылдың басты жаңалықтарының бірі — Экспо — 17 көрмесінің біздің елімізде өтетіндігі. Ол жайлы айта кетер

болсақ, Экспо 2017 — 2017 жылдың 10 шілдесінен бастап 10 қыркүйегіне дейін Қазақстанның елордасы Астана қаласында Халықаралық көрмелер бюросымен (ХКБ) ұйымдастырылатын Халықаралық көрме. Экспо 2017 иесі 2012 жылдың 22 қарашасында Францияның астанасы Париж қаласында ХКБ-нің ЕХРО халықаралық бюросы Бас ассамблеясының 152-ші сессиясы барысында белгілі болды. Жасырын дауыс беру қорытындысы бойынша Астана үшін ХКБ-ның 103 мүше-мелкеті дауыс берген, ал бель-

гиялық Льеж қаласы 44 дауыс жинады. Бұл да біз үшін үлкен мәртебе болмақ. Сондай — ақ еліміздің экономикасына, оның халықаралық деңгейіне оң әсерін тигізері анық.

Міне, осы жасалынып отқан талдаудан байқайтынымыз жыл сайын экспорт көлемінің өсіп келе жатқандығы, ал ол біз үшін қуанарлық жағдай деп білемін. Еліміздің экономикасының жоғарғы дәрежеде болуы біздің «Керегесі кең, еңсесі биік» ел болуымыз үшін қажет санаймын.

Бүгінгі әлем шапшаң қарқынмен дамуда, ғаламдану мен ақпараттық технологиялар дәуір күн өткен сайын күш алып барады. Қазақстан өзінің экономикалық әлеу-

метін нығайтып, халықаралық нарықта орнын нақтылауда және Бүкіләлемдік сауда ұйымына (БСҰ) кіруді жоспарлауда президентіміз Н.Ә. Назарбаев айтқандай, «Бізге ауқымды міндет- бәсекеге қабілетті жағынан әлем елдері ішіндегі көшбастаушы елу елдің санатына ену міндетін шешу қажет. Бұл мақсатқа жете алуымыз көбіне қаржыгерлерімізге байланысты». Және өз жолдауында айтқандай «Қазақстан алдында экономиканы дағдарыстан кейінгі дамуға әзірлеу, жедел индустрияландыру және инфрақұрылымды дамыту есебінен экономиканың тұрақты өсуіне қол жеткізу міндеттері тұр».

Әдебиет:

1. География: Дүниежүзіне жалпы шолу. ТМД елдері. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық/Ө. Бейсенова, К. Қаймулдинова, С. Әбілмәжінова, т. б. — Алматы: Мектеп, 2010. — 304 б. ISBN 978-601-293-170-9
2. // <http://www.thehindu.com/business/Economy/article2093933.ece>
3. Байгісиев Майдан-Әли. Халықаралық экономикалық қатынастар. — Алматы: Қайнар, 2012. — 350 б.
4. Маманов А. Т., Молдақұлова С. А Халықаралық қатынастар. — Алматы: Экономика, 2012. — 420 б.
5. Доғалова Г. Н. Халықаралық экономика. — Алматы: Экономика, 2012. — 370 б.

Роль инвестиции в качестве приоритетной стратегической задачи Казахстана

Шураева Сарсенкул Нургалиевна, кандидат экономических наук;

Бахадур Гульнур, магистрант

Университет «Болашак» (г. Кызылорда, Казахстан)

Исследование проблем инвестирования экономики всегда находилось в центре внимания. Это обусловлено тем, что инвестиции затрагивают самые глубинные основы хозяйственной деятельности, определяя процесс экономического роста в целом. Иностранные инвестиции в Казахстане привлекаются и в дальнейшем используются для взаимовыгодного экономического сотрудничества между странами. Используя иностранные инвестиции в Казахстане, можно улучшить структуру экономики Казахстана, создать новые производства, модернизировать различные предприятия, внедрить различные достижения современного менеджмента, маркетинга, подготовить высококвалифицированные кадры, наполнить внутренний рынок достаточно качественными товарами местного производства и увеличить экспорт за границу.

Иностранные инвестиции в Казахстане, их привлечение в экономику — это необходимый на сегодняшний день процесс. На примере мирового опыта можно сказать, что приток иностранных инвестиций в страну положительно действуют на ее экономику. Инвестиции играют огромную роль в укреплении частного предпринимательства, мобилизуют средства для создания совместных компаний, реализации крупных проектов [2].

Сегодня инвестиции выступают важнейшим средством обеспечения условий выхода из сложившегося экономического кризиса, структурных сдвигов в народном хозяйстве, обеспечения технического прогресса, повышения качественных показателей хозяйственной деятельности, а значит, активизация инвестиционного процесса и является одним из наиболее действенных механизмов социально-экономических преобразований.

Под инвестиционной деятельностью понимают различные формы вложения средств, а значит важной проблемой выступает обоснование критериев эффективности инвестиционных затрат, взаимосвязи и взаимообусловленности капитальных вложений и структурных сдвигов в экономике, определения приоритетов в отраслевой структуре инвестиций, а также внутри основных народно-хозяйственных сфер: основного производства (собственного производства), производственной и социальной инфраструктуры.

Инвестициям принадлежит важнейшая роль в деле возобновления и увеличения производственных ресурсов и обеспечении определенных темпов экономического роста. Если представить общественное воспроизводство как систему производства, распределения, обмена и по-

ребления, то инвестиции можно сказать, составляют материальную основу его развития.

Инвестиционная деятельность в Казахстане направлена на оживление процесса воспроизводства за счет внутренних и внешних источников финансирования.

Сегодня наше государство держит курс на всемерное привлечение иностранного капитала, создание для этого комплекса притягательных факторов.

Эту твердую позицию постоянно отстаивает Президент Казахстана особо подчеркивая, что «наша задача — представить Казахстан в глазах мирового сообщества как привлекательное место для инвестиций, активно привлекать инвесторов в наиболее важные отрасли» [1].

Результатом этого стало, что многие представители зарубежных компаний, фирм, частные бизнесмены высоко оценивают инвестиционный климат в Казахстане.

Объявив привлечение иностранного капитала в качестве приоритетной стратегической задачи, Казахстан последовательно осуществляет необходимые действия к созданию цивилизованной законодательной базы для интеграции в мировое хозяйство.

Иностранного инвестора всегда волновали проблемы стабильного и экономически эффективного состояния условий налогообложения.

Несмотря на все проводимые в Казахстане преобразования, иностранных инвесторов продолжают привлекать богатые природные ресурсы Казахстана. Земля Казахстана, по заключениям квалифицированных специалистов, может прокормить до одного миллиарда человек. Хороший уровень грамотности населения, достаточно дешевая при этом рабочая сила, отсутствие межнациональных конфликтов, определенная политическая стабильность — преимущества, благодаря которым инвестиции в Казахстане пользуются популярностью у иностранных партнеров.

Однако нельзя упускать из вида при формировании благоприятного климата для иностранных инвестиций как внутренние, так и внешние факторы, оказывающие на него влияние, иностранные инвесторы предпочитают иметь дело со странами со стабильной обстановкой в мире политики и с похожими условиями на социально-экономическом уровне [2].

Сейчас не секрет, что инвестиции играют центральную роль в экономическом процессе, предопределяют общий рост экономики в целом. В результате инвестирования средств в экономику увеличиваются объемы производства, растет национальный доход, развиваются и уходят вперед в экономическом соперничестве отрасли и предприятия в наибольшей степени удовлетворяющие спрос. Чем эффективнее инвестиции, тем больше рост национального дохода, тем значительнее абсолютные размеры накопления (при данной его доле), которые могут быть вновь вложены в производство. При достаточно высокой эффективности инвестиций прирост национального дохода может обеспечить повышение доли накопления при абсолютном росте потребления.

Было бы неправильно связывать рост национального дохода только с производственными инвестициями, хотя очевидно, что они непосредственно определяют увеличение производственных мощностей [3].

Сегодня большая доля инвестиционной деятельности приходится на нефтяной сектор экономики.

На заседании Казахстанско-Китайского делового совета (ККДС) с участием глав правительств двух стран который состоялся 14 декабря 2014 года в Астане, было подписано соглашений на 14 млрд долларов передает КазТАГ [4].

Результатом переговоров нескольких лет между Москвой и Астаной о компенсации выпавших доходов российского бюджета от беспощлиных поставок в Казахстан российских нефтепродуктов стало соглашение двух стран. 29 мая подписали дополнительный протокол к межправительственному соглашению 2010 года «О торгово-экономическом сотрудничестве в области поставок нефти и нефтепродуктов», согласно которому стороны договорились о встречных поставках казахстанской нефти в Россию в объеме 2,16 млн тонн в год (180 тыс. т в месяц) в счет погашения задолженности по разнице таможенных пошлин при поставках российских нефтепродуктов в Казахстан в 2012–2013 годах. Соглашение продлено до 1 января 2019 года.

И сегодня стало известно, что Казахстан выплатит России компенсацию не деньгами, а сырой нефтью в объеме около 2 млн тонн. Сырье будет поставлено в 2015 году. Эти 2 млн тонн у российского правительства выкупят «Роснефть», ЛУКОЙЛ и «Газпром нефть» (объемы будут разделены между ними поровну) по ранее оговоренной цене, а затем продадут на экспорт, рассказал РБК источник в Минэнерго. Эти компании выбраны, так как они ранее поставляли топливо на Павлодарский НПЗ в Казахстане. Компании также будут оплачивать пошлины при поставках нефти в западном и восточном направлениях. То есть казна получит двойную выгоду, а нефтяники смогут нарастить поставки на премиальном направлении в Азии говорится в деловом портале Kapital.kz [5].

Группа компаний «Самрук-Қазына» заключила ряд соглашений с китайскими партнерами в сфере энергетики и транспорта, сообщили деловому portalу Kapital.kz [5]. в пресс-службе ФНБ «Самрук-Қазына». Представители казахстанских и китайских компаний обсудили возможность дальнейшего развития сотрудничества в рамках трех панельных сессий — «Развитие возможностей в сфере энергетики, коммуникаций, логистики и транспорта», «Развитие сотрудничества в сфере агропромышленного комплекса», «Роль малого и среднего бизнеса в развитии торгово-экономического взаимодействия».

Примером успешного взаимодействия на сегодняшний день можно назвать активно реализуемый проект по строительству Кербулакской ГЭС на реке Или стоимостью в 151,6 млн долларов, который позволит увеличить мощность на Капшагайской ГЭС с нынешних 250 мВт до 360 мВт и компенсировать пиковые нагрузки южной

зоны Казахстана и строительство первого участка магистрального газопровода Казахстан — Китай, Мойнакской ГЭС в Алматинской области, а также ввод битумного завода в Казахстане. Соглашение направлено на укрепление сотрудничества в области электроэнергетики и осуществление широкого взаимодействия в сфере создания электрических связей между Китаем и Казахстаном, предусматривает строительство электросетевой инфраструктур, разведку и освоения новых энергоресурсов.

Было подписано соглашение о расширении и углублении взаимовыгодного сотрудничества в сфере ядерной энергетики между АО «НАК «Казатомпром» и Китайской генеральной ядерно-энергетической корпорацией, что позволит создать на территории Казахстана совместные предприятия по производству ядерного топлива — тепло-выделяющих сборок для атомных электрических станций Китая и третьих стран, разработке урановых ресурсов.

Было также подписано соглашение о расширении технического сотрудничества в нефтегазовой отрасли между Китайской Национальной нефтегазовой корпорацией и АО «НК «КазМунайГаз», которое предполагает развитие сотрудничества на месторождениях Южно-Тургайского бассейна с целью повышения нефтеотдачи Кумколь Южный.

Кроме того, в рамках данного документа компании договорились о проведении исследования по повышению нефтеотдачи пластов путем избирательной закачки воды в нефтяные горизонты на месторождении Каламкас, разрабатываемом совместным предприятием сторон — АО «Мангистаумунайгаз».

Также была достигнута договоренность о развитии сотрудничества по утилизации газа в Кызылординской области Казахстана путем проведения исследования по переработке попутного газа в жидкие углеводороды. При положительных результатах проведенного исследования стороны поддержат реализацию проекта газохимии в этом регионе говорится в деловом портале Kapital.kz [5]. в пресс-службе ФНБ «Самрук-Қазына».

«В условиях текущей экономической ситуации, когда мировые рынки не стабильны, а в Казахстане инвестиционные условия улучшаются, нам выгодно сохранять и поддерживать все отношения. Однако, создание Евразийского экономического союза ни в коем случае не означает, что Казахстан закрывает двери для других экономических партнеров, сказал Trend казахстанский политолог Данияр Ашимбаев.

С целью достижения высокой инвестиционной активности в Астане первый заместитель председателя правления нацкомпании «Астана ЭКСПО-2017» Алишер Пирметов и генеральный директор ассоциации KAZENERGY Асет Магауов подписали меморандум о сотрудничестве между компаниями. Об этом передает корреспондент делового портала Kapital.kz. [5].

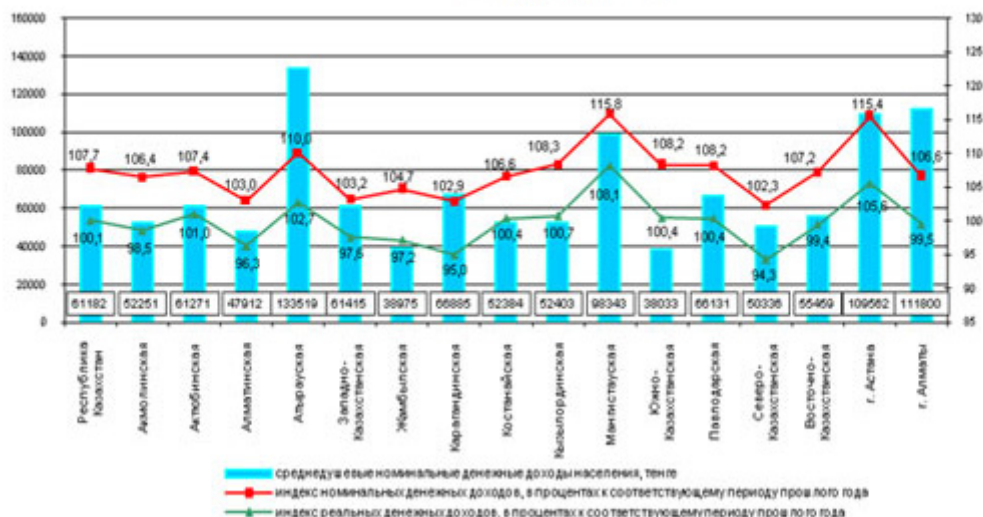
Стороны намерены реализовать комплекс мер по привлечению потенциальных инвесторов в проекты ЭКСПО-2017, а также привлечь международных экспертов в области энергетики к подготовке Международной выставки.

Количество совместных предприятий в Казахстане, способствовало созданию новых рабочих мест, что привело в свою очередь росту дохода населения. Так, среднедушевые номинальные денежные доходы населения в октябре 2014 года, по предварительным данным, составили 61182 тенге, увеличившись по сравнению с соответствующим периодом 2013 года на 7,7%. Реальные денежные доходы выросли на 0,1%. говорится в сообщении делового портала Kapital.kz. [5].

Соотношение между максимальными и минимальными величинами номинальных денежных доходов по регионам в октябре 2014 года составило 3,5 раза (в октябре 2013 года — 3,5 раза).

Численность безработных в Казахстане в ноябре 2014 года, по оценке Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК, составила 458,3 тыс. человек. Уровень безработицы — 5,1% (в октябре — 5%). Об этом передает КазТАГ. [4].

Номинальные денежные доходы населения по регионам Республики Казахстан в октябре 2014 года

В Казахстане поддерживается ряд политических факторов, благоприятствующих работе инвесторов: сохранение и укрепление политической и социальной стабильности; обеспечение национального режима деятельности иностранных инвесторов, в частности, предоставляющий право свободной репатриации прибыли.

Правительство продолжает гибкую макроэкономическую политику, обеспечивающую рыночную конку-

рентную среду без административного вмешательства.

Целенаправленное улучшение инвестиционного климата, привлечение новых инвестиций и совершенствование системы их государственной поддержки остаются приоритетными в политике Казахстана.

Эти факты свидетельствуют о признании мировым финансовым сообществом наших усилий по созданию благоприятного инвестиционного климата.

Литература:

6. Процветание, безопасность, и улучшение благосостояние всех казахстанцев. Послание Президента страны народу Казахстана.
7. Макконнэлл, К., Брю С., Экономикс. — М., Наука, 1993. — Т. 1. — с. 238.
8. Попов, Е., Бородаевский А., Экономические права человека: рынок труда и собственность // МЭМО. — 1991. — №7. — с. 67.
9. КазТАГ.
10. Kapital.kz.
11. Агентство РК по статистике

ГОСУДАРСТВО И ПРАВО

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бағытындағы үдерістерді жаңғырту жолдары

Арғынбекова Гүлнар Ишанбекқызы, заң ғылымдарының кандидаты, доцент;

Қонысбаев Ерғазы Сахиұлы, доцент

«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазақстан Тәуелсіздік алғалы жекешелендіру үдерісі мен нарықтық қатынастар жүйелі түрде қалыптаса бастады. Елімізде өндірістік қатынастардың пайда болуы, өзгеруі және жетілдіруі, сонымен қатар қоғамның мүдделері мен мұқтаждары да біршама өзгеше құбылыстардың орын алуына әкеліп соқтырды.

Еліміздің ұлттық-құқықтық жүйесінде құқықтық реформаны жетілдіру барлық мемлекеттік билік органдарының оның ішінде құқық қорғау органдарының құзыреттерін жандандыру, қылмыстылықпен күрес шаралары мемлекеттік бағдарламалар негізінде белсенді және пәрменді жүзеге асырылып келеді. Бұл шараларды жүзеге асыру барысында қылмыстылықпен күрестің маңызды бағыттарының бірі ретінде сыбайлас жемқорлықпен күрес шарасы қарастырылады.

Қазіргі таңда сыбайлас жемқорлықпен белсенді күрес жүргізіліп осы бағытта елімізде жүйелі құқықтық база қалыптастырылды.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы 23-ші желтоқсанындағы Жарлығымен бекітілген 2006–2010-шы жылдарға арналған «Сыбайлас жемқорлықпен күрес» туралы мемлекеттік бағдарламасында мемлекеттік басқару органдарының әкімшілік құзыреттерін оңтайландыру, мемлекеттік сатып алу жүйесін жетілдіру, бюджеттік қаражаттың жұмсалыуына қоғамдық бақылау жүйесін құру, азаматтық қоғам құру, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізуге тарту, құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті қалыптастыруға аса назар аударылған. Осыған орай елімізде сыбайлас жемқорлық әрекеттерді әшкерелеу, анықтау, қылмысты ашу, алдын-ала тергеуді ұйымдастыруға байланысты сот, тергеу өндірісіндегі қылмыстық істі жүргізу пәрменділігі нығайып келеді. Атап айтсақ, 2013 жылдың құқықтық статистикалық деректері бойынша бір жылда 1333 қылмыстық іс қозғалып алдын-ала тергеу өндірісінде мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті лауазымды адамдар жауапқа тартылды. «Транспортум-Интернейшнл» ұйымының зерттеулері бойынша сыбайлас жемқорлықпен күрес бағытында Қазақстан 2011

жылы 120-шы орында, 2012 жылы 133-шы орында, 2013140-шы орында болған. Ал аталған ұйымның жемқорлықпен күрес индексі бойынша алдыңғы қатарда келе жатқан елдер Ұлыбритания, Израил, Финляндия, Канада, Германия болып табылады.

Көптеген тәжірибелі ғалымдардың пікірінше қылмыстық жауапкершілікпен байланысты жазаны қатайту, қатаңдату жемқорлық мәселесін түбегейлі толық шешеді деу қиын. Осыған байланысты, сыбайлас жемқорлыққа қатысты жазаны қатаңдатудан гөрі, мемлекеттік қызметтің жауапкершілігін арттыру жолдарын табу қажет деп санайды. Осы бағытта жемқорлықпен күрес сапалы жүргізілу үшін мемлекеттік органдардағы қызметкерлердің жағдайын жақсарту, лауазымды тұлғалармен құқық қорғау органдары жүйесі, сот қызметі секілді барлық ықпалды органдарда жемқорлықтың алдын-алу, қоғамға қауіпті әрекеттерден сақтандыру профилактикалық шаралары кеңінен жүргізілуі тиіс. Сонымен қатар, қазіргі заманға сай ұлттық заңнаманың жетілдірілуі, құқықтық реформалардың жандандырылуы қажет.

Жоғарыда айтылғандай, жемқорлықпен күреске байланысты әлемдік тәжірибелерін зерделей келе төмендегі шараларды жүзеге асыру:

1. Мемлекеттік қызмет сапасын арттыру стандарттарын қалыптастыру
2. Әкімшілік процедураларды тиянақты жан-жақты реттеу
3. Мемлекеттік қызметкерден ант қабылдау тәртібін жетілдіру
4. Мемлекеттік қызмет жалақысын көбейту
5. Құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті қалыптастыру- жемқорлықты тиюдың тиімді жолдары болып табылады.

Сонымен қатар, мемлекеттік органдар қызметкерлері жемқорлықтың алдын-алуға қатысты кешенді шараларды ұйымдастырып, мемлекеттік емес қоғамдық ұйымдармен, бұқаралық ақпарат құралдарымен, бұқара халықпен тығыз байланыста болып аталған іс-шараларды жүзеге асыруы тиіс.

Қоршаған ортаны қорғау аясындағы халықаралық ынтымақтастық

Жомартқызы Мария, заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Халықаралық конференция дүниежүзілік мемлекеттер арасындағы ынтымақтастығының ортақ мақсатқа жетудегі дәстүрлі нысанының бірі. Бұл нысан ескіден келе жатқан барлық адамзатты немесе бөлек мемлекеттер мен халықтарды толғандыратын мәселелерге байланысты ортақталып жасалған әрекеті. Конференцияға дайындық және өткізу процесінде оқу, талдау таңдалған мәселенің жағдайына қарай бағалау және таңдау жасау, қатысушылардың ынта-ықыласы түсіндіріледі, шешім қабылданады, мемлекеттің келесі бірлесу әрекеттерінің бағытын және нысанын анықтау жүргізіледі.

Қоршаған ортаны қорғау аясындағы халықаралық конференциялар, мемлекеттердің ынтымақтастығының бір нысаны ретінде өткен ғасырдың басында жүзеге асырыла бастаған еді.

Қоршаған ортаны қорғау аясындағы халықаралық ынтымақтастықтың дамыған бір нысаны болып, екі жақты және көп жақты үкіметтік және үкіметтік емес конференциялар танылады. Жыл сайын әлемде экологиялық мәселелерге байланысты жүздеген, әйтпесе мыңдаған конференциялар өткізіледі.

Мақсатына қарай ол табиғатты қорғау әрекетіндегі тәжірибемен алмасу, экологиялық маңызы бар ақпараттармен алмасу, ғылыми және практикалық проблемаларды шешудің құралы болып отыр.

Қоршаған орта проблемаларына арналған БҰҰ Стокгольм конференциясы қоршаған ортаны қорғауда глобалдық және жедел сипаттағы проблемалардың мойындалуын және мемлекеттердің табиғи қоршаған ортаны әлемдік қоршаудың көрінісін және жағдайын дамытуға баға берудің бір-бірімен байланысты және бірін-бірі толықтыратын шешімнің үш тобын қабылдады. Оларға: мәлімдеме қағидалары; шаралардың жобасы; ұйымдық — қаржылық шешім.

Қоршаған ортаны қорғау мәселесіне байланысты халықаралық бірлестіктердің қызығушылығының артуы қоғам мен табиғат байланысының жекелеген аспектілеріне арналған саяси, әлеуметтік экономикалық және ғылыми — техникалық мемлекетаралық ынтымақтастығының форумдарының тікелей көрінісінде ғана емес. Сондай-ақ халықаралық ұйымдар қатарының белсенділігінің артуы мен кеңейтілуінен көрініс тауып отыр.

Бұл үрдіс адамның қоршаған ортасының әлде де жеткіліксіз зерттелмегендігімен түсіндіріледі. Тұлғаның оған өндірістік және өндірістік емес әрекет етуіне әсер ететін механизмінің көбі түсініксіз.

Табиғи орта және оны қорғауға қатысты жағдайын бағалау және жүйелендіріп зерттеу үшін дайындап жүргізіп, әр түрлі кеңейтілген түрде шаралар өткізу талап етіледі. Бұлардың барлығы тұрақты негізде мемлекет-

тердің және ғылымдардың кеңейтілген тобының құралдары мен күшінің бірлесуін талап ететін міндеті болып табылады.

Осындай қызметті жақсы орындауға ең алдымен халықаралық ұйымдар қабілетті Халықаралық ұйымдар табиғатты қорғау әрекетінде белсенділік танытатын мемлекеттердің саяси көзқарастарынан тәуелсіз, саяси, экономикалық және басқа да халықаралық проблемалардан жинақталып анықталған экологиялық мәселелерді бірігіп шешуге жол береді.

Әрине бұл дегеніміз, күрделі халықаралық жағдайдан тыс тұрған, халықаралық табиғатты қорғау ұйымдарының саясаттан тыс екендігін білдірмейді, керісінше халықаралық мемлекеттік ұйымдардың қатысушылары өз шеңберінде өзінің саяси көзқарасын сақтай отырып, оларды орынды жерде ескереді және көрсетеді және сонымен қатар қазіргі өзекті мәселелерді басқалармен байланыстырады. Мұнда табиғатты қорғауға байланысты ынтымақтастық қатарласпайды, бірақ конструктивті (құрылымдық) шешімін табады.

Сонымен, халықаралық ұйымдар жүйелі түрдегі және мемлекеттердің ынтымақтастығының аса жоғары нәтижелері және қоршаған ортаны қорғау аясындағы қоғамдық күштің басты бір нысаны болып отыр.

Қоршаған ортаны халықаралық қорғаудың міндеті мен қызметінің түсінігіне жан — жақты қарау, табиғатты қорғау әрекетіне қатыстыру үшін халықаралық ұйымдардың жан — жақты түрін тудырады.

Пәндік белгісіне қарай оларды тұтастай табиғи орта мәселелерімен айналысатын ұйымдарға жіктеуге болады. Қоршаған ортаны қорғаумен байланысты халықаралық ұйымдар, дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ВОЗ), дүниежүзілік метеорологиялық ұйым (ВМО), қоршаған ортаны қорғау мәселелеріне қатысты ғылыми одақтың халықаралық ғылыми кеңесі комитеті, халықаралық топырақтану қоғамы, құстарды қорғау туралы халықаралық кеңесі, шыбын — шіркей физиологиясы мен экологиясы және т. б. туралы халықаралық орталық бар.

Өзінің функционалды бағытына қарай халықаралық ұйымдарды, ғылыми техникалық, әлеуметтік экономикалық, мәдени ағартушылық, ғылыми — ақпараттық, құқықтық шығармашылық, кеңестік (консультативное), ғылыми — үйлесімділік, бақылау — қадағалау деп бөлуге болады.

Атап айтқанда ЮНЕСКО, ЮНИДО, ОЭСР, су ресурстарын зерттеу жөніндегі ғылыми комитет, халықаралық кит аулау комиссиясы, халықаралық заң ұйымдары. Бірақ та басым көп жағдайларда сол немесе басқа ұйымдардың әрекет ету аумағына бір емес, жоғарыда көрсетілген бірнеше қызмет пен міндет кіреді.

Пәндік жіктелуінен басқа дәстүрлі халықаралық ұйым екі белгімен: — құқықтық мәртебе және өкілдігінің аумағының кеңдігіне байланысты болып бөлінеді. Өкілдігінің аумағының кеңдігі белгісіне немесе субъективті-территориялық белгісіне қарай ұйымдар глобалды және аймақтық болып бөлінеді.

Әдебиет:

1. Колбасов О. С. Международно-правовая охрана окружающей среды. — М., 1982 г.
2. Кириленко С. Н. Социально-психологические аспекты правовой охраны окружающей среды. — Львов, 1988.
3. Муравецкий В. Функции международной организации. — М., 1976.

Жоғарыда аталған негіздерге сүйене отырып, қоршаған ортаны қорғау-халықаралық ұйымның барлық белгілі түріндегі мамандандырылған мекеме және БҰҰ — ның органдары, Үкімет аралық ұйымдар, халықаралық жан-жақты түрдегі Үкіметтік емес ұйымдар, аймақтық және ұсақ аймақтық органдарды атауға болады.

Авторлық құқықты қорғау бағытындағы үдерісті жаңғырту жолдары

Сарыбаев Азамат Мухамедович, оқытушы;
Сейілханов Әділбек Асылбекович, оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Тәуелсіз еліміз, Қазақстан Республикасының Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының авторлық құқық жөніндегі шартына қосылуы туралы 2004 жылғы 16 сәуірдегі заңымен, Женевада 1996 жылғы 20 желтоқсанда қабылданған Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының авторлық құқық жөніндегі шартына одан бөлек Стокгольмде 1967 жылы жасалған Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымын бекітетін конвенциясына, Бернде 1886 жылы қол қойылған, Парижде 1896 жылы толықтырылған, Берлинде 1908 жылы қайта қаралған, Бернде 1914 жылы толықтырылған және Римде 1928 жылы, Брюссельде 1948 жылы, Стокгольмде 1967 жылы және Парижде 1971 жылы қайта қаралған, Парижде 1979 жылы өзгертілген Әдеби және көркем туындыларды қорғау жөніндегі Берн конвенциясына, Парижде 1888 жылы жасалған, Стокгольмде 1967 жылы қайта қаралған Өнеркәсіптік меншікті қорғау жөніндегі Париж конвенциясына, Мадридте 1891 жылы жасалған, Стокгольмде 1967 жылы қайта қаралған Тауар таңбаларын халықаралық тіркеу туралы Мадрид келісіміне, Вашингтонда 1970 жылы жасалған және 1979 жылы, 1984 жылы қайта қаралған Патенттік кооперация туралы шартына, Женевада 1952 жылы жасалған Дүниежүзілік авторлық құқық туралы конвенциясына, Женевада 1971 жылы жасалған Фонограммаларды заңсыз қайта шығарудан фонограмма шығарушылардың мүдделерін қорғау туралы конвенциясына, Женевада 1996 жылы жасалған Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының орындаулар мен фонограммалар жөніндегі шартына қосыла отырып, дүниежүзілік қауымдастықтың толыққанды мүшесі болды, сол арқылы халықаралық қатынастарда өзіне сәйкес құқықтар мен міндеттерді қабылдап отыр. Солардың бірі зияткерлік меншік құқығын қорғау. Қазақстан Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының мүшесі, сондықтан да зияткерлік еңбек әрбір азаматтың жеке меншігі болып табылады.

яткерлік еңбек әрбір азаматтың жеке меншігі болып табылады.

Қазақстан Республикасында авторлық құқық Қазақстан Республикасының Конституциясымен, Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексімен, «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Заңымен, Женевада 1996 жылғы 20 желтоқсанда қабылданған Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының авторлық құқық жөніндегі шартымен және басқа да нормативтік құқықтық актілермен реттеледі.

Қазіргі таңдағы ақпараттық жүйелердің қарқынды дамуы мен бүкіл әлемде жаһандану саясаты жүргізіліп жатқанда «интернет жүйесі» әлемдік ақпараттың негізгі қайнар көзі болып табылады. Мәліметтер мен ақпараттардың өлшеусіз ағылуы интернет жүйесіндегі авторлық құқықты қорғаудағы құқықтық реттеудің аса қажеттілігін көрсетіп отыр. Көптеген елдерде зияткерлік меншік құқығы институттарының енді ғана дамуы халықаралық құқықтың басты мәселесі ретінде көрсетуге болады. Кезкелген адамның интернет жүйесіне кіруі арқылы кез — келген мәліметті алуы оның ішінде зияткерлік меншік болып табылатын меншікті алуы зияткерлік меншік құқығының толықтай сақталуына қандай да бір органның кепілдік бермейтінін көрсетуде.

Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінің 972 бабы мен «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Заңының 7 баптарына сәйкес авторлық құқық объектілері болып табылатын туындыларға мыналар жатқызылған:

- 1) әдеби туындылар;
- 2) драмалық және музыкалық-драмалық туындылар;
- 3) сценарий туындылары;
- 4) хореография және пантомима туындылары;
- 5) мәтіні бар немесе мәтіні жоқ музыкалық туындылар;

- 6) дыбыс-бейнежазу туындылары;
- 7) кескіндеме, мүсіндеме, графика және бейнелеу өнерінің басқа да туындылары;
- 8) қолданбалы өнер туындылары;
- 9) сәулет, қала құрылысы және бау-саябақ өнері туындылары;
- 10) суретке түсіру туындылары және суретке түсіруге орайлас әдістермен жасалған туындылар;
- 11) карталар, жоспарлар, нобайлар, безендірулер және географияға, топография мен басқа ғылымдарға қатысты үш өлшемді туындылар;
- 12) ЭЕМ-ге арналған бағдарламалар;
- 13) және өзге де туындылар.

Бүгінгі күнде сандық жүйемен электронды-компьютерлік желілердің қарқынды дамуы интернет жүйесінде зияткерлік меншікті қорғаудың негізгі проблемаларының бірі болып отыр. Кез келген зияткерлікке байланысты жұмыстың электронды түрде жасалатынын ескерсек және де ол жұмыстың авторы жұмысын көпшілікке жариялау үшін ең тиімді әдіс оны интернет жүйесіне жариялау болып табылады. Бірақ жұмысты жариялай отырып зияткерлік меншік иесі келесідей проблемалармен кездесуі мүмкін:

1. Зияткерлік меншікті кез келген адамның көшіріп алуының болатындығы.
2. Зияткерлік меншікті белгілі бір мақсаттарға қолданылуы.
3. Зияткерлік меншікті бақылауында ұстаудың мүмкін еместігі.
4. Қазіргі таңдағы заңнамада интернет — провайдерлерінің өздерінің қызмет көрсетіп отырған сайттарының заңсыз таратылған ақпараттары үшін жауапқа тарту механизімі қарастырылғанымен, бірақ олардың алдын алу және анықтау жолдарының қарастырылмағандығы.
5. Зияткерлік меншікті тиімді алу жолдарының жоқтығы.
6. Сонымен бірге құқық қорғау органдарының Қазақстандық сайттарға ықпал ету шараларын қолданғанымен шет елдік сайттарда азаматтардың отыруын шектей алмайтындығында. Бұның өзі келесідей мәселе тудыруы мүмкін, яғни Қазақстандық сайттың белгілі бір шет елдік сайтқа ақпарат алу жолы туралы сілтеме жасауы. Көптеген серверлердің зияткерлік меншік құқығы болып табылатын меншіктерге сілтемелік ақпарат бере отырып сілтеме жасаудың авторлық құқықтың объектісі болып табылмайтынын айтуы мүмкін.

Келесі мәселе, зияткерлік меншік иесінің интернет жүйесінде меншігінің заңсыз таратылуына байланысты талап арызымен қозғалған істер келесідей проблемалармен жолығады:

1. Қылмыс объектісін анықтаудың мүмкін еместігі. Мысалаға Торрент —трекерлерде дәл бір ақпараттың өзі болмайды тек сол ақпаратқа сілтеме ғана тұрады, ал іс

жүзінде сол сілтемеде дәл сол зияткерлік меншік құқығы болып табылатын ақпараттың бар екендігін дәлелдеудің қиындығы

2. Құқық бұзушыны анықтаудың мүмкіндіктердің аздығы. Мысалға құқықбұзушыны анықтау үшін IP адресі керек ал ол бүгінгі сайттарда динамикалық түрде жүріп жатқандығы, яғни интернет жүйесіне кірген әрбір адамның жаңадан қосылған сайын өзгеруі.

Бұл жерде туындайтын мәселе Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 184-бабында және қылмыс құрамы болмаған жағдайда Әкімшілік құқық бұзушылық кодексінде қарастырылған 129- бабымен қарастырылған жауапкершілікке оны дәлелдеп жауапқа тарту қиынға соғады.

Жоғарыда айтылғандай, авторлық құқық бұзушылыққа байланысты әлемдік тәжірибелерін зерделей келе төмендегіде шараларды жүзеге асыру

1. Авторлық құқықты қорғау туралы қоғамдық санын бұқаралық ақпараттық құралдар арқылы қалыптастыру.

2. Үкіметтік және үкіметтік емес органдар құру арқылы әлеуметтік жүйелердегі зияткерлік меншік құқығын қорғауды бақылау

3. Қазіргі таңдағы интернет жүйесіне кіру және пайдалану төлемақысына өзгерту енгізу.

3.1. Ақпараттық (жаңалықтар, ауа-райы туралы ақпарат, т. б.) порталдарды пайдаланушыларға ең төменгі тарифтер орнату

3.2. Белгелі бір зияткерлік меншікті интернет жүйесінен көшіріп алушыларға немесе көруге, тыңдауға арналған лимитті, әрі бөлек — бөлек тарифтер орнату. Сол арқылы провайдерлер зияткерлік меншік құқығы иесіне уәкілетті орган арқылы сыйақылар төлеп отыру.

4. Мүдделі органдардың халықаралық бірлестіктермен бірге зияткерлік меншік құқығын қорғау және алдын алу туралы шараларға қатысу.

5. Сауда орындарының басшыларымен тығыз байланыс орната отырып бұқара халықты авторлық құқық объектісі болып табылатын меншікті саудалаушыларды әшкерелейтін шаралар ұйымдастыру

5.1. Авторлық құқық бұзушыларды әшкере етуші тұлғаларға стимуляциялық шаралар, яғни сыйақы тағайындау мәселесін қарастыру

5.2. Кинотеатрларда кинофильмдерді көретпес бұрын авторлық құқықты бұзғандығы үшін жазалар түрлері мен оны саудалаушыларды әшкерелегені үшін берілетін сыйақы туралы видеороликтер көрсету

Қорыта келгенде, еліміздің ғылым мен мәдениетінің дамуына орасан үлес қосатын Авторлық құқық пен зияткерлік меншік құқығын қорғауды ел болып қолға алып болашақ ұрпаққа саналы түрде түсіндіру еліміздің әлеуметтік — экономикалық өзгеруіне себеп бола отырып, Елбасымыздың дамыған елу елдің қатарына қосылу саясатына жетудің бірден бір жолы.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы Заңы. — 10.06.1996.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі. — 16.07.1997.
3. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі. — 30.01.2001.
4. Қазақстан Республикасының Әділет Министірілігі Зияткерлік меншік құқығы комитетінің сайты — intellkaz.kz

ИСТОРИЯ

Шежірелі өлке тарихын танудың бастауы — мұрағат

Еспенбетова Алтын Түменбайқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қоғамның тарихи тәжірибесін бейнелейтін мұрағат құжаттарының құндылығы мен маңыздылығы күннен күнге арта түсуде. Осы орайда өлкемізге қатысты құнды құжаттарды сақтап отырған облыстық мемлекеттік мұрағаттың алатын орны ерекше.

Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты тарихына тоқталар болсақ, 1929 жылы аймақтық мұрағат бюросы болып құрылады. 1931 жылы Қызылордада аймақтық мұрағат құжаттары Қазақ АКСР қазан революциясы орталық мұрағатының құрамына кіріп, қалалық мұрағат құрылады. Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1935 жылдың 9 наурыздағы қаулысына сәйкес Арал, Сырдария, Қармақшы, Тереңөзек аудан орталықтарында мұрағаттар ашылады. 1938 жылы қалалық мұрағат базасы негізінде Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты құрылып, облысқа тиесілі құжаттар Алматы, Ташкент, Орынбор қалаларынан әкелінеді. [1–74 б]. Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты 1898 жылдан бүгінге дейінгі облыс тарихына қатысты құжаттарды сақтап келеді. Атап айтсақ, 1898 жылғы шіркеу құжаты, 1918–1919 жылдардағы Ақмешіт-Перовск уезі атқару комитеттерінің хаттамалары, 1925–1929 жылдардағы Қызылорданың астана кезіндегі құжаттары, кеңес үкіметінің бесжылдықтары, сауатсыздықпен күрес, ауыл мектептерінің құрылуы, күштеп ұжымдастыру, алғашқы ұжымшар, кеңшарлардың құрылуы, күріш шаруашылығының дамуы, Ұлы Отан соғысындағы жерлестеріміздің ерен ерліктері туралы баяндайтын құжаттар, соғыстан кейінгі жылдардағы халық, ауыл шаруашылығы, мәдени мекемелердің, денсаулық сақтау орындарының тарихынан сыр шертетін құжаттар, фото-фоно құжаттар мен жеке тектік қорлар.

Қазақстан тарихына қатысты тарихи құжаттардың елеулі бөлігі шекаралас аймақтардағы мұрағаттарда қалып қойғандығы белгілі. Олардың басым көпшілігі Ресей мен Өзбекстан мұрағаттарында, ғылыми мекемелерінде қалып қойған. Осыған сәйкес «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша атқарылатын іс шаралардың ішінде маңыздысы – шет мемлекеттердің мұрағаттары мен кітапханаларынан, сондай-ақ ғылыми мекемелерінен Қазақстан тарихына қатысты тың

құжаттар мен деректер іздестіру болатын. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында «Қызылорданың астана кезіндегі қазақ зиялыларының қолжазба және хаттама мұралары» жинағын Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында, Өзбекстан Республикасы, Ресей Федерациясы мұрағаттарында сақталған құжаттармен толықтыру қолға алынды.

Облыстық мемлекеттік мұрағатта жинақталған жеке тектік қорлар тізбесі мазмұны мен маңызы жағынан мейлінше әртүрлі және көп салалы болып келеді. Онда ақындар, жазушылар, композиторлар, әртістер, әдебиет пен өнертанушылар, театр және кино режиссерлары, суретшілер, ғалымдар, т. б. жеке қорлары сақталады. Жеке тектік қор құрамына қолжазбалар, хаттар, ғылыми-шығармашылық және қоғамдық қызметі барысында жинақталған құжаттық материалдары, қор құрушының еңбектеріне қажетті жинақталған материалдар, мүліктік-тұрмыстық сипаттағы заттары, жинаған коллекциялары, туыстарының және өзінің рәсім суреттері кіреді. Жеке тектік қор құрамына ол жөнінде көзі тірісінде немесе қайтыс болғаннан кейінгі жазылған естеліктер, мақалалар, өлеңдер, еңбектеріне жазылған рецензиялар, есте қалдыру жөніндегі материалдар, оның шығармашылығын насихаттаған материалдар енгізіледі. [2–23 б] 1965 жылдан бастап облыстық мұрағат қорына сурет, таспа және азаматтардың іс-құжаттары, 1985 жылдан бастап ғылыми-техникалық құжаттар қабылданды. [3] Облыстың тарихына, мәдениетіне, экономикасына үлес қосып, өзіндік қолтаңбаларын қалдырған азаматтардың өнегеге толы өмір жолдары насихаттауға тұрарлық. Жеке тектік қорлардағы құжаттар сол қор иелерінің ғана емес, сонымен бірге облысымыздың да өсіп-өркендеу жолын бейнелейді.

Жеке тектік қорларда «Перовск қаласындағы қазан революциясына қатысушылардың естеліктері», «Кеңес Одағының Батырлары-Қызылордалықтар», «Социалистік Еңбек Ерлері — Қызылордалықтар», «Ғ. Мұратбаев туралы», «Ауған соғысына қатысушы интернационалист-жауынгерлер», «жергілікті ақын-жазушылар» құжаттар коллекциялары сақталған. «Социалистік Еңбек

Ерлері-Қызылордалықтар» құжаттары коллекциясы құрамында Социалистік Еңбек Ерлеріне тиісті құжаттар, өмірбаяны, жоғары наградаға ұсынылған іс-қағаздары, награда куәліктерінің көшірмелері, еңбек өнімділігіндегі көрсеткіштері және суреттері бар. Бұл қордағы құжаттар Социалистік Еңбек Ерлері Ы. Жақаев, И. Ақниязов, А. Меңлібаева, Пак-Чан – Ер, Пан-Мун-Гун және тағы да басқа еңбек ерлерінің өмір жолын суреттейді.

«Жергілікті ақын- жазушылар» құжаттар коллекцияларында Сыр елінің мәдениеті мен өнерінің дамуына үлкен үлес қосқан белгілі журналист Рысты Бақбергенаның, ақын, сазгер, ұстаз Ділдахан Торғаеваның, ақын, ұстаз Рахат Наурызбаеваның құжаттары сақталған. Сонымен бірге ақын, ұстаз Сәнімкүл Желдербаеваның өмірбаяны, 14 өлең жыр жумақтары, оқырмандармен кездесу сәті, замандастарымен түскен суреттері сақталған. Жазушы, эколог, «Парасат» орденінің иегері, «Арал ауданының құрметті азаматы» Сайлаубай Жұбатыровтың қорында жеке өміріне, еңбек жолдарына қатысты құжаттар қамтылып, тізімдемеге өмірбаяны, қызметтік және мүшелік куәліктері, қор иесінің табиғат қорғау, Арал, экология тақырыптарына арнап жазған еңбектерінің тізімі т. б. құжаттар енгізілген. Осы қорда облысымызға белгілі басқа да жергілікті ақын-жазушылардың құжаттары сақталған.

Жеке тектік қорлар облысымыздың тарихында елеулі орны бар, өзіндік із қалдырған тұлғалар есебінен үнемі толықтырылып отырады. Соның жарқын көрінісі 2008 жылдың 21 қарашасында облыстық мемлекеттік мұрағат филиалында «Сыр елінің ғалымдары» коллекциясының ашылуы болды. Бұл облысымыздың ғалымдарына

көрсетілген құрмет деп бағалауға болады. Аталған қорға бірінші болып Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің ғалымдары тарих ғылымдарының кандидаты, профессор Кереев Мәди Құрманұлы, филология ғылымының кандидаты, профессор Мұстафа Матайұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор Айдосов Абылай Хангерейұлы, педагогика ғылымының докторы, профессор Асанов Жұматай Ілесбайұлының өмірлеріне қатысты құжаттар, өздері жазған кітаптары, суреттері қабылданды. [4-23б] Бұл қор иелерінің құжаттары, олардың еңбектері болашақ зерттеушілер үшін құнды қазына болып табылады. Қорыта айтқанда, облыстық мұрағат материалдарын игеру әлі де кезегін күтіп тұрған мәселелердің бірі. Өлке тарихын зерттеудің құндылығын айта отырып, мынадай ұсыныстар айтқымыз келеді:

Жергілікті мұрағат материалдарын игеру үшін магистрант, тарихшы студенттерге берілетін диссертация, диплом, курс жұмыстарының тақырыптары өлкетану бағытында берілуі керек. Сондай-ақ мектеп оқушылары арасында жүргізілетін «Дарын» орталығының ғылыми жобалары да осы бағытта жұмыс істеуі керек. Облыс тарихын кезеңдерге бөліп, сол бойынша әлі де зерттеуді қажет ететін, толық игерілмеген не болмаса зерттелінбеген тақырыптарды анықтау қажет. Бұл орайда мұрағат қызметкерлері мен университеттің тарихшы ғалымдары бірлесе отырып жұмыс жасауы және оны үйлестіретін орталық болуы қажет. Мектеп оқушыларының, студенттердің мұрағатқа экскурсияларын ұйымдастырудың, тарих сабақтарында сабақ мазмұнына сәйкес мұрағат материалдарын пайдаланулық да білімдік-танымдық, дамытушылық маңызы зор.

Әдебиет:

1. Дакенов М., Нурпеисова Б. И., Хасанаев М. Ж. Архивоведение. — М, 2003.
2. Медеуов Т. Жеке қорлар // Қазақ тарихы. — 2002. — №2.
3. Бөлгенова Б. Архив-өткеніміздің шежіресі, болашағымыздың болжамы // Ақмешіт апталығы. — 1998 ж 15 мамыр.
4. Сәтбай Д. Мұрағат қорына қабылданды // Қазақ тарихы. — 2009. — №1.

Взаимодействие цивилизации Запада и Востока в эпоху эллинизма

Жубаниязов Икрам Шахатович, кандидат исторических наук, доцент
Университет «Болашак» (г. Кызылорда, Казахстан)

Древневосточный мир, объединенный в Персидском царстве, пал под ударом объединенной эллады и ее усовершенствованной военной техники. На огромной территории простиравшейся от Египта до берегов Инда, от Черного моря на севере до Персидского залива была создана огромная держава завоевателей. Основанную им громадную империю Александр Македонский думал объединить, эллинизировать ее.

Древний Восток привык к смещению рас и к иноземным владычествам. Универсальная Монархия, проповедовавшая разные идеи видела не раз мировых завоевателей, пережила несколько попыток осуществления этих идей и эллинистическое мировое господство было только ее новым проявлением. Первым шагом к достижению этой цивилизации А. Македонский считал, теснее сблизить народности путем колонизации и строительства во всех

странах необъятного царства греческие города. Греческие города широким потоком разлились по странам Передней Азии. Были укреплены и заново устроены старые города (Эфес, Смирна, Магнесия, Сарды) возник ряд городов новых. Из них самыми крупными были Антиохия, Словакия, Апамея, Лаодония. Греко — македонские колонизаторы расселились главным образом, в городах, вновь основанных или заново отстроенных. Переселение греков и македонян на Восток продолжалось в течение более двух веков. В результате его наиболее важные и лучшие части Востока были заняты колонизаторами, перенесшими туда свой язык, обычаи, нравы и религию, а следовательно свою культуру. Старая эллинская культура ревностно оберегалась, но вместе с тем, она продолжала неуклонно развиваться дальше в взаимодействиях с Востоком. На Востоке эллинизм проник вплоть до границ Индии и подчинил себе самые разнородные народы и государства. Но, наряду с ним играли свою роль и местные культуры. «Греки, рассыпавшиеся по Востоку, нашли там не грубых варваров, но народы с очень древней цивилизацией, и от них они, естественно, многому научились, много восприняли» [1]. Египетская Александрия в некоторой роде был местом постоянного смещения всех народов.

Здесь проявляли заветную открытость и способность к заимствованию культурных достижений чуждых по языку, религии и обычаям народов. Впитывали все в технологии производства и художественной культуре, строительстве и военном деле, религии и мифологии, языке и обычаях, отбирая, что было необходимо для формирования собственного культурного фундамента. Это творческое начало греческого духа хорошо выразил Платон: «Чтобы греки не переняли у чужеземцев, они хорошо преобразуют это так, чтобы делать еще лучше» [2]. Старое население завоеванных областей продолжало мирно жить на насиженных местах, нашло радушный прием во вновь основанных городах и колониях Старые и новые обитатели в них жили в дружбе и согласии; ни македоняне, ни греки не думали посягать на особенности восточных народов.

Монархия, охватывающая большую часть земель, покоренных Александром, была государством, основанным Селевком в Вавилоне (312). Селевкиды были, действительно, великими основателями городов. Селевк I Никатор построил на Тигре, при слиянии с ним канала из Ефрата, Селевко, вскоре привлечший к себе торговый Вавилон и в то же время сделавшийся сборным пунктом из Верхней Азии. Он дал имя своего сына Антиоха другому городу, построенному на Оронте, в Сирии, Антиохии, недалеко от Евфрата и Малой Азии. Хотя она не была приморским городом и должна была пользоваться гаванью города Лаодики (имя матери Селевка) Антиохия соперничала с Александрией в деятельности и роскоши. Как и Александрия, она была местом встречи купцов, а также философов всех стран. Как и египетский город, она служила великим горнилом, в котором происходило

смещение различных национальностей и идей; она насчитывала до 700 тыс. жителей и заслужила названия царицы Востока. Селевк основал еще Апамею на Оронте и много других городов, так как насчитывалось не менее 16 Антиохии, 5 Лаодикей, 3 Апомей [3].

Главными центрами взаимодействий и развития цивилизации Запада и Востока являлись большие города — столицы отдельных эллинистических государств: Александрия в Египте, Антиохия в Сирии, Пергам в Малой Азии, Сиракузы в Сицилии и др. Внешний вид большинства эллинистических городов поражали почти полным однообразием: правильные, сравнительно широкие улицы, хорошо вымощенные, прекрасная канализация, каменные дома, иногда в несколько этажей, роскошные площади; богатые храмы и общественные здания. В этих городах централизуется умственная и художественная жизнь. Население их может быть названо вполне эллинистическим, отчасти по составу, отчасти по укладу и внутреннему содержанию жизни.

На Востоке разнородный социальный состав населения в эллинистических государствах, шедший параллельно с разнородностью, национальной, естественно, должен бы вызвать такую форму правления, которая заключила бы в себе, хотя внешнее единство, которая издавна была привычно для населения народов Востока. Такую форму могла иметь только абсолютная монархия. Поэтому восточная политическая форма уже с первых шагов одержала верх над греками. Не успел еще А. Македонский достичь своей конечной цели и пройти лишь часть Персидского царства, как уже в Ливийском оазисе его объявили сыном Амона, то есть богом. К ней была подготовлена и культурная часть греческого населения, после того как, начиная с 4 века даже в Афинах, где демократический режим достиг высшего расцвета, лучшие умы все более и более отходили от демократии, страдавшей внутренними противоречиями и носившей в себе самой зачатки разложения и упадка. Следовательно, задача, которую должны были выполнить колонизаторские власти, состояла в том, чтобы приспособить монархическое начало к политическому быту как эллинистического, так и местного населения.

Взаимодействие цивилизаций Запада и Востока привело к изменению государственного строя колонизаторов. Вместе с изменившимися формами государственной формы правления шли рука об руку изменения экономических основ жизни. В период эллинизма, слившегося единство с Востоком в одной общей государственности, взаимодействие цивилизации крыло в греческой промышленности новые рынки и в самих эллинистических государствах, в местном населении и вне его, в соседних странах. Усиление спроса вызвало оживленную торговую и промышленную деятельность, увеличилось количество производственных центров, способствовало росту городов. Благодаря усиленному обмену, тали все более и более вытесняются домашние устои хозяйства, и взамен натуральному хозяйству появилось хозяйство

денежное. Наряду с этим и к труду производителя стали предъявляться больше интенсивности и больше интеллигентности, а рабский труд под влиянием конкуренции отдельных производителей, городов и государств все более и более вытеснялся из производства, а в особенности потому, что он, с прекращением подвоза и с развитием спроса на рабов, все дорожал и дорожал, тогда как свободный труд по мере роста городского населения и увеличения числа городов, становился все дешевле и дешевле. Централизация власти в руках монарха втянула и само государство в среду экономической жизни. Государству и его главе, монарху, принадлежало наибольшее количество земли на государственной территории. Монарх становился крупнейшим земельным собственником, благодаря завоеваниям и конфискации. В руках монарха же сосредотачивалось производство массы натуральных продуктов. Государственная обработка их должна была оставлять большие выгоды, боязнь же конкуренции и неограниченность власти вызвали тенденцию монополизировать производство в своих руках. В Египте такая монополизация проведена была в значительных размерах, причем государственное производство пользовалось там, хотя и трудом почти исключительно свободным, но все же принудительным, вызывая прикрепление людей к месту и делу и стесняя свободу передвижения. В Египте такая монополизация должна была повести к ослаблению частной предприимчивости, но уничтожить ее совершенно она не могла. Тем не менее, это могло найти себе место в государствах — городах, где частная собственность всегда играли доминирующую роль. Все монополизировать было невозможно; в особенности это относится к эллинистической художественной промышленности, работавшей на мировой рынок.

Новый экономический строй эллинизма повел и к изменению социальных основ жизни, появляется культурная элита, владеющая денежным запасом, давшая тон и экономической, и политической жизни, поскольку из нее почти исключительно выходило чиновничество. Из денежной олигархии и чиновничества выделялись придворная аристократия, чиновничества войска, путем системы пожалования земельных владений на царские земли, создавался класс житочных и богатых землевладельцев, который все увеличивался благодаря покупке мель богатыми людьми, как у городов, так и у царя. При этом верхи общества: и чиновники, и военные, и купцы, и промышленники — не принадлежали к какой — либо одной национальности.

Таким образом, в эпоху эллинизма происходило разнородные смещение цивилизаций между Западом и Востоком не только в политической и социальной структурах, но и в экономике, культуре, во всех областях жизни. Это нашло свое отражение и в религии. Не заглушая древней египетской цивилизации, греко — македонские колонизаторы оставили неприкосновенной древнюю египетскую религию, но сделали общим для греков и египтян почитание Сераписа. И здесь это было продолжением давно начавшегося процесса, сразившегося в появлении гре-

ческих мистерий, почитание греками египетских и малоазийских божеств. Теперь египтяне и семитические культы, халдейские прорицания, распространяются по всей территории классического мира, заходя на Британские острова и а берега Дуная и Черного моря. «Это так называемый эллинизм обусловил дальнейшее создал Византию» [4].

Взаимодействие цивилизации Востока и Запада сказались в искусстве и в науке. Влияние греческой имперической науки, греческой философии и греческого искусства можно проследить до крайних пределов Восточного мира и найти его следы там, где можно было менее всего ожидать их. Везде эллинская культура, стоящая на основе малоазиатской ионийской традиций, приспособившись к местным условиям, дает толчок к новому, богатому по последствиям культурному развитию. Благоприятной почвой для взаимодействия и развития науки и культуры явилось египетская земля со столицей Александрией. Птолемей Соттер желал, чтобы Александрия была столько же столицей художественной и умственной жизни, он построил вдоль главной улицы дворцы, ипподром, музей, обелиски, колонны (колонна Помпея, игла Клеопатры). Он собрал более 7000тые. рукописей, хранившихся в музее и в храме Сераписа. Музей был в одно и тоже время библиотекой и учебным заведением. Наиболее прославленные писатели и ученые пользовались там широким гостеприимством, читали лекции, на которые сходились до 14 тыс. слушателей» [5].

Александрия обогатилась передовыми идеями ученых. Эвклид изложил свои Предложения и преподавал самому Птолемее Соттеру. Эвклид оставил после себя элементы, сделавшие основы новейшей геометрии. Эратосфен (276 — 194), бывший библиотекарь в Александрии при Птолемее Эвергет, был в одно и то же время писателем и ученым. Он первым измерил радиус меридиана и определил величину Земли в том виде, как ее тогда себе представляли. Он оставил карту, единственную, которой долго пользовались и на которой градусы были в виде вертикальных и горизонтальных линий.

В эллинистический период в истории колонизации началась новая эпоха, греки познакомились с областями, о которых до тех пор ходили легенды и случайные сведения, их представления о Вселенной радикально изменились, и открылись для дальнейшего ознакомления. По велению Александра Непарх исследует берега Индийского океана для изучения морского пути из Индии в Персию, а затем начинается и продолжение этого предприятия — плавание вокруг берегов Аравийского полуострова; в 323 году Ираклит посылается в Ирандию для исследования Каспийского моря, для решения вопроса о соединении его с океаном. Птолемей Филадельф поощрял и занятие чистой наукой, например, Аристотелю была ассигнована значительная сумма для различных изысканий [6].

Таким образом, если говорить об эллинизации Востока, то таким же правом можно говорить об ориентализации

Запада. Приникая на Восток, эллинская культура, неизбежно должна была войти в теснейшее соприкосновение с культурами местными, восточными некоторые из них, особенно культура египетская, месопотамская, иудейская и другие, насчитывали много веков своего существования, дали свои положительные плоды. Взаимодействие

их друг с другом, взаимное проникновение и взаимообогащение наиболее родственных элементов и в результате этого процесса, носившего сначала характер симбиоза, полное слияние культуры эллинской и культур восточных. Вот из этого слияния в конце-концов, и образовался эллинизм, возникла эллинистическая культура.

Литература:

1. Тураев, Б. А. История древнего мира. — Л., 1836. — Т. II. — с. 16.
2. Яйлсно, В. П. Архаическая Греция и Ближний Восток. — М., 1990. — с. 225.
3. Дюкудрэ, Г. История цивилизаций. — М., 1898. — Т. I. — с. 225.
4. Тураев, Б. А. История древнего мира. — Л., 1836. — Т. II. — с. 206.
5. Дюкудрэ, Г. История цивилизации. — М., 1898. — Т. I. — с. 225.
6. Тураев, Б. А. История древнего мира. — Л., 1836. — Т. II. — с. 206.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Арал тұз Комбинатының майданға көмегі

Жубаниязов Икрам Шахатович, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Адам баласы тарихында сан миллиондаған адамдардың өмірін жалмаған екінші дүние жүзілік соғысқа пара — пар келетін апат болған емес. Біздің ресми хабарларымызда айтылатын 20 миллионнан астам адамнан айрылғандығымыздың өзі әлі де болса толық емес. Шын мәніндегі шығынның әлдеқайда көптігін тарих дәлелдейтіндігіне күмән келтіруге болмайды.

Ұлы Отан соғысы жылдары майданда оқ — дәрі, қару — жарак, техника және азық — түлікпен қамтамасыз ету салмағы Қазақстанға түсті. Сондықтан халқымыздың соғыс жылдарындағы қаһармандық бейнесі ешқашан ұмытылмайды. Халқымыздың шаруашылығына түз өнімінің қажеттілігі, оны зерттеу Кеңестік дәуірде емес, сонау Патшалық Ресей кезінде басталған болатын. 1847 жылы Патшаның жарлығымен Арал және Каспий маңындағы тұз қорын зерттеу барысында бұл өңір туралы екі тұжырым жасалған, бірі — Арал мен Каспий теңізі аралығындағы жер асты байланысы туралы болжам, екіншісі Арал теңізі тереңдігінің әр кезеңде өзгеріп тұратындығы туралы қорытынды. Мысалы, 1847—1925 жылдар аралығында Арал теңізінің тереңдігі 1 м 70 см төмендеген, ал 1897—1925 жылдар аралығында 0,96 см кеміген [1].

30 — жылдарға дейін халық шаруашылығында тұзға сұраныстың жыл сайын өсуіне байланысты 1927 жылы Аралсольтрест өндірісі ашылып жыл сайын 100 мың пұтқа жуық өнім шығарылып, елімізді қажетті тұзбен қамтамасыз етіп отырған. Ұлы Отан соғысы жылдары «Бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін» деген ұран біздің көп ұлтты Отанымыздың әрбір азаматын сұрапыл соғыста ерлік, өндірісте қажырлы еңбек үлгісін көрсетуге шақырды. Аралсольтрест еңбекшілері, бірінші күннен бастап, майданға қажетті материалдық игілікті өндіруге кіріскен.

Соғыс жылдары Аралсольтрест еңбекшілерінің алдында соғысқа кеткен ер адамдардың орнын толтыру, жаңа кадрлар дайындау мәселесі тұрған. Сондықтан, бұл саладағы жұмыстарды орындауда өндіріс аз уақыт ішінде жақсы табыстарға жеткен. Қысқа мерзім ішінде тәжірибелі мамандарға жасөспірімдер мен қыз — келіншектер бекітіліп, олар жұмыс барысында үйретіліп, мамандық иесі болуға жағдайлар жасалған. 1942 жылдың қыркүйегіне дейін Аралсольтрест өндірісі бойынша 10 цехтың ішінде 25 адам жаңа мамандыққа, 31 адам жоғарғы дәрежелі маман иесі болып оқып шыққан. Олардың ішінде механиктер, слесарьлар, электриктер, ұсталар және т. б. мамандық иелері болғаны белгілі [2]. Оқу мен еңбекті ұштастыра отырып, өндірісте еңбек ететін жасөспірімдер мен әйелдер саны 1942 жылы 41 пайыздан 1945 жылы 50 пайызға дейін көбейді [3].

Ұлы Отан соғыс жылдары Аралсольтрест өндірісіне көптеген тамаша бастамалар үлгісі шыға бастаған. Әсіресе, жеке жұмысшылардың жеке тапсырмаларын орындауға социалистік жарыстар кеңінен дамып, жұмысшылар арасында қолдау тауып отырды. 1943 жылы Аралсольтрест өндірісіндегі цехтар мен бөлімшелер арасында 10 социалистік жарыстық келісімі, 28 бригада арасында 15-тей келісімдер жасаған. Социалистік жарыстың қорытындысы бойынша Аралсольтрест өндіріс орны түз өндіретін цехты басқарған Әлібеков, өзінің жылдық жоспарын 2 ай бұрын бітірген. Автотранспорт цехты басқарған Коваль жылдық жоспарын сульфатты тасымалдауда бір ай тоғыз күн бұрын орындаған.

1942—1943 жылдары жеке міндеттемелер қабылдаған бригада мүшелері жоғарғы көрсеткіштерге жетті, сульфатты жинауда Алдыкешова, өз нормасын 250 пайызға,

Ергазиева 205 пайызға, жүкшілер бригадасындағы Крекотина өз нормасын 132 пайызға, Найда 225 пайызға орындаған. 1945—1946 жылдары аралығында Аралсольтрест өндірісінде 450 адам социалистік жарысқа қамтылған. Социалистік жарыстың қорытындысы бойынша 1946 жылы Аралсольтрест өндіріс іс орнында 1945 жылмен салыстырғанда еңбек өнімділігі 136 пайызға өсті. Өз нормасын 200—300 пайызға орындайтындардың саны 1945 жылы 10 адам, 1946 жылы 112 адамға өсті [4].

Ұлы Отан соғысы жылдары күн сайын Аралсольтрест өндіріс еңбекшілерінің белсенділігі, олардың қоғамдық қызметке деген ынтасы, пайдалы еңбекке кеңінен араласуы жаппай халықтық сипат алды. Соғыс жылдары Аралсольтрест өндірісіндегі алдыңғы қатарлы жұмысшылардан рационализациялық ұсыныстар түсе бастады. 1945 жылы тұз қорын көбейту мақсатында тұз диірменде ленталық транспорттарды қолдану нәтижесінде 10-нан астам жүк тиеуші адамдар қысқартылып, 30 мыңдай ақша үнемделді. Осындай жаңашылдық ұсыныс ұсталар цехында желдеткішті қондырудың нәтижесінде темір балқытатын 2 от орнынан бір мезгілде жел беріліп, ұсталар цехының еңбек өнімділігін 150 пайызға дейін өсірді [5].

Ұлы Отан соғысы жылдары еліміздегі бүкіл еңбекшілер сияқты Аралсольтрест комбинатының майданға тигізген көмегі зор болды. Соғыс жылдарында Аралсоль-

трест орнының еңбекшілері аянбай тер төге еңбек етті, жанқиярлық еңбек ерлігі үлгілерін көрсете білді [6]. Аралтұз еңбекшілерінің соғыс жылдарында көрсеткен еңбек ерліктері мен еңбекке деген құштарлығы қазіргі күнге дейін жалғасын табууда. Мәселен, белгілі еңбек майданы Социалистік Еңбек Ері Әбжали Сарымсақов тек облыс қана емес, Қазақ елінің мақтанышына айналғаны белгілі. Еліміз егемендігін алған уақыт ішінде Аралсольтрест комбинаты зор табыстарға ие болды. Өнеркәсіп атауы өзінің көп жылғы қызметі кезінде бірнеше рет өзгертілді «Сольтрест» (1927), «Аралсоль» (1933), «Сольартель» (1945), «Аралтұз» Акционерлік қоғамы 1994 жылы бүгінгі күні өнеркәсіптің еңбек өнімділігі өсіп, 400000 тонна хлоритті натрий өндіріліп тұтынушыларға жіберілуде.

«Аралтұз» Акционерлік қоғамы мемлекет меншігінен алынып, жекешелендірілді. Өндіріс өнеркәсібі алдына мынадай мәселелер қойылды:

- Қазақстан Республикасының рыноктарын сапалы да арзан отандық ас тұзымен қамтамасыз ету;
- шетелдік рыноктарға шығу;
- өндіру мен өткізудің тиімділігін арттыру үшін, басқару мен ұйымдастырудың қазіргі кездегі принциптерін енгізу бүгінгі таңда ел егемендігіне, елдің дамуына үлкен үлес қосар ұйым ретінде танылып отыр.

Әдебиет:

1. Қызылорда Мемлекеттік архив қоры. — 287, 232, 243, 250
2. // Ленин жолы. 1943, 17 сәуір.
3. // Ленин жолы. 1946, 15 мамыр.
4. // Ленин жолы. 1946, 17 желтоқсан.
5. // Ленин жолы. 1947, 15 желтоқсан.
6. // Ленин жолы. 1947, 27 желтоқсан.

Взаимоотношения России и Запада: от конфронтации к началу новой «холодной войны»

Ибраев Галимбек Мадиекович, магистр педагогических наук, старший преподаватель
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, (г. Кызылорда, Казахстан)

Как известно, после Второй мировой войны конфронтация между СССР и Западом во главе с Соединенными Штатами приняла форму «холодной войны». Военно-политическая составляющая этого противостояния была возложена на Организацию Североатлантического договора (НАТО), созданную по инициативе США 4 апреля 1949 года. Анализ практической деятельности НАТО свидетельствует, что, создавая альянс, США преследовали две основные цели [1].

Во-первых, под американским руководством сформировался военный блок, направленный против СССР.

Во-вторых, Вашингтон упреждал возникновение в Западной Европе самостоятельной группировки государств, которая могла бы конкурировать с Соединенными Штатами. Следует напомнить, что территория самих США, установивших, по сути дела, односторонний военный контроль над союзниками, в зону ответственности НАТО не включена.

После распада СССР и прекращения действия Варшавского договора, который объединял социалистические страны Европы и по определению представлял для НАТО основную опасность, блок не только не был расформи-

рован, но начал еще больше расширяться в численном и военном отношении. Об это наглядно говорят несколько этапов расширения проведенных альянсом. Хотя альянс клятвенно заверял высшее руководство СССР в том, что расширения не будет не нарушая сложившиеся баланс сил в Европе. Но в реальности НАТО с диаметральной противоположностью вопреки мнения России, включил в вой состав не только страны Восточной и центральной Европы, но и даже республики ранее входившие в СССР [6].

В период «холодной войны» на Западе появился целый ряд идеологических доктрин, служивших обоснованием антисоветского политического курса. Одним из авторов подобных разработок стал американский политолог и государственный деятель польского происхождения Збигнев Бжезинский. Он обосновал так называемую стратегию «уязвимых мест», суть которой заключалась в выявлении слабостей потенциального противника и превращения их в серьезные проблемы. Реализация стратегии позволяла отвлечь основные силы противника от реального противоборства с США и заставить его сосредоточить все ресурсы на разрешении собственных растущих затруднений. [2]

В 70-х годах прошлого века Бжезинский разработал вариант стратегии «уязвимых мест» применительно к СССР, который при президенте Рейгане стал основой американской политики в отношении нашей страны. Реализацией стратегии руководил Совет национальной безопасности во главе с президентом Соединенных Штатов. Выявление и уточнение «уязвимых мест», а также организация путей их трансформации в существенные для СССР проблемы были возложены на Центральное разведывательное управление США. Примечательно, что тогдашний директор ЦРУ Уильям Кейси решил привлечь к работе видных ученых, прежде всего экономистов, а также специалистов из делового мира, имевших реальный опыт бизнес — войн с конкурентами. В результате широкомащтабной аналитической работы были определены и системно изучены «уязвимые места» СССР в политической, экономической, идеологической и иных областях. Главным «уязвимым местом» нашей страны, как определило ЦРУ, была ее экономика. После детального моделирования американские специалисты выявили ее самое «слабое звено», а именно — высочайшую зависимость бюджета СССР от экспорта энергоресурсов. Была сформирована стратегия провоцирования финансово-экономического банкротства советского государства, предусматривающая две взаимосвязанные цели: организацию резкого снижения доходов в бюджет СССР от внешней торговли в сочетании с существенным ростом расходов на разрешение организуемых извне проблем.

В качестве основной меры сокращения доходной части бюджета рассматривалось снижение мировых цен на нефть. Этого удалось добиться к середине 80-х годов, когда в результате сговора США с правителями ряда нефтедобывающих стран на рынке образовался искус-

ственный излишек сырья и цены на нефть упали почти в 4 раза.

Рост расходов Советского Союза провоцировался по нескольким направлениям: переход от стратегии американского противодействия СССР в Афганистане к стратегии глубокого втягивания его в афганскую войну; разжигание антиправительственных выступлений в Польше и других государствах социалистического лагеря в целях побуждения Москвы к дополнительным расходам на стабилизацию положения в Восточной Европе, раскручивание гонки вооружений, в том числе путем внедрения блефа с СОИ и так далее.

Следует сказать, что американцам удалось тогда добиться поставленных целей. Итогом их деятельности стало существенное превышение расходов СССР над доходами, что в конечном итоге спровоцировало глубокий экономический кризис, распространившийся на политическую и идеологическую сферы. Недалековидные попытки советского руководства облегчить ситуацию за счет внешней финансовой помощи дали Вашингтону дополнительные рычаги воздействия на Москву. Предложенные Западом и реализуемые через МВФ и Всемирный банк «оздоровительные» меры по либерализации внешней торговли без плавного отхода от прежней монопольной системы привели окончательному коллапсу экономики. По оценкам американских экспертов, именно стратегия «уязвимых мест», продемонстрировавшая колоссальную эффективность экономической разновидности «холодной» войны по сравнению с войной «горячей», в решающей степени способствовала ликвидации СССР и Варшавского договора [2].

После развала СССР Россия еще могла как-то противостоять новому переделу мира или сдача своих позиций и бывших союзников, например Югославии, уже была предопределена? К концу XX века в этом регионе сформировался некий социально-политический «разлом», наиболее рельефно проявившийся в развале многонациональной и многоконфессиональной Социалистической Федеративной Республики Югославии. [3] Руководители США и ведущих стран НАТО использовали благоприятно складывающуюся для них военно-политическую ситуацию с тем, чтобы реализовать свои долгосрочные цели в Юго-Восточной Европе. В 90-е годы Российская Федерация вследствие известных причин внутреннего и внешнего характера утратила на Балканах доминирующее влияние, которым располагал Советский Союз, и шла по пути соглашательства с Западом. Именно на Балканах особенно отчетливо проявилась односторонняя, ничем не компенсированная сдача Россией своих позиций на международной арене. В 1991—1996 годах у структур, формировавших внешнюю политику нашей страны в лице Ельцина — Козырева, официально не было даже такого понятия, как «национальный интерес». Они пребывали в беспочвенных ожиданиях благодарности за послушание от западных партнеров и какой-то особой пользы для нашей страны от тесного и безоговорочного со-

трудничества с США. На деле американские партнеры почти сразу перестали воспринимать нас всерьез и лишь время от времени как бы снисходительно «похлопывали по плечу» [4].

Блок НАТО, под прикрытием миротворчества и не встречая серьезных возражений с нашей стороны, все увереннее действовал вне зоны своей ответственности, добивался права аренды стратегических объектов инфраструктуры на длительные сроки, различными путями фактически подчинил себе органы военного управления ряда балканских стран. Подразделения альянса прочно утвердились в регионе. Другие государства, участвовавшие в миротворческих миссиях, в том числе Россия, перед собой подобных задач не ставили, смирившись с ролью младших партнеров и не желая видеть очевидного факта: война на Балканах вполне могла рассматриваться в качестве репетиции и пролога для более масштабных шагов по переделу мира.

Вероятно, именно эти шаги и привели к столкновению интересов западных стран и России уже на всем постсоветском пространстве? Особенно напористо и беспардонно в последние двадцать лет вели себя на этом пространстве и вокруг него Соединенные Штаты. Воодушевленные ослаблением, а затем и ликвидацией СССР американские правящие круги сделали все возможное, чтобы обеспечить господство над крупнейшими источниками сырьевых ресурсов нашей страны и Центральной Азии, а также транзитными путями их экспорта. И как в целом ряде своих выступлениях на Валдае, Мюнхене (Германия), а теперь в недавно прошедшей пресс-конференции президент России В. В. Путин, подвергал и подверг резкой критике внешнюю политику США, во многом носящий дестабилизирующий фактор в мировой политике, целью которого является ослабить Европу и Россию путем постоянного экономического политического давления тем самым сохранить свое мировое лидерство, сравнил действия США после распада СССР с действиями нувориша получившем сказочное богатство [5]. Отсюда можно теперь понять логику действий Вашингтона как лидера Запада по планированию распространения сферы своего прямого влияния на районы Черного моря, Кавказа и Каспия. Естественно все эти территории были названы зоной стратегических национальных интересов США. Единственным препятствием для реализации планов американцев по взятию под полный контроль соответствующих месторождений и транспортных коридоров оставалась Россия, сохранившая военные возможности нанесения неприемлемого ущерба Соединенным Штатам. С целью разрешения этой трудности американские стратеги разработали стратегию окончательного развала системы государственной власти и в последующем расчленении России. Об этом со всей наглядностью были продемонстрированы деятельность спецслужб западных держав Великобритании, США, а также союзников в Европе и исламском мире, которые оказывали поддержку международным террористам на Северном Кавказе.

В этих условиях российское руководство заняло твердую, принципиальную позицию защиты единства государства. В конечном итоге в результате проявленной президентом России Владимиром Путиным твердой политической воли, ценой огромных усилий удалось пресечь попытки отрыва Чечни от России, а затем закрепить республику в составе Федерации [4].

После 11 сентября 2001 года мировое сообщество признало террористическую угрозу в качестве основной и глобальной, достигнув понимания, что противодействие этой угрозе требует общих усилий. В результате были, в частности, несколько ослаблены нападки Запада на Россию из-за ее кампании против международных террористов на Кавказе, Россия в свою очередь не возражала в проведении военных операции американцев и их союзников в Афганистане. Последовало объявление о формировании широкой антитеррористической коалиции. В то время Вашингтон демонстрировал определенную готовность к взаимодействию, хотя на самом деле не собирался отказываться от политики «сдерживания» в отношении России. К границам РФ все ближе приближались новые объекты НАТО. Международное право подменялось правом силы (вспомним уже упомянутое расчленение Югославии, а затем и Сербии, оккупацию Ирака, вторжение так называемых коалиционных сил в Афганистан). Война на Балканах могла рассматриваться как репетиция и пролог для масштабных шагов по переделу мира.

После 7–8 августа 2008 года, когда руководство Грузии при поддержке США попыталось уничтожить Южную Осетию, мир в очередной раз существенно изменился. Впервые за многие десятилетия Вашингтон оказал прямую поддержку иностранному государству, осуществившему нападение на российских граждан и миротворцев.

Ставка была сделана на внезапность. Грузинский диктатор полагал, что военное вторжение в день открытия Всемирных Олимпийских игр поставит Россию в сложное положение, а грузины, воспользовавшись этим, реализуют свой «блицкриг». Однако российское руководство оперативно отреагировало на резкое обострение ситуации и были приняты необходимые меры, чтобы остановить агрессию.

Именно в это время заговорили о формировании новой геополитической реалии — многополярности современного мира. Как на это прореагировали в США?

После августовских событий на Кавказе Вашингтон был явно встревожен откровенным намерением России занять место среди мировых держав XXI века, отстоять принцип равных возможностей, полной самостоятельности в глобальной политике. А также конвертировать финансовые доходы государства от эксплуатации природных ресурсов в реальный экономический и оборонный потенциал, в человеческий капитал. Как отмечает секретарь Совбеза России Н. П. Патрушев о том, что ведущие российские аналитики еще год назад прогнозировали развитие ситуации на Украине. А также дали оценку

роли США и НАТО в событиях на Востоке Украины, объясняющее, почему эти события являются продолжением плана Збигнева Бжезинского по развалу СССР и России, оценил перспективы развития многополярного мира и возможность будущей борьбы за углеводородные ресурсы. [4] Кстати высшее руководство РФ в лице президента В. В. Путина дало принципиальную оценку событию на Украине вокруг нее, и что за это полностью несет ответственность США, Европа поддержавшие и признавшие незаконный режим, установленный путем незаконного переворота, свергнутое законно избранного президента В. Януковича. [5] Последовавшие события последних месяцев — государственный переворот на Украине, военные действия украинских властей против жителей Донецкой и Луганской областей, оголтелый антироссийский курс Киева. Можно ли было прогнозировать себе такое развитие событий всего лишь год назад?

Ведущие российские эксперты проведя соответствующий анализ события в независимой, пришли к выводу, что на Украине существует большая вероятность обострения ситуации в условиях политико-экономической нестабильности, особенно под внешним воздействием. Вместе с тем следует признать, что вероятность того близкого одномоментного захвата власти в Киеве с опорой на боевые группы откровенных нацистов тогда не просматривалась. Хотелось бы еще раз напомнить того, что до упомянутого переворота Москва полностью выполняла все свои партнерские обязательства перед Киевом. Россия оказывала весьма необходимую стране материальную и финансовую помощь, без которой Украина была не в состоянии справиться с экономическими трудностями, причем уже носивший хронический характер. Для поддержки экономики Украины, Россия выделяла материальные и финансовые ресурсы на десятки миллиардов долларов. К сожалению, для многих на Украине эта помощь со временем стала настолько привычной, что ее значение для выживания страны попросту забывалось [4].

Если говорить о более длительных сроках прогнозирования, то украинский кризис стал вполне ожидаемым итогом системной деятельности США и их ближайших союзников. Последние четверть века эта деятельность была направлена на полный отрыв Украины и других республик бывшего СССР от России, тотальное переформатирование постсоветского пространства под американские интересы. Создавались условия и предлоги для цветных революций, что обеспечивалось щедрым государственным финансированием. Ведь еще в свое время небезызвестный политик на западе Збигнев Бжезинский писал, что без Украины Россия не может считаться сверхдержавой [2].

Так, помощник госсекретаря США по делам Европы и Евразии Виктория Нуланд неоднократно заявляла, что Вашингтон в период с 1991 по 2013 годы потратил 5 миллиардов долларов США на «поддержку стремления народа Украины к более сильному, демократическому правительству». По данным только открытых ис-

точников, например, документов конгресса США, общий объем государственного финансирования различных американских программ «помощи» Украине за период с 2001 по 2012 год составил не менее 2,4 миллиарда долларов США. Это сравнимо с годовым бюджетом некоторых небольших государств. Агентство США по международному развитию израсходовало около полутора миллиардов долларов, госдепартамент — без малого полмиллиарда, Пентагон — более 370 миллионов долларов.

Украинский кризис стал вполне ожидаемым итогом системной деятельности США и их ближайших союзников. Согласно отчетам конгресса, в программах помощи Украине, помимо известного АМР и других ведомств, участвовали такие организации, как Millennium Challenge Corporation, Корпус мира и Центр «Открытый мир». Нетрудно догадаться, для кого и зачем «открывали мир» американские волонтеры и сотрудники дипмиссий все 23 года, прошедшие после распада Советского Союза.

Благодаря деятельности этих так называемых демократических организации о чем я ранее приводил на Украине было выращено целое поколение, совершенно отравленное ненавистью к России и мифологией «европейских ценностей». Оно пока не осознает, что эти ценности, даже в позитивном понимании данного термина, для украинцев на самом деле не предназначены. Никто не собирается заниматься подъемом уровня жизни на Украине или устраивать эту молодежь в Европе, которая сама с большим трудом справляется с весьма серьезными вызовами и угрозами. Разрыв экономических связей Украины с Россией и последующая за ней переориентация — на Европу приведет к экономическому краху государства, что мы сейчас наглядно видим. Не случайно нынешний президент Петр Порошенко вынужден был вслед за своим свергнутым предшественником ставить вопрос об отсрочке имплементации экономической части уже подписанного соглашения об ассоциации Украины с ЕС. Страну буквально спасает от дефолта только западная помощь. Следует ожидать, что победная эйфория у других киевских правителей также сменится более трезвой оценкой реального положения дел.

Некоторые эксперты считают, что украинский кризис был лишь поводом для нового обострения отношений Запада с Россией.

Действительно, если бы катастрофы на Украине не произошло, нашелся бы другой повод для активизации политики «сдерживания» нашей страны. Этот курс неукоснительно проводится многие десятки лет, меняются лишь формы и тактика его реализации.

Американскому руководству явно не по душе пришлось и перспективы взаимодействия России с Китаем и Индией, введения практики саммитов в формате БРИКС, успешная деятельность других организаций, в которых Россия занимает лидирующие позиции (ОДКБ, ШОС и ЕврАзЭС), а также формирование Таможенного союза. И мне кажется, что нынешние действия Запада прове-

дение санкции, практическое игнорирование интересов России во многом говорят о том, что мир возможно вступает в новый этап «холодной» войны...

Здесь я намеренно ставлю многоточие... Но я надеюсь, что здравый смысл Запада позволит найти общий язык с такой великой державой, какой является Россия, весьма

важного субъекта международной политики, коим она является со времен Петра Великого. Ведь без учета ее интересов Западу будет невозможно разрешить многие глобальные проблемы, а именно: проблемы международного терроризма, борьба с распространением ядерной угрозы, совместное освоение космоса и т. д.

Литература:

1. Вашингтонский договор, 1949 г. Справочник НАТО. — Брюссель, 1999.
2. Бжезинский, З. Великая шахматная доска: Господство Америки и ее геостратегические императивы. New-York Basic books/Пер. с англ. О. Ю. Уральской. — М.: Международные отношения, 1998.
3. Бжезинский, З. Мировое господство или глобальное лидерство. The choice: global domination or global/Пер. с англ. Е. А. Нарочницкой, Ю. Н. Кобякова. — М.: Международные отношения, 2004.
4. Патрушев, Н. «Отрезвление» украинцев будет жестким и болезненным // Российская газета. — 2014. — 15 октября.
5. Пресс конференция В. В. Путина — 2014. — 18 декабря.
6. Келин, А. В. Спокойно негативное отношение к расширению НАТО // Международная жизнь. — 2003. — № 12.

Нарком просвещения Казахстана Темирбек Жургуенов

Оразбаков Айтжан Жумабаевич, кандидат исторических наук;

Ибраев Уалихан Серикович, кандидат исторических наук

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (г. Кызылорда, Казахстан)

Период развития Российской империй начале 20-го века на фоне экономического подъема экономической и политической активности масс на окраине Российской империи начинает складываться казахская интеллигенция. Во многих словарях термин «интеллигенция» формулируется как слой людей, профессионально занятых умственным трудом. В этом отношении такой слой людей в казахском обществе был и раньше в лице казахских акынов, абызов, биев и шешенов. Однако со временем понятие интеллигенция стало восприниматься как особая социально-профессиональная и культурная группа людей, занятая преимущественно в сфере умственного труда, обладающая чувством такта, ответственная за поступки. Накануне революционных преобразований первых десятилетий 20 века такая интеллигенция, не уступающая по умственному развитию западной, сложилась и из представителей казахской степи.

С приходом советской власти в 20-е — 30-е годы казахская национальная интеллигенция в количественном и качественном отношении возросла в сравнении с дореволюционным периодом, и тысячи представителей казахской национальности пополнила ряды новой волны казахской интеллигенции. Период голода 30-х годов 20 в. и последующие годы были периодом нового подъема казахской интеллигенции. В эти годы сотни представителей казахской молодежи, получив образование в Российских и Казахских высших учебных заведениях, на-

чали вкладывать свой труд в развитие экономики, культуры и социальной жизни Казахстана. Однако репрессии, особенно второй половины 30-г., словно скосили поднявшуюся уже казахскую интеллигенцию. В 50-60-е годы 20 века многие из них были реабилитированы, но их труд и успешные начинания так и остались храниться в архивах.

В период обретения Казахстаном независимости, многие имена репрессированных этой волной казахской интеллигенции, вновь обрели свое почетное место и стали известны народу Казахстана. В этом ряду особое место занимает представитель Приаралья, человек, который с юных лет начал заниматься общественными и государственными делами — Темирбек Жургуенов.

В этом году по поручению акима Кызылординской области Кырымбека Кушербаева, ученые Кызылординского государственного университета им. Коркыт Ата были командированы в архивы городов Душанбе, Ташкент, Алматы для сбора архивных материалов относительно жизни и трудовой деятельности Т. Жургуенова.

В этой статье в основном были использованы документы, касающиеся трудовой деятельности Т. Жургуенова на посту Наркома Просвещения Казахстана.

В период работы на посту Наркома Просвещения Т. Жургуенов вложил много труда в развитие образования, науки, культуры и искусства Казахстана. Именно под его руководством в те годы был заложен фундамент известных в Казахстане учебных заведений, театров

и множества других культурных учреждений. Благодаря его начинаниям, стала складываться новая волна высокообразованной казахской интеллигенции. Для этой цели казахская молодежь направлялась в высшие учебные заведения Москвы, Ленинграда и других российских городов. В этих городах создавались землячества и через эти землячества Наркомпрос Казахстана помогал нашим студентам, направляя им дополнительные стипендии, путевки в санаторий ит.д.

Темирбек Жургунов опекал казахских студентов, которые учились вне Казахстана, помогая им всем. А когда они возвращались в Казахстан, действовал словно Петр Первый, который самолично экзаменовал дворянских детей, обучавшихся за рубежом. Учитывая успеваемость, общественную работу Т. Жургунов лично распределял их по местам дальнейшей работы. Выпускники российских вузов распределялись в педагогические техникумы, областные и городские отделы образования [1, л. 360]. Также Т. Жургунов лично распределял студентов Казахского Педагогического института. В приказах распределения этих студентов в некоторых местах встречаются заметки и изменения, сделанные рукой Т. Жургунова. Можно сделать предположение, что эти заметки были сделаны в период личного общения Т. Жургунова с выпускниками [2, л. 371].

В 20-30-е годы XX века обеспечить школы, техникумы и высшие учебные заведения Казахстана качественными педагогическими кадрами было делом не из легких. Кадров, имеющих специальное педагогическое образование было мало да и тех норовили перетянуть к себе советские государственные учреждения.

Одним из первых знаменательных побед в этом направлении стало то, что Т. Жургунов, как член правительства вышел с предложением и добился согласия первого секретаря ЦК КП/ б/Казахстана Л. Мирзояна, чтобы из государственных учреждений Казахстана в центре и в областях освободили с занимаемых должностей всех, кто имеет педагогическое образование и направили их работать в систему образования. Система образования Казахстана на основе этого распоряжения пополнилась 800 преподавателями с высшим образованием [3, л. 316]. И это было только начало. Народное образование Казахстана в это время было в критической ситуации. Из 15583 учителей, которые работали в 1934–1935 учебном году в школах 1 и 2 ступеней около десяти тысяч не имели специального образования. Кроме этого в этом учебном году требовалось еще 4000 учителей. Все педагогические техникумы Казахстана в 1934 году могли выпустить только 350 выпускников. С их учетом дефицит кадров в 1934–1935 учебном году составил 3650 человек и это при том, что большинство учителей Казахстана не имело педагогического образования [4, л. 359-361]. Решение этих проблем в кратчайшие сроки стало основной задачей Т. Жургунова.

Следующим шагом в этом направлении стало то, что по приказу Наркома просвещения, студенты, окон-

чившие второй и третий курсы Казахского педагогического института, были направлены на двухмесячные командировки в аулы и районы Казахстана [2, л. 371]. Благодаря этому, знания по новой технологии обучения, которые вводились в тот год в педагогических институтах и, которую эти студенты могли довести до своих аудитории только после окончания вуза в кратчайшие сроки были переданы учителям аулов.

Еще одной отличительной стороной Т. Жургунова было то, что из всех учебных заведений он импонировал университетам. Я думаю именно поэтому в 1937 году, еще не окончивших Томский университет девятерых казахстанских студентов, он распределил следующим образом. Одного назначил директором педагогического техникума, двоих директорами — средних школ, одного — заместителем директора по учебным вопросам, другого — преподавателем в педтехникум, а остальных в городские школы, хотя в аулах ощущался острый дефицит кадров.

На все работы, которые возлагались как Наркому просвещения, Т. Жургунов вкладывал всю свою душу. В 1934 г., когда начал свою работу нынешний Казахский государственный академический театр оперы и балета им. Абая, в целях подготовки кадров для этого театра по приказу Т. Жургунова создается отборочная комиссия из 5 человек, в составе которой был знаменитый композитор Брусиловский. Эта комиссия основную отборочную работу проводила в казахско-язычных районах Южного, Восточного, Западного Казахстана в Алматинской и Актюбинской областях. Если замечал одаренных самородков, Т. Жургунов назначал им повышенные и именные стипендии и направлял их на учебу в именитые ВУЗы Советского Союза. В 30-е годы, ощущая недостаток кадров в театре оперы и балета, Т. Жургунов добивается открытия при Московской консерватории Казахской оперной студии.

И чтобы поставить работу этой студии на должный уровень, директором ее назначает Никиту Давыдовича Карманова и устанавливает зарплату в размере 500 руб., а это выше наркомовской зарплаты, которая в то время составляла 450 руб [1, л. 10]. Эти факты свидетельствуют о его скромности и о том, насколько важно для него было развитие казахской национальной культуры. В архивных документах есть штатное расписание сотрудников комиссариата, где заработная плата наркома составляет 500 руб., однако Т. Жургунов собственной рукой переправил эту сумму в 450 руб., и получилось так, что из пяти сотрудников секретариата наркомата трое получали зарплату выше наркома [1, л. 365-366].

В некоторых исследованиях говорится, что заочная форма обучения в высших учебных заведениях появилась после Великой Отечественной войны для получения высшего образования фронтовикам, вернувшимся из фронта. А из архивов, относящихся к Т. Жургунову видно, что заочная форма обучения уже существовала в 30-е годы. 23 октября 1936 года учитывая острую нехватку кадров в системе образования, правительство Казахстана при-

нимает решение о дополнительной подготовке 3000 студентов. Вследствии этого решения правительства издается приказ Т. Жургунова и открываются заочные отделения при 12 педагогических техникумах Казахстана [5, л. 1-2]. 20 ноября этого же года учитывая, что учителя школ не имеющие специального образования, не спешат поступать на заочные отделения, Т. Жургунов издает следующий приказ, по которому, не поступившие на заочное отделение и не имеющие специального образования учителя школ должны быть немедленно уволены. Следующий шаг обеспечения кадрами системы образования был выполнен.

Открытие заочных отделений также не могла полностью решить нехватку кадров с высшим образованием. В связи с этим Т. Жургунов добивается издания приказа СНК Каз. АССР о принятии экстерном учителей в педагогические и учительские институты. Этим приказом, 250 человек, имеющие средне-специальное образование приняты в Алматинский педагогический институт, 160 человек — в Уральский педагогический институт, 175 человек — в Актюбинский институт учителей, всего было принято 585 человек. Тем самым Т. Жургунов внес свой большой вклад в подготовку педагогических кадров Казахстана, обеспечив средние, средне-специальные, высшие учебные заведения страны высокообразованными специалистами.

Всем известно, что Казахская национальная Консерватория им. Курмангазы работает с 1944 года. Однако не все знают, что во главе этой работы стоял Т. Жургунов. 30 декабря 1935 года была образована комиссия из 7 человек, в составе которой были А. Жубанов и Е. Брусиловский для подготовки открытия Казахской государственной консерватории. Перед комиссией была поставлена задача: обеспечить консерваторию студентами, пригласить со стороны преподавателей и профессоров, обеспечить музыкальными инструментами и учебными пособиями. Этим же приказом в Алматы была образована музыкальная школа, ученики которой в будущем должны были быть студентами консерваторий [6, л1]. Кроме того, для обеспечения потребностей в казахских национальных инструментах, комиссариатом просвещения был сделан заказ на фабрику, где изготавливались музыкальные инструменты, тем самым был сделан шаг в сторону возрождения национального музыкального искусства.

Являясь наркомом просвещения, Т. Жургунов внес свою большую лепту в развитие системы народного образования Казахстана. В 1935 г. в приказе наркомпроса в честь 15-летия образования КазАССР Т. Жургуновым было отмечено, что в тот момент в Казахстане работало 6000 школ, где обучаются 600.000 учеников, кроме того работают около 100 техникумов, 17 высших учебных заведений, в числе которых первый Казахский государственный университет. Конечно 6000 школ того периода нельзя сравнить с 8654 школами Казахстана в период развала СССР [7, стр. 234]. Но поверьте эти 6000 школ 1935 года говорят о многом, в первую очередь о большой

работе Наркомпроса Казахстана, во главе которой в то время стоял Т. Жургунов. Наличие большого количества школ, еще не означало, что эти школы были полностью укомплектованы учениками. Это хорошо видно из приказа комиссариата №581 от 28.11.1934 года, где приводятся данные по 7 животноводческим районам Актюбинской области. В1933—1934 учебном году в 1 классах школ этих районов обучались 9375 учеников, а в следующем учебном году во 2 классах уже обучалось 3468 учеников [5, л. 7]. В подобных случаях Т. Жургунов не только указывал на допущенные ошибки, но указывал конкретные пути их решения, а если из этого не делали выводы, то принимал строгие меры. Это хорошо было видно на примере той же Актюбинской области, когда Т. Жургунов подал в суд на директора школы поселка Карповка и на руководителя районного отдела образования, которые пренебрежительно отнеслись к своим обязанностям. Впрочем в некоторых случаях тех, кто пренебрежительно отнесся к своим служебным обязанностям, Т. Жургунов наказывал и рублем, как в случае, когда на курсы библиотекарей в Алматы, некоторые руководители районных отделов образования направили окончивших ликбез и не имеющих начального образования. Все расходы этих курсантов полностью возложили на руководителей районо [8, л. 613].

Т. Жургуновым было сделано много и для воспитанников детских домов. Учитывая, что большинство из них в дальнейшем становятся рабочими, в числе которых есть и талантливая молодежь Жургуновым 4 июля 1935 года был проведен слет талантливой молодежи детских домов Казахстана, по результатам которой были определены интересы этих воспитанников, и все они были приняты в учебные заведения без экзаменов. О благосклонном отношении Жургунова к воспитанникам детских домов может служить следующий приказ наркома, по которому согласно плану набора на 1935 год воспитанники детских домов Южно-Казахстанской, Восточно-Казахстанской и Карагандинской областей в количестве 130 человек направлялись в муздрамтехникум, а 50 человек в хореографическую школу Алматы. О том, что эти учащиеся были одаренными детьми и по праву получили путевки в жизнь от рук наркома может служить тот факт, что большинство этих студентов даже не успев окончить учебные заведения, были приглашены во многие театры Казахстана. Узнав об этом, Жургунов своим приказом запретил брать на работу этих студентов до окончания ими учебы и обязал уже устроившихся на работу вернуть в аудитории и закончить обучение.

Т. Жургунов уделял большое внимание и проблеме подготовки национальных кадров. Это хорошо видно из постановления краевого бюро ВКП/ б/Казахстана от 27 мая 1934 г., согласно которому контингент студентов, принимаемых в высшие учебные заведения Казахстана на 65—80% должен состоять из числа казахов или иных этносов Востока [9, л. 379]. В том же 1934 г., когда был поднят вопрос о направлении в аспирантуру

Москвы и Ленинграда десяти человек для подготовки профессорско-преподавательского состава будущего Казахского государственного университета, Жургунов внес предложение о направлении в первую очередь представителей казахской национальности.

Одним из основных направлений, которому Жургунов уделял особое внимание, было знание родного языка, будь то русский или казахский языки. В 1936 г. в одном из школ Кокпектинского района Восточно-Казахстанской области в диктанте из 44 слов ученики сделали в среднем по 38 ошибок, а 95 учителей города Семипалатинска сделали 843 ошибок. Узнав об этом Жургунов, усилил контроль в этом направлении, проведя диктанты среди учеников и учителей всего Казахстана, укрепив тем самым преподавательский состав филологов и способствовал открытию по всему Казахстану кружков родного языка, что дало толчок глубокому изучению казахского и русского языков.

Изучая архивные материалы о Жургунове, я встретил еще один документ, который был издан уже после ареста Жургунова, который хорошо отражает поведение человека того периода, периода массовых репрессий, где заместитель Жургунова отмечает, что им долгое время пришлось работать под руководством врага народа и дает задание в течение двух дней выявить все недостатки, которые были спущены сверху врагом народа Жургуновым.

Литература:

1. Центральный государственный архив Республики Казахстан. (ЦГА РК), ф. 81, оп. 1, д. 325.
2. ЦГА РК, ф. 81, оп. 1, д. 326.
3. Архив Президента Республики Казахстан. (АП РК), ф. 141, оп. 1, д. 6614.
4. АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 6604.
5. ЦГА РК, ф. 81, оп. 4, д. 115.
6. ЦГА РК, ф. 81, оп. 4, д. 35.
7. Региональный статистический ежегодник Казахстана за 1992 год./Алматы, Казинформ, 1993. — 588 с.
8. ЦГА РК, ф. 81, оп. 4, д. 53.
9. АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 6551.

Бөкей ордасында жергілікті бюрократиялық элитаның қалыптасуы (XIX ғасырдың екінші жартысы)

Тоқболат Сейілхан Тоқболатұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

1845 жылы Жәңгір хан дүние салғаннан кейін жергілікті сұлтандар тобы Бөкей ордасында хандық билікті сақтап қалып, оны мұрагерлік жолмен әрі қарай жалғастыруды ойластырған болатын. Тіпті хандық таққа дайын мұрагер де бар еді. Бірақ патша әкімшілігі Жәңгірдің баласы Сақыпкерейді Петербордағы оқуын аяқтасын немесе Орынборда әкімшілік басқарудың қыр-сырларын

Тем самым советская власть свела на нет всю работу представителя казахской интеллигенции Т. Жургунова, который поистине сделал большую работу, подняв на высокий уровень систему образования и культуры. Это стало своеобразной благодарностью не только Жургунову, но и многим тысячам, сотни тысячам представителям советского народа.

Жизни и трудовой деятельности Жургунова посвящено множество исследований. Но то, что множество архивных исследований, которые нами были введены в оборот раньше не использовались, говорит о том, что еще рано ставить точку в биографии этого человека.

В центральном архиве Республики Таджикистан были найдены множество материалов, которые раньше вообще не были в обороте. Одно лишь то, что благодаря архиву Таджикистана стало известно, что Жургунов работал директором Статистического управления Таджикистана, говорит о многом. Об этом факте раньше ни в одном из исследований не упомянуто. Из материалов архива Таджикистана следует, что у истоков развития и становления центрального статистического управления и Наркомата финансов Таджикистана стоял Т. Жургунов.

Думаю, что архивы преподнесут еще много интересных фактов не только из жизни Жургунова, но и из истории Казахстана. Главное, чтобы был читатель и исследователь.

меңгерсін деген желеулермен Бөкей ордасына жақындатпауға тырысты.

XIX ғасырдың бірінші ширегінде патша өкіметі бүкіл қазақ жеріндегі хандық билікті жойып қана қоймай, әкімшілік территориялық реформалар жүргізіп үлгірген еді. Осыған байланысты Бөкей ордасында хандық билік формасын сақтап қалу Ресей империясының жоспарына

сай болмады. Осылайша 1846 жылы хандық биліктің орнына Орынбор шекара комиссиясына тікелей бағынышты Уақытша кеңес құрылады. Жаңа әкімшілік басқару мекемесі бұрынғы ханның құзырындағы істерді атқарып, тікелей Орынбор әкімшілігіне есеп беріп, сол аймақтың генерал-губернаторының бақылауына көшті. Бірақ Бөкей ордасында билік реформасын қолға алысымен көптеген басқарудағы қиыншылықтарға соқтықты. Оларға басқару жүйесінің сәйкестік таппауы, билеуші ақсүйек топтарынан ішінен империялық мүддеде қызмет атқаратын кадрлардың жетіспеуі, салық жүйесіндегі ерекшеліктер және жергілікті халықтың тұрмыстық өзгешелігі болатын. Дегенмен XIX ғасырдың бірінші ширегінде Кіші және Орта жүз аймағында хандық билікті жойып, реформалар жүргізуде тәжірибе жинақтаған патша өкіметі Бөкей ордасында шұғыл іс-әрекеттерге барды. Осындай алға қойған міндеттерінің бірі жергілікті бюрократиялық элитаны қалыптастыру еді. Бұл үдеріс Жәңгірдің кезінде де жүзеге асырылып отырса да, хандық билік жойылғаннан кейін кең сипат алды.

Хандық билік кезеңінде әкімшілік қызметтерге сұлтандар, Жәңгірге жақын ақсүйектер тобының өкілдері тағайындалып отырды. Осы кездің өзінде патша өкіметі жергілікті сұлтандарды өз жағына тартып, мәртебелі марапаттар мен сыйлықтар ұсынып, әлгілердің жұрт алдында ықпалын күшейтті. Мысалға, Сұлтан Меңдікерей Бөкейханов 1827 жылы 9 желтоқсанда Орынбор Шекара комиссиясынан марапат қағазымен, 1832 жылы Анна лентасындағы алтын медалмен марапатталды. Сұлтан Тоғым Шығаев 1829 жылдың 9 желтоқсанында құрмет қағазымен, 1841 жылдың 31 мамырында Хорунжий шенімен марапатталды. Би Шомбал Ниязов 1826 жылы Анна лентасындағы алтын медалмен, 1829 жылы Орынбор Шекара комиссиясының құрмет қағазымен, 1841 жылы Хорунжий шенімен марапатталды. Сұлтан Құшақғали Шығаев 1834 жылы Хорунжий шенімен, 1837 жылы Орынбор шекара комиссиясының құрмет қағазымен, 1841 жылы сотник шенімен марапатталды [1, 63-п.]. Дегенмен де Жәңгірдің билігі тұсында патша әкімшілігінің берген мәртебелі марапаттаулары қазақ ақсүйектер тобы үшін аса маңызды рөл атқарған жоқ. Ресей билеушілерінің марапаттаулары сұлтандар үшін аса маңызды болмауының себебі Жәңгір жергілікті рубасқарушылар мен старшындарды тағайындауда автономиялықты сақтап тұрған еді.

1845 жылдан бастап жергілікті жоғарғы билік патша әкімшілігінің қолына көшкеннен кейін Бөкей ордасындағы саяси жағдай мүлдем өзгерді. Уақытша кеңестің басқару Ережесі бойынша лауазымды орындарды тек Ресей әкімшілігіне жақсы жақтарымен танылған, ешқандай қылмысымен көзге түспеген жергілікті қазақтар иелене алатындай болды. Патша өкіметінің Бөкей ордасында жүргізген марапаттау саясаты да күшее түсті. Өйткені мұндай шаралар жергілікті халықты патшалыққа адал қызмет көрсетуге ынталандырды.

Мұрағат құжаттарынан осыған байланысты көптеген деректерді кездестіруге болады. Мысалыға, 1854 жылы

Ноғай руы басқарушысы сұлтан Дәулеткерей Шығаевтың жанындағы хатшы Мұхамедғали Сұбханқұловтың бірнеше жылдан бері өз жұмысын адал атқарып, өз қызметімен патша өкіметіне жақсы жағынан танылғаны үшін шенін көтеру арқылы басқа да хатшыларға үлгі ретінде көрсету көзделді [2, 1-п.].

Бөкей ордасында бюрократиялық жаңа буынның өмірге келуіне әсер еткен 1841 жылы Хан ордасында негізі қаланған орыс-қазақ мектебі еді. Ресей империясы қазақ жастары арасынан патшалыққа адалдықпен қызмет ететін шенеуніктер дайындап, жалпыимпериялық басқару жүйесін тереңдете енгізу мақсаты негізгі мәселелердің бірі еді. Сондай-ақ Орынбордағы Неплюев әскери корпусы империяның Азияға бағытталған отарлау саясатына қызмет жасайтын кадрлар дайындауда маңызы зор болды. Осы оқу орнын бітіріп шыққан бөкейлік қазақ жастары мемлекеттік басқару орындарында жұмыс жасауына кепілдік алды. Оған дәлел ретінде 1860 жылы 10 қазанда Уақытша кеңес Қалмақ қисымын (округ) басқарушы Дәулеткерей Шығаевқа берген мәлімдемесінде Орынбор генерал-губернаторының ұйғарымы бойынша Неплюев кадет корпусын бітірген қазақтар ғана қисым басшыларының көмекшілері қызметін иелене алатынын анық жеткізеді [3, 1-п.].

Уақытша кеңес басшысының кеңесшісі қызметіндегі полковник М.И. Иваниннің Ішкі орданы әкімшілік-территориялық бөлшектеуге қатысты 1853 жылы дайындаған жобасында: «Орданы 5 немесе 6 округке бөлсек, Неплюев корпусының қазіргі немесе келесі бітірушілері арасынан және орыс-қазақ мектебінің түлектерінен рубасқарушыларға көмекші қызметіне бекіту арқылы жаңа кадрлар дайындауға болады» — деп өз ойын жеткізеді [4, 1-2-пп.].

Ресей әкімшілік басқару жүйесінің қазақ даласында терең енетінін сезінген ханның тұсында қызмет жасаған жергілікті ақсүйек тобы мен старшындар өздерінің балаларын Ресейдің жоғары оқу орындарында оқытуға құлшыныс білдіргені түсінікті жағдай еді. Оған мысал ретінде Ноғай руының рубасқарушысы, Жәңгір ханның жақын серігі би Шомбал Ниязов баласы Жүсіп Ниязовты Неплюев әскери корпусында оқытып, кейін Орынбор Шекара комиссиясының басшылығынан баласын сол мекемеге қызметке алуын өтінеді [5, 1-п.]. Жүсіп Ниязов Неплюев кадет корпусын үздік бітіріп, сотник шенін алады. 1851 жылдың 9-қазанында Орынбор Шекара комиссиясында Ішкі ордаға қатысты істерді атқарды [6, 1-2-пп.]. Уақыт өте келе патша өкіметі халықты басқару үшін тек сұлтандарға ғана сүйенбей, қара бұқараның ішінен шыққан беделді саяси топ өкілдеріне сүйене бастады. Оған 1860 жылғы бүкіл Ішкі ордаға жүргізілген әкімшілік-аумақтық реформадан кейінгі жағдайдан аңғаруға болады. Осы жылы беске бөлінген қисымдарды басқаруға жақсы жағынан танылған қазақтарды тағайындады [7, 7-8-пп.].

Империялық бюрократиялық басқару жүйесін қамтамасыз етуде патша билігі алғашқы кезде ел ішіндегі сұлтан, ақсүйектерді аса шеберлікпен пайдаланды. Оларға әуелде

әлеуметтік жеңілдіктер жасап, алым-салықтардан босатты. Бөкей ордасында да Қазақстанның басқа аумақтарындағыдай патша әкімшілігі жергілікті элиталарды өздеріне тірек тұтты, соларға сүйеніп жұмыс жүргізді.

Осылайша XIX ғасырдың екінші жартысында Бөкей ордасында Ресей мемлекетіне қызмет ететін жергілікті қазақтардан құралған бюрократиялық элита қалыптасты.

Әдебиет:

1. ҚР ОММ. 78-қор, 4-тізбе, 178-іс.
2. ҚР ОММ 78-к., 2-т., 1087-і.
3. ҚР ОММ 78-к., 3-т., 705-і.
4. ҚР ОММ 4-к., 1-т., 5607-і.
5. ҚР ОММ 4-к., 1-т., 5541-і.
6. ҚР ОММ 78-к., 4-т., 208-і.
7. ҚР ОММ 4-к., 1-т., 6036-і.

ПОЛИТОЛОГИЯ

Жаңару мен жаңғыру жолындағы Жолдау

Насимов Мурат Орленбаевич, саяси ғылымдарының кандидаты;
Паридинова Ботагоз Жаппаровна, философия магистрі, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауы еліміздің қоғамдық-саяси өміріндегі ең маңызды тарихи оқиға болып табылады. Өйткені, Жолдау аясында көрсетілген мәселелер мемлекеттің бағытын айқындап, еліміздің әлеуметтік-саяси жағдайын сипаттайды. Елбасы Жолдауында аталатын әр сөздің мақсаты екі негізгі міндетті атқарады.

Біріншіден, Жолдау алдағы күндерге қойылған мемлекет саясатының негізгі бағыттарын айқындайды. Елбасының Жолдауы мемлекеттік органдардың тұрғындармен байланыс қызметінің келісілген демократиялық көзі болып саналады және ол — кері байланыстың негізгі көзі. Жолдаудың барлық мазмұны қоғам мүшелері үшін айдан анық, ашық. Барлық басым бағыттар, міндеттер мен мақсаттар мемлекеттік органдар, тұрғындар, сарапшылар мен ғалымдар үшін транспарентті құбылыс.

Екіншіден, Жолдау мемлекеттік орган қызметін қорытындылаудың құжаты секілді. Елбасы жыл сайын өз Жолдауын арнағанда болашаққа деген міндеттермен қатар, атқарылған жұмыстардың қорытындыларын айшықтайды, жетістіктерді аша түсіп, мардымсыз жүріп жатқан мәселелерді шешу жайын түсіндіреді. Сондықтан қазақстандықтар қандай нәтижелерге жеткенімізді бағалап, прогрестің бар екенін анықтай түседі.

Тәуелсіз Қазақстанның саяси тарихында «Қазақстан-2030» Стратегиясының ел дамуындағы маңызы жоғары болды. Елбасы 1997 жылғы қазанда «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты ел халқына Жолдауында Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі даму стратегиясын ұсынды. Бұл құжат егемен елдің экономикасы серпінді дамып келе жатқан әлемдегі ең бір қауіпсіз, тұрақты, экологиялық орнықты мемлекетке айналуына бағытталған ұзақ мерзімді даму жолын белгілеп берді. Даму стратегиясы ұзақ мерзімді жеті басымдықты іске асыруды қарастырып, аталмыш басымдықтар елдің дамуының орта мерзімді және ұзақ мерзімді кезеңге арналған даму жоспарын қалыптастыру үшін негіз қалады.

«Қазақстан-2030» Стратегиясына негізгі қорытындылар жасалған «Қазақстан-2050» Стратегиясы — қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауда негізгі міндеттердің орындалуы және қалғандарының орындалуы үстінде екендігі тұжырымдалды. 2050 жылға қарай мықты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құру басты мақсатын орындаудағы жаңа саяси бағыттардың міндеттері айқындала түсті. Елбасы өз сөзінде: «1991 жылғы 16 желтоқсанда біз — Қазақстан халқы — егемендікті, бостандықты, әлемге ашықтықты таңдадық. Бүгінгі күні осы құндылықтар біздің күнделікті өміріміздің бөлшегіне айналды», деген болатын. Қалыптасқан Қазақстанның қуатты да табысты мемлекет құрудағы тарихи жолы, демократияландыру мен ырықтандырудың орнықты үдерістері, түрлі әлеуметтік, этностық және діни топтардың келісімі мен татулығы, ұлттық экономикадағы ерекшеліктер мен халықаралық еңбек бөлінісіндегі еліміздің рөлі, қоғамдық тұрақтылық пен келісімді қамтамасыз еткен күшті әлеуметтік саясат, әлемдік қоғамдастық таныған мемлекет және ядролық қаруды таратпау режимін ілгерілетудегі еліміздің белсенді рөлі негізделді.

Бүгінгі әлем бүкіл Жер шарын қамтыған экономикалық, әлеуметтік-саяси және мәдени өзгерістер жағдайында өмір сүріп жатыр. Қазіргі қоғам дамуының жоғары деңгейіндегі динамизм ХХІ ғасырдың негізгі сипаттамалық белгісі болып табылады. Қазақстан Республикасындағы жаңғыртуға индустриялық өндірістің қарқынды дамуы, билік пен басқарудың даму эволюциясы, дамыған азаматтық қоғам, саяси және заңнамалық институттарды сынап және бақылай алатын бұқаралық ақпарат құралдары секілді мықты институттардың болуы тән.

Демократиялық құндылықтар мен саяси тұрақтылықтың қалыптасуы мен дамуы да қоғамның барлық салаларындағы жаңғыртуларға байланысты. Билік пен азаматтар арасындағы үнқатысу, ақпараттық технологияларға негізделген ақиқат көріністер — Қазақстандағы қазіргі демократияның негізгі белгісі. Еліміздегі жалпыа-

дамзаттық құндылықтар бекіген демократиялық реформалар жүзеге асуының сапалық белгілері мен тиімділігі саяси институттар мен процедуралардың азаматтар бірлігімен өзара байланысты.

Мемлекет басшысы Н. Ә. Назарбаев «Нұр Отан» партиясы Саяси кеңесінің кеңейтілген отырысы барысында дәстүрлі Қазақстан халқына Жолдауын ерте жариялағаны белгілі. Оның себебін түсіндірген Елбасы, дүниежүзінде 2007 жылы басталған дағдарыстың аяқталмауын, Ресей мен Батыс арасындағы санкциялар, Таяу Шығыста орын алып жатқан жағдайлармен байланыстырды.

Ауыртпалықтардан лайықты шығуды жоспарлаған Елбасы жаһандық сынақтардың күрделі болатындығын баяндады. Бұл сыннан өту үшін Елбасының «Нұрлы Жол — болашаққа бастар жол» атты Жолдауы жарияланып, құрылымдық реформалар 2015 жылы жалғасатын болды. Аталған шаралар кешенін жүргізу үшін тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуды қамтамасыз ету және экономиканы сыртқы жайсыз жағдайлардан қорғау мақсатында құрылған Ұлттық қор пайдаланылады. Осы қор қаражатынан жұмсалған 10 миллиард доллар 2007—2009 жылдардағы дағдарыстан шығуға өз септігін тигізген еді. Сол кезеңдерде кейбір сарапшылар қор қаржысын жұмсау ерте екендігін айтып, ақталмайтындығын да жеткізді. Бұл жолы да әр теңге үшін сұрау қатаң және жауапкершілік әкімдерге жүктелді.

Ұлан-ғайыр аумақтағы аймақтардың өзара байланысын жақсарту мен арттыру мақсатында сауда-саттық, экономикалық қатынастарды нығайтудың мынадай шаралары жалғасын табатын болды: көліктік-логистикалық

инфрақұрылымдарды дамыту; индустриялық инфрақұрылымдарды дамыту; энергетикалық инфрақұрылымдарды дамыту; ТКШ мен су және жылумен қамтамасыз ету желілері инфрақұрылымдарын дамыту; тұрғын үй инфрақұрылымдарын нығайту; әлеуметтік инфрақұрылымдарды дамыту; шағын және орта бизнес пен іскерлік белсенділікті қолдау. Өңірлердің дамуындағы бұл жеті басымдық жаңа бағдарлама мақсат етіп қойған әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына бару жолындағы ауқымды қадамдардың бастамасы деп ойлаймыз.

Алдағы жылы Үкіметтің алғашқы кеңейтілген отырысында еліміздегі білім беруді, денсаулық сақтауды, ауыл шаруашылығын дамытуды қарастыратын бағдарламалардың орындалуы талданатын болды. Бағдарламалардың алдағы уақытта сәтті орындалуы Жаңа Экономикалық Саясаттың негізі деп түсінеміз.

Елбасы өзінің Жолдауында болашағымыз — жастарға үлкен мән береді. Әлемді өз тұрақтылығы, келісімі және бейбітшілігімен тамсандырған еліміздің креативті жастары алдағы уақытта «Нұрлы Жол» бастамаларындағы шараларды барлық күш-жігерімен атқаратындығына сенеді.

Еліміздің әлеуметтік-саяси өмірі мен жағдайы сипатталатын әр Жолдаудың өзіндік салмақты жүгі бар. Жаңа қазақстандық патриотизм идеясынан бастау алатын «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясы нұрлы жолмен жалғаспақ. Қазақ хандығының 550 жылдығы, Қазақстан халқы Ассамблеясы мен Конституцияның 20 жылдығы, Ұлы Жеңістің 70 жылдығы мерекеленетін жылда Жолдау қағидалары сәтті жүзеге асатындығына сеніміміз мол.

ПСИХОЛОГИЯ

Психологическое развитие старшеклассников с ДЦП

Бакалбаева Гулшат Аккуловна¹, магистр естественных наук, преподаватель;

Талгатова Камшат Талгатовна², магистрант

¹Университет «Болашак» (г. Кызылорда, Казахстан);

²Университет «Кайнар» (г. Алматы, Казахстан)

Подростковый возраст — самый трудный и сложный из всех детских возрастов, представляющий собой период становления личности. Вместе с тем это самый ответственный период, т.к. здесь закладываются основы нравственности, формируются социальные установки, отношения к себе, к людям, к обществу. Кроме того, в данном возрасте стабилизируются черты характера и основные формы межличностного поведения. Главные мотивационные линии этого возрастного периода, связанные с активным стремлением к личностному самосовершенствованию, — это самопознание, самовыражение и самоутверждение [1].

Формирование личности у подростков-инвалидов с нарушениями в психике и опорно-двигательной системе, происходит в условиях ограниченного жизненного пространства и коммуникативности, иногда в полной зависимости от посторонней помощи в самообслуживании. Отсутствие условий, при которых возникают и развиваются способности, целеустремленность, активность и жизнестойкость, влияет на формирование навыков самостоятельности, адекватных взаимоотношений с окружающими, без которых невозможно гармоничное взаимодействие внешней среды обитания с внутренним миром индивидуума. Это вызывает неуверенность в себе, комплекс неполноценности, ориентирует на потребительское сознание и иждивенчество, то есть ведет к синдрому социального инфантилизма. В результате — потенциал личности теряется, а затраты на социальную помощь «дивидендов» для общества практически не приносят [2].

Ребенок с ДЦП испытывает тревогу, связанную как с отделением, так и с поглощением. Симбиотические отношения иллюзорно дают возможность преодолеть беспомощность, но усиливают тревогу. У подростков с ДЦП можно говорить о невротической тревоге, т.к. она неадекватна объективной опасности, включает в себя вытеснение, подростки ограничивают свои действия и сужают поле сознания с помощью невротических защитных механизмов, в том числе и такого как «развитие симптома» [1].

Как показывает практика, у подростков с ограниченными возможностями здоровья при переходе к старшему школьному возрасту отсутствуют навыки социальной адаптации и самореализации. Большинство таких подростков не обладает навыками конструктивных коммуникаций и умением ответственно организовывать свою жизнь. Возможно, что при формировании личности детей с ограниченными возможностями был нарушен принцип равенства субъектных и объектных компонентов [2].

Гибкость мышления является важным личностным ресурсом, который способствует повышению эффективности самореализации и социальной адаптации подростков и старшеклассников с диагнозом ДЦП. Соответственно развитие гибкости мышления у учащихся специализированных школ-интернатов и коррекционных школ, должно являться первостепенной психолого-педагогической задачей, решение которой имеет важное психопрофилактическое значение в плане предупреждения дезадаптации детей с патологией опорно-двигательного аппарата.

Для детей с церебральным параличом характерны разнообразные расстройства эмоционально-волевой сферы проявляются в виде повышенной эмоциональной возбудимости, раздражительности, двигательной расторможенности, у других — в виде заторможенности, застенчивости, робости. Склонность к колебаниям настроения часто сочетается с инертностью эмоциональных реакций. Так, начав плакать или смеяться, ребенок не может остановиться. Повышенная эмоциональная возбудимость нередко сочетается с плаксивостью, раздражительностью, капризностью, реакцией протеста, которые усиливаются в новой для ребенка обстановке и при утомлении. Иногда отмечается радостное, приподнятое, благодушное настроение со снижением критики к своему состоянию. Нарушения поведения встречаются достаточно часто и могут проявляться в виде двигательной расторможенности, агрессии, реакции протеста по отношению к окружающим. У некоторых детей можно наблюдать состояние полного безразличия, равнодушия, безучастного

отношения к окружающим. Следует подчеркнуть, что нарушения поведения отмечаются не у всех детей с церебральным параличом; у детей с сохранным интеллектом — реже, чем у умственно отсталых, а у спастиков — реже, чем у детей с атетонными гиперкинезами.

У детей с церебральным параличом отмечаются нарушения личностного развития. Нарушения формирования личности при ДЦП связаны с действием многих факторов (биологических, психологических, социальных). Помимо реакции на осознание собственной неполноценности, имеет место социальная депривация и неправильное воспитание. Физический недостаток существенно влияет на социальную позицию ребенка, подростка, на его отношение к окружающему миру, следствием чего является искажение ведущей деятельности и общения с окружающими. Причиной этих нарушений чаще всего является неправильное, изнеживающее воспитание больного ребенка и реакция на физический дефект [3].

Структура интеллектуальных нарушений при гиперкинетической форме ДЦП отличается своеобразием. У большинства детей в связи с преимущественным поражением подкорковых отделов мозга интеллект потенциально сохранен. Ведущее место в структуре нарушений занимают недостаточность слухового восприятия и речевые нарушения (гиперкинетическая дизартрия). Дети испытывают затруднения при выполнении заданий, требующих речевого оформления, и легче выполняют визу-

альные инструкции. Для гиперкинетической формы ДЦП характерно удовлетворительное развитие праксиса и пространственного гнозиса, а трудности обучения чаще связаны с нарушениями речи и слуха.

При сниженном интеллекте особенности развития личности характеризуются низким познавательным интересом, недостаточной критичностью. В этих случаях менее выражены состояния с чувством неполноценности, но отмечается безразличие, слабость волевых усилий и мотивации. По данным Э.С. Калижнюк, отмечается некоторая корреляция между характером неврологических расстройств (формой ДЦП) и эмоциональными и характерологическими особенностями больных: дети со спастической диплегией склонны к страхам, робки, пассивны, с трудом устанавливают контакт с окружающими, глубоко переживают физический дефект; дети с гиперкинетической формой ДЦП более активны, эмоциональны, общительны, чаще недостаточно критичны к своему заболеванию, переоценивают свои возможности [2].

Итак, психическое развитие ребенка с церебральным параличом характеризуется нарушением формирования познавательной деятельности, эмоционально-волевой сферы и личности. Перед специалистами, работающими с этими детьми, встает важная задача профилактики и коррекции этих нарушений. Конкретные задачи этой работы в отношении каждого ребенка могут быть определены только после комплексного обследования.

Литература:

1. Калижнюк, Э.С. Психогенные реакции и особенности формирования личности при детских церебральных параличах. — М.: Минздрав СССР, 1982.
2. Сараева, Н.М. Характеристика волевой активности подростков с нарушениями опорно-двигательного аппарата по материалам экстенсивных методов // Дефектология. — 1979.
3. Данилова, Л.А. Методы коррекции речевого и психического развития у детей с церебральным параличом. — Л., 1977.

ПЕДАГОГИКА

12 жылдық білім беру жүйесіндегі зерттеушілік технологиясының маңыздылығы

Абдикаева Айгерім Шайхидинқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы;
Тұнғатова Нұргүл Әмірханқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Елбасының Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында «Ұлттың бәсекеге қабілеттілігінің аса маңызды шарты — бұл әлемдік бәсекелестік үдерісінде табысқа жетуге мүмкіндік беретін күшті рух пен білім» деген сөзі әрқайсысымызды ойландыратыны сөзсіз.

Сондықтан қазіргі таңда қоғам алдына қойылып отырған басты міндеттердің ең бастысы — бүкіл білім жүйесін түбегейлі жаңартып, әлемдік деңгейге сәйкес келетін, жастарға сапалы білім беруге мүмкіндік жасау.

Осыған орай, қазіргі таңда білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында 12 жылдық білім беру жүйесіне көшу ең басты міндеттердің бірі. 12 жылдық мектептің басты ерекшелігі — баланың жан-жақты дамуына, өз пікірі мен ойын ашық жеткізуіне, әр адамға табиғатынан берілген шығармашылық әлеуетін толық іске асыруына ықпал ететін, өзін-өзі танып, келешегін айқындауға саналы түрде дайын болуға, қоғамның экономикалық, мәдени, саяси, өміріне белсенді араласуға мүмкіндік беретін психологиялық-педагогикалық институт ретінде қалыптасуы болып табылады [1;3].

Орыс педагогі Қ. Д. Ушинский айтқандай, қазіргі заман талабына сай, әр мұғалім, өз білімін жетілдіріп, ескі бірсырынды сабақтардан гөрі, жаңа талапқа сай инновациялық технологияларды өз сабақтарында күнделікті пайдаланса, сабақ тартымды да, мәнді, қонымды, тиімді болары сөзсіз. Бұл жөнінде Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі — оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен. Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев жолдауында айтқандай: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін — білім».

Сондықтан, қазіргі даму кезеңі 12 жылдық білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісінің технологияландыру мәселесі жүзеге асырылып жатыр. Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс — тәжірибесі зерттеліп, мектеп өміріне енуде.

12 жылдық білім беру парадигмасына көшуге байланысты бүгінгі күні мектеп алдында кез келген жағдайда туындаған проблеманы шешуге қабілетті, өзінің өмірін басқаруға күзиретті тұлғаны қалыптастыру міндеті тұр. Олардың оқушының күзиреттілігін қалыптастыратын әдістердің, ішіндегі ең негізгісі зерттеушілік оқыту технологиясы болып табылады.

Зерттеушілік технология — оқушыларды айналадағы құбылыстарды бақылап, ондағы заңдылықтарды тануға, өздігінен қорытынды жасай білуге үйрету. Оқушының белсенділігін, қызығушылығын қалыптастырып, оның ойын дамытуға, өздігінен ізденуге бағытталады.

Баланы айналаны өз бетімен танып білуге деген табиғи ұмтылысы негізінде құрылған оқытудағы зерттеу тәсілін пайдалану ерекше орын алады. Зерттеуге оқытудың басты мақсаты-адамзат мәдениетінің кез-келген саласындағы іс-әрекеттің жаңа тәсілдерін баланың өз бетімен, шығармашылықпен, меңгеру қабілеті мен дайындығын қалыптастыру. Бала оқытуда зерттеу тәсілін қолданудың қажеттілігі бала болмысының білмекке құмарлығымен, оның қоршаған дүниені зерделеуге деген қызығушылығымен түсіндіріледі. Оқушылардың өзіндік зерттеулері, олардың жеке қажеттіліктері сұраныстарын қанағаттандыруға септігін тигізеді. Сонымен қатар, өзіндік зерттеулер интеллектуалды және шығармашылық қабілеттерді, ойлау және зерттеу біліктерін дамытуға мүмкіндік береді. Өзіндік зерттеулердің көмегімен оқушылар дүниені тани келе, өздері үшін жаңа білімдерді дайын күйде алмай, өз бетімен ашады. Зерттеушілік жұмыс балалардың өз қызығушылығынан басталады. Бұл пікір Абай атамыздың жетінші қара сөзіндегі: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біріншісі — «ішсем, жесем, ұйықтасам» — деп, екіншісі — «көрсем, білсем» — деп, ер жетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, «ол неге үйтеді», «бұл неге бүйтеді» деп көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді, — деген ой-тұжырымы растайды. [2;46]

Біздің пайымдауымызша, білім беру жүйесінде оқушылардың зерттеушілік технологияны жүзеге асырудың мәнін қабілеттің дамуымен байланыстырдық:

— интеллектуалдық; яғни психологиялық-педагогикалық ойлау қабілетінің дамуы, зерттелетін объектіні талдай білуі, ізденісті ұйымдастыра білуі, сапалық талдаулары мен байланысы, тұжырымдар мен қорытындылар дайындау, қарама-қайшылықты таба білу, білімділігі;

— коммуникативтік; зерттеу процесінде өзін қоршаған ортамен, адамдармен, достарымен дұрыс қарым-қатынас орната алуы;

— эмоционалды-еріктік; өзінің ішкі күйін, сезімін, мінез-құлқын меңгеру;

— дидактикалық; материалды баяндай алу біліктілігі, зерттеушілік міндеттерді түсінікті, қызықты, анық, аргументті талдай білуі;

— ұйымдастырушылық; танымдық іс-әрекетін, өз жұмысын ұйымдастыра алуы;

— танымдық; жаңа ақпараттармен жедел қарулана алуға мүмкіндік беру.

Зерттеушілік технология — өзінің дидактикалық негізі бойынша шынайы өмірде, тиімді әрекет етуге мүмкіндік беретін қабілеттерді қалыптастыруды көздейтін, білім берудегі күзінеттілік тәсілді қолдайтын технология.

12 жылдық білім беру жүйесінде зерттеушілік технологиясының ерекшелік жағы ол жеке тұлғалық қасиеттерге бағдарланған оқыту, проблемалық бағытқа және шығармашылық сипатқа ие, оның басты бағдары-білім беру, жаңа дүниені ашу мен іздену арқылы білімді іс жүзінде қолдану; баланың жалпы және арнайы қабілеттерін дамыту, білім біліктерді игеру мүмкіндіктерімен оларды қолдану жолдарын көрсетеді. [3; 35]

Зерттеуші мұғалімнің басты міндеті оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыру үшін сол мәселені зерттей білуге үйрету. Олай болса, зерттеушілік оқыту технологиясы» әдістемелік құралын, п. ғ. д. Ү.Б. Жексенбаеваның төменгі сынып оқушыларының зерттеушілік дағдысы мен мәдениетін дамытуға арналған «Мен зерттеуге үйренемін» атты оқу құралын негізге алуға болады. Зерттеу процесі мынадай бөліктерден тұрады:

1. Зерттеу мәселесін қалай анықтауға болады?
2. Зерттеу тақырыбын қалай анықтауға болады?
3. Зерттеу болжамы
4. Зерттеу әдістері
5. Жұмыс жоспарын қалай құруға болады?
6. Зерттеу жұмысының қорытынды кезеңі — жобаның тұсауын кесу немесе қорғау

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасында 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. — Астана, 2004. — 3—4 бб.
2. Жексенбаева Ү. Б., Игенбаева Б.Қ., Ниязова Г.Б. Оқушыларды зерттеушілік оқытудың технологиясы. — Астана, 2006. — 48 б.
3. Кенжеғұлова А. 12 жылдық білім беру жүйесінің педагогикалық-психологиялық негіздері. — Ақтөбе, 2009. — 200—248 бб.
4. Керейбаева А. Бастауыш мектептегі зерттеу жұмыстары // Мектептегі ғылыми жұмыс. — 2009. — №5. — 25—26 бб.

7. Баяндама мәтінін жазу

8. Көрнекілігі

9. Сұрақтарға жауап беруге дайындалу.

Жоғарыда ұсынылған әдістемелік құралында зерттеу әрекеті проблеманы анықтаудан басталып, алынған нәтижелерді презентациялауға дейінгі циклден тұрады. Мұғалімдердің алдында әр оқушыны зерттеу әдістерімен таныстыру, зерттеу мәдениетін қалыптастыру, осыған байланысты сыныппен бірнеше рет фронтальдық, кіріспе сабақтарын өткізу міндеттері тұр. Қазіргі кездегі баланың интеллектісіне, дербес ойлауын дамытуға бағытталған, өз бетімен ізденуге даярлайтын жеке жұмыстар көптеп беруге болады. Балаларды мектепке дайындау, мектепке бейімделуін және оқытудың жетістігін қамтамасыз ететін маңызды құрамы психологиялық дайындық компоненттері болып табылады [3; 238].

Білім беру жүйесінде оқушылардың зерттеушілік әрекеті арқылы зерттеушілік мәдениеті де қалыптасады. Оқушылардың зерттеушілік мәдениетін қалыптастыруда төмендегі бағыттар болуы керек:

- пән саласы бойынша дүниетанымын кеңейту;
- өзін-өзі дамыту, өзіне-өзі талдау жасау;
- өзін-өзі бағалауды арттыру;
- шығармашылық қабілетін жетілдіру.

Бір сөзбен айтқанда, қазіргі Қазақстанның әлемдік деңгейге шығуға бағыт алып, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастырудағы 12 жылдық білім беру жүйесінде зерттеушілік технологиясын қолданудың маңызы зор екендігі дау туғызбайтын ақиқат деп білеміз.

Қорыта келе, білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында 12 жылдық білім беру жүйесінде зерттеушілік технологиясы арқылы бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік мәдениетін қалыптастырамыз деген тұжырым жасай отырып, төмендегідей ұсыныстар береміз:

бастауыш сынып мұғалімдері үшін оқушылардың зерттеушілік мәдениетін қалыптастыруға арналған арнайы курс ұйымдастыру;

12 жылдық білім жүйесінде жасалатын оқулықтардың мазмұнын зерттеушілік технологияның элементтерін пайдалана отырып жасау

бастауыш сынып оқушыларының дүниетану сабағында оқушыларға жиі зерттеу жұмыстарын ұсыну; зерттеу жүргізуіне басшылық жасау, зерттеу жұмысын қорғау.

Болашақ педагог-психологтардың жаңа педагогикалық инновациялық технологияларды қолдануға даярлығын қалыптастыру

Абдраманова Гульмира Бостановна, биология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;
Таженова Сандугаш Калмахановна, география магистрі, оқытушы;
Примбетова Айгуль Имангалиевна, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі кезде егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда.

Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі. Өйткені, жаңа педагогикалық технологияны меңгеруге оқытушыларды даярлау — оларды кәсіби білімін көтеруге дайындау аспектісінің бірі және педагогтың жеке тұлғасын қалыптастырудың үрдісіндегі іс-әрекеттің нәтижесі болып табылады.

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту білім беру мекемелерінің басты міндеті болып отыр. Ол бүгінгі білім беру кеңістігіндегі ауадай қажет жаңару оқытушының қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылық жемісімен келмек. Сондықтан да мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді [1].

Оқу-тәрбие процесінде жаңа педагогикалық технологияларды ендірудің алғы шарты оқытушылардың инновациялық іс-әрекетін қалыптастыру болып табылады. Жаңа педагогикалық технологияны меңгерген әрбір оқытушы өз сабағын нәтижелі даму жағынан көре алады. Оқытушы алғаш педагогикалық технологияларды оқып үйренеді, екіншіден, меңгереді, үшіншіден, жаңа педагогикалық технологияларды тәжірибеде қолданады, төртіншіден, оны дамытып, нәтижесін тексереді.

Жаңа инновациялық оқыту технологиясы кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып табылады. Инновациялық оқыту технологиясын меңгеру үшін педагогикалық аса зор тәжірибені жұмылдыру қажет. Шындығында да әрбір педагог жаңа инновациялық технологияны меңгеру барысында өзін-өзі дамытады және өзін-өзі қалыптастырады. Осыған байланысты педагогикалық технологияларды қолдану, жаңа білім мазмұнын, инновациялық әдіс-тәсілдерді, жаңа оқу жоспары мен оқу бағдарламаларын ендірудің тиімді құралы болып отыр.

Педагогикалық технологияларды енгізуде оқытушы іс-әрекетінің маңызы зор. «Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгеру оқытушының интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің

қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі», — деп көрсетеді С. В. Селевко [2].

XXI ғасырда болашақ мамандарды даярлау, олардың кәсіби бейімделуін қалыптастыру мәселелері — кезек күттірмейтін өзекті қоғам талабы. Сондықтан болашақ педагог-психологтардың жаңа педагогикалық инновациялық технологияларды қолдануға даярлығын қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі жасалды. Болашақ мамандардың жаңа инновациялық педагогикалық технологияларды қолдануға даярлықты қалыптастыру мына көрсеткіштерді қамтиды: [3].

Мотивациялық өлшемдеріне танымдық қызығуды қалыптастыру бейнесі жатады. Оған болашақ мамандарды қалыптастыру, құндылық қарым-қатынас, болашақ маманның өзінің кәсіби шеберлігін дамытуға талпынуы, болашақ мамандығын ерекше жақсы көруі, ұрпақ тәрбиесінде ұстаздың жетекші орнын сезінуі, кәсіби жеке біліктілік деңгейін көтеруге бағыттылығы, инновациялық іс-әрекетке ұмтылу әрекеттері кіреді.

Мазмұндық өлшемдеріне болашақ маманның жалпы мәдениеттілік дайындығы мен пәндік әдіснамалық дайындығының деңгейі, мамандығы бойынша білімі, педагогикалық біртұтас білім жүйесі, біртұтас педагогикалық үрдістің заңдылықтары мен қозғаушы күштерінің жалпы теориялық білім негіздерімен қарулануы кіреді.

Бейімділік өлшемдеріне болашақ маманның барлық жағдайға бейімделе алу қабілеті жатады: бейімділік жағдаятына бағдарлана алуы, микроорта өзгерістеріне сай қолайлы инновациялық педагогикалық технологияларды таңдай алуы. Бейімділік өлшемдері болашақ маманның білімгер мәртебесінен оқытушы, ұстаз мәртебесіне ауысуының ерекшелігін сезіне білуімен, бейімділік іс-әрекетті жүзеге асырудың жаңа әдіс-тәсілдерін пайдалана алуларымен ерекшеленеді.

Танымдық өлшемдері болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны жедел тани алуымен, өзін кәсіби жүзеге асырудың нәтижелі әдіс-тәсілдерін пайдалануымен, инновациялық педагогикалық технологияларға қызығу танытумен ерекшеленеді. Оған болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны біліп тануы, кәсіптік білімін өз әжірибесінде қолдана білуі, инновациялық педагогикалық технологияларды оқып меңгеруі, үйренуі жатады.

Іс-әрекеттік өлшемдері болашақ маманның өзінің кәсіби іс-әрекетінің мақсаты мен міндетін анықтай алуы және педагогикалық қарым-қатынастық үрдісті тиімді

жүзеге асыра алуымен өлшенеді. Оған болашақ маманның өз пәнін жете меңгеруі, біртұтас оқу-тәрбие үрдісінің психологиялық, педагогикалық негіздерін білуі, педагогикалық үрдісті жоспарлап, жүзеге асыра алуымен өлшенеді.

Технологиялық өлшемдері оқытудың әдістемелік мақсаттары, оқыту үрдісі, оның міндеттерін анықтай алуы, оқытудың нәтижесін болжай алуы және психологиялық-педагогикалық білімдерді меңгерумен анықталады. Оған болашақ маманның біртұтас оқу-тәрбие үрдісінде сабақты тиімді ұйымдастыра білуі, оқушылармен ынтымақтастық қарым-қатынасты жүзеге асыра алуы, біртұтас педагогикалық үрдісті диагностикалау алуы және сабақтың нәтижесі жоғары болатындай ең тиімді педагогикалық технологияны таңдай алуы қажет.

Шығармашылық өлшемдеріне шығармашылық ептілікті, шығармашылық белсенділікті, болашақ ма-

манның шығармашылық-ізденушілік дамыту кіреді. Оған болашақ маманның ғылыми-зерртеу жұмыстарына өзіндік талдау жасай алуы, өз білімін көтеруге, жетілдіруге талпыныстың болуы мен инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануға өзіндік жаңалықтар, өзгерістер енгізумен және жаңалықты шығармашылықпен қолдана алуымен сипатталады. Осы аталған көрсеткіштердің әсерінен білім, кәсіп, іскерлік, іс-әрекет, игеру, нәтиже құралады. Білім жалпы, кәсіби, техникалық, арнайы білім болып бөлініп кәсіппен ұштасады. Ал кәсіп — мамандық таңдау, мамандықты меңгеру. Білім алып кәсіп иесі болу үшін іскерлік қажет. Іскерлік — оқу, білім, кәсіп, тәжірибе, ізденушілік, өзіндік жұмыс, іс-шаралар, дағдыды туындайды. Іскер болу үшін іс-әрекетті меңгеру қажет. Іс-әрекет әрекеттен, операция, қимыл-қозғалыстан тұрады. Барлық үрдіс байланыса орындалғаннан соң нәтиже көрсеткіші пайда болады.

Әдебиет:

1. Бұзаубақова К. Жаңа педагогикалық-технологияны меңгеру — міндет // Қазақстан мектебі. — 2005. — №9–10. — 25–26 бб.
2. Қамзина Б. М. Жаңа инновациялық технологияларды оқу-тәрбие үрдісіне енгізудің педагогикалық шарттары // Валеология. — 2006. — №3. — 4–5 бб.
3. Қазақстан-2030 // Егемен Қазақстан. — 1997. — 11 қазан.

Орта мектептерде оқушыларға тәрбие және білім беру мәселелері

Ақышова Нұргүл Мақсұтқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы;
Ахметова Гүлжаухар Есіркепқызы, оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі заманғы мектеп көп нұсқалы және өзін-өзі басқару тәсілімен жұмыс жасауда. Білім беру жүйесінде ізгілендіру процесі жүруде, мұнда оқушы тұлғасын алдыңғы қатарға шығару, оның талаптарын қанағаттандыру, жеке қабілеті мен дарынын, тұлғалық сапалық қасиеттерін дамыту үрдісі болып саналады. Оңтайланған педагогикалық жүйе мәнін көрсететін білім беру үрдісінің ұйымдастырылуы ынтымақтасу педагогикасы идеясын жүзеге асырады. Бұл мектептегі басты қиындықтың бірі — мұғалім мен оқушы қарым-қатынасында кездесетін қиыншылықты жояды. Оқыту үрдісі тек психологиялық жағынан ғана емес, сыныптағы дәстүрлі сабақ жүйесін айрықшалап ұйымдастырылуы да өзгеріске ұшырады. Оқыту үрдісін өзгертуде ғылыми көзқарастарға ерекше мән беріледі. Мектеп мұғалімдері пайдаланатын технологиялар негізіне ақыл-ойдың дамуын сатылы қалыптастыру, проблемалық оқыту, дамыта оқыту сияқты психологиялық — дидактикалық теориялар т. б. жатады.

Мектепте қалыптасқан озық дәстүрлердің тәрбиелік және білім беру мүмкіндігін пайдалану, оқушыны ауылдағы әлеуметтік — оқу ортасын өзгертуге қаты-

сушы ретінде дамыту, оның жеке тұлғасының парасаттылығының тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Білім беру бағдарламасын жасаудағы жасампаз бейімдеу қимылдары — кәсібиліктің маңызды көрсеткіші. Мұғалім жергілікті жер мен өндірістің ерекшелігіне қарай, өз оқушыларының жеке ерекшеліктері мен мүдделеріне сай бағдарламаны түзетіп, икемдеп отырады. Оқыту мазмұнын өзгерте отырып, түрлі пәндер бойынша практикалық жұмыстар енгізе отырып, нақты жергілікті материалды, балалардың икемділігін шеберлікпен ұйымдастыра отырып, ол оқушыларды өз танымдық тәжірибесін пысықтауға итермелейді.

Ал, жалпы алғанда мектептердегі балалардың өзара қарым-қатынастарының шектеулігі сабақ түрлерін байытуды, оқыту әдістерін түрлендіруді талап етеді.

Оқушы дамуына әсер ететін негізгі әдістер ішінара іздеу, оқу диалогы, проблемалық оқыту әдістері т. б. болып табылады.

Ішінара іздеу сабағында мұғалім баланың әр қадамын назарға алып, оның жас ерекшеліктерін ескеріп отырады. Ішінара іздеу эвристикалық әңгімеде жүзеге асады,

мұғалім проблемалық сұрақ қояды, оқушы талқыланатын сұрақтарды ой елегінен енгізіп, жауап береді. Мектеп мұғалімдері оқу диалогын өз тәжірибелерінде сәтті қолданады.

Диалог — оқу материалының мазмұнына негізделеді. Бірақ мұндай диалог сөздерін жоспарлау сабақ басталмастан бұрын өтеді де, ол оқушының тапсырманы игеру дәрежесіне немесе дайындығына бағытталуы керек. Себебі, жоспарланған диалог мәтіні мұғалімге белгілі болғанымен, оқушыларға белгісіз болады. Диалог сабақтарда оқушылар мұғаліммен тең дәрежеде әңгімелесе алады. Сондықтан оқу мазмұны ол үшін маңызды, ол өзіне керекті сұрақты өзі қояды, іштей өзімен — өзі диалог құрады.

Проблемалық оқыту әдісі де маңызды. Сабақты түсіндіру проблема қоюға алмастырылады. Мұғалім басты проблеманы қояды, оны шешуде балалар алдына жеке проблемалар қою арқылы қарама — қарсы шешу жолдарын көрсетеді, көзқарас күресін тәжірибе көмегімен дәлелдемелер арқылы көрсетеді.

Мектепте сондай-ақ ойын әдістері амалдары мен түрлері (рөлдік ойындар, іскерлік ойындар), қалыпты емес сабақтар (саяхат сабақ, аукцион сабақ, театр сабақ) өткізіледі. Ойын кезінде бала қимыл субъектісі. Демек, ол ойын нәтижесін көздейді. Бастауыш сынып оқушылары рөлдік ойындар ойнағанды ұнатады. Костюм мен модельдері бар рөлдік ойындар оқу үрдісін белсенді ететін маңызды дидактикалық құрал болып табылады.

Сонымен қатар, «Ертегі» әдістемелік амалын мұғалімдер бастауыш сыныпта кеңінен қолданады. Яғни ертегіден үзінділер, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынастарды пайдалану балалардың тілдік қорын молайтуға, сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға ықпалын тигізеді. Ал, ойын үлгілерін жаңа білімді меңгерту, білімін пысықтау, білігі мен дағдысын бақылау үшін қолдануға болады. Бастауыш сынып балаларының қиялы мен ойлауы ұшқыр болады. Қиын тақырыптарды олар ойын арқылы да игереді. Оқу мақсаты мұндай сабақтарда сәтті жүзеге асады.

Біз оқыту үрдісін мектеп оқушысын бейімдеп оқыту жүйесі деп қараймыз, ол оқушының жеке тәжірибе мен танымдық күшін қамтамасыз етуге арналған.

Жалпы орта мектепте бала тұлғасының қалыптасуына ықпал ететін негізгі әлеуметтік — экономикалық және мәдени — тұрмыстық ахуалы. Осыған байланысты орта мектеп мұғалімінің негізгі мақсаты — өмір сүру қажеттілігіне сенімділігі бар баланың жеке тұлғасын қалыптастыру. Оқушының туған жеріне адалдығын сақтап, қоршаған ортаға белсенді араласып, жалпы мәдени дамытып, білімге деген ынтасын арттыру, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру, болашақта үлкен ортаға бейімделуге қабілетті тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Сынып жетекшісінің тәрбиелік қызметінің жүйесі бар. Ол жан-жақты оқу-тәрбиесінің мақсаты мен міндеттерінен туындайтын, өзара байланысты оқу-тәрбие шараларының жиынтығы, сынып жетекшісінің оқушылармен жүргізетін барлық жұмысының бағыттарын (саяси-идеялық, адам-

гершілік, дене, эстетикалық, еңбек тәрбиесі, т. б.) қамтиды.

Оқушыларды жан-жақты тәрбиелеу үшін сынып жетекшісі оларды зерттеп білу қажет. Оларды зерттеп білу, сынып жетекшісінің өз қызметін ойдағыдай атқарудың басты шарты. Сынып жетекшісі балалар туралы мынандай мәліметтерді білуі қажет:

- оқушының денсаулығы;
- отбасындағы тұрмыс жағдайы;
- ішкі жан дүниесі, рухани байлығы;
- мінез-құлқы, темпераменті, қабілеті, еркі, зейіні, т. б.
- ата-ана, үлкендермен, құрбыларымен қарым-қатынасы;
- әдептілігі, адамгершілігі;
- еңбекшілдігі;
- интеллектуалдығы;
- саяси сауаттылығы;
- Эстетикалық талғамы.

Осы айтылғанның бәрін сынып жетекшісі педагогикалық зерттеу әдісін қолдана отырып жинақтайды. (бақылау, әңгімелесу, эксперимент, т. б.)

Сынып жетекшісі тек шәкірттермен қызметтес болмай, сонымен бірге жалпы ұстаздармен де қызметтес болғаны дұрыс. Мұндай жағдайда бала туралы пікір алмасадy, дұрыс мәлімет жинақтауға болады. Сынып жетекшісінің мақсаты- бала тәрбиесі мен білімін жетілдіру, іске асыру, ұйымдық қызмет атқару. Сынып жетекшісінің шәкірттердің ата-аналарымен қызметі де үлкен ізденісті талап ететін тақырып. Сынып жетекшісі отбасымен жиі қарым-қатынас жасаушы тұлға. Ата-аналарға шәкірттердің оқу жұмыстары, тәрбиесін мәлімдей отырып, ата-аналармен бірлесіп сол кемшіліктерді жоюға атсалысады. Ата-аналармен жүргізілетін жұмыстың түрлері көп; отбасына барып тұру, жағдайын білу, ата-аналармен сөйлесу, пікір алмасу, педагогикалық тұрғыда сауаттандыру, сұрақ-жауап кештерін өткізу, т. б.

Сонымен сынып жетекшісі — мектеп басшыларының қызмет жобаларын іске асыратын белгілі тұлға. Ол шәкірттермен, ұстаздармен, ата-аналармен, жұртшылықпен қызметтес бола тұрып, сол қызметті ұйымдастырады. Соны атқару барысында мына мәселелерді қарайды.

- ұйымдық;
- саяси-тәрбиелік;
- талдау-қорытындылау;
- үйлестірушілік, хабарлаушылық;
- психологиялық;
- дем беруші, тежеуші, реттеуші;
- шығармашылық импровизация, т. б.

Сынып жетекшісінің қызметінің мазмұны сынып ұжымын ұйымдастыруымен байланысты. Осыған орай сынып ұжымын топтастырудың жолдары, оның үш кезеңі, мақсаты, қос ықпалы бар екенін еске түсірген жөн. Сынып жетекшісі шәкірттердің білім сапасын арттыруына көмектеседі. Оқу еңбегіне саналы жауапкершілікпен қарауға тәрбиелейді, күнделікті тәртіпке үйретеді, оқуда

өзара жолдастық көмек ұйымдастырады, өз сыныбының ұстаздарымен тұрақты байланыс және ынтымақтастық жасауға шақырады.

Мектеп басшылары тәрбие процесін жүргізуші, іске асырушылар болып табылады.

Олар шәәкірттермен, ұстаздармен, ата-аналармен, жұртшылықпен қызметтес бола тұрып, сол қызметті ұйымдастырады.

Мектеп тәрбиеге байланысты барлық қоғамдық күштерді ұйымдастыру және біріктіру рөлін атқарады. Ол ішкі тәрбие процесін басқарып қана қоймайды, сонымен бірге шағын аудандарда, ата-аналардың жұмыс істейтін кейбір еңбек ұжымдарында жүргізілетін тәрбие жұмысының мақсатқа бағыттылығын қамтамасыз етеді. Осы тұрғыдан мектеп — балалармен тәрбие жұмысын ұйымдастырудың, баланың дамуында және қалыптасуында әр түрлі факторлардың ықпалын үйлестіріп, біріктірудің орталығы.

Мектеп іс-әрекетінің ең бастысы — тәрбие түрлерінің (адамгершілік, ұлттық, отансүйгіштік, дене, еңбек, эстетикалық, т. б.) байланыстылығын күшейту. Осының нәтижесінде олардың кешенді түрде мақсаттары және міндеттері жүзеге асады.

Осы жұмыстардың барлығына мектеп ұжымы басшылық жасайды, көмектеседі, тиісті мамандармен, ұйымдармен бірігіп іске асыруды қамтамасыз етеді.

Бала тәрбиесінде қоғамдық тәрбие институттарының алатын орны ерекше. Олардың ынтымақтасып істейтін жұмыстарының негізгі бағыттары:

Әдебиет:

1. Майғанова Ш. Мектеп оқушыларын рухани дамыту мәселелері. Ғылыми-әдістемелік құрал. — Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002. — 179 б.
2. Илиясова А. Қласс жетекшісінің жүргізетін тәрбие жұмысының жүйесі. — Алматы, 1991. — 238 б.
3. Атемова Қ. Т. Отбасында баланың іс- әрекетін ұйымдастыру жолдары. — Алматы, 2002. — 169 б.

Биология пәні бойынша мектеп оқушыларын олимпиадаға дайындау жоспары

Байкенжеева Айнұр Тұрдыбайовна, биология ғылымдарының кандидаты, доцент;
 Назарова Гульмира Асылбековна, педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;
 Есеналиева Фариза, педагогика магистрі, оқытушы
 Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Педагогика тарихынан белгілі, мәдениеттің жас ұрпақты «өз бетінше шешім қабылдап, әрекет ете алуға» тәрбиелеу білім мазмұнында мәдениеттанымдық қызметтің дамуына себепші болды. Сондықтан, бүгінгі күні *білімнің даму көзі — мәдениет* болып белгіленіп, *оқушы — оны қабылдаушы* және оның *шығармашысы* тұрғысынан тәрбиеленеді

Шығармашылық қабілет — өзінің жаңашылдығымен, өзгешелігімен ерекшеленетін, өнім алуға мүмкіндік жа-

— педагогикалық ұжым, ата-аналар комитеті, үлкен кеңес мүшелері, кәсіпорын басшылары, шағын аудандағы жұртшылық бірігіп, тәрбие жұмысының жоспарын жасап, оны басшылыққа алады;

— мектеп, кәсіпорындағы және шағын аудандағы жұртшылық тәрбие жұмысыны бірігіп зерттейді, нәтижесін арнайы мектеп, отбасы, жұртшылық талқысына салып шешім қабылдайды, іске асырады;

— мектеп ата-аналарды және жұртшылық өкілдерін үнемі балалармен

— жұмыс істеуге даярлау үшін, оларды психологиялық-педагогикалық біліммен қаруландыруды, тәрбие жұмысына барлық жұртшылықты қатыстырады, әсіресе жаңашыл мамандарды, өндіріс озаттарын, спорт, өнер салаларындағы адамжарды, соғыс, еңбек ардагерлерімен кездесу ұйымдастырып, олардың тәжірибесін кеңінен пайдаланады, жалпы басшылық жасап, тәрбие жұмысын басқарады.

Бала тәрбиесіне ықпал ететін көптеген орта бар. Олар: отбасы, мектеп, аула, дос-жарандар, көрші, ағайын-туыстар, еңбек ұжымдары, жұртшылық, тағы басқалар. Қысқасы бала тәрбиесінде мектептің, отбасының, жұртшылықтың, еңбек ұжымдарының бірікке тәрбие жұмысы қажет. Осыны ұйымдастыратын — мектеп ұстаздары.

Олар сол жұртшылықты педагогикалық тұрғыдан сауаттандырып, жалпы тәрбие жұмыстарына жұртшылықты жұмылдырып, педагогикалық тұрғыдан сауатты басшылық жасауы тиіс.

сайтын жеке тұлға бойындағы қабілеттіліктің, білім мен біліктің болуы. Шығармашылық ұғымымен қатар дарындылық, талант деген ұғымдарда бар. Дарындылық немесе талант ұғымдары өздерінің мәні бойынша, белгілі бір әрекет саласында ерекше жетістікке жеткізетін адам қабілеті дамуының жоғары деңгейін білдіреді.

Мектепте жеке пәндерді оқуда ерекше білім жетістіктерін көрсеткен оқушылардың мәлімет банкісі құрылып, оқушылардың білім жетістіктері мен психопеда-

гогикалық диагностикалары салыстырылып, әр оқушыға күнделік жүргізілен. Ғалымдар [1,2,3] анықтағандай дарынды немесе талантты оқушылармен жасалынатын жұмыс түрлері төмендегідей:

1. Баланың қызығушылығына әрі табиғатына қарай ғылыми жұмысқа баулу;
2. Пәндік олимпиадалық жұмыстарға дайындау;
3. Қазіргі кезде жақсы дамып келе жатқан дебаттарға, пікір — сайыс яғни интеллектуальды ойындарға дайындау;
4. Мектептің ғылыми қоғамындағы үйірме жұмыстарын ұйымдастыру.

Байқап отырғанымыздай оқушыларды пәндік олимпиадаға дайындау маңызды орынға ие.

Пәндік олимпиадалардың негізгі мақсаттары мен міндеттері педагогтардың ғылыми-әдістемелік деңгейлерін анықтау, кәсіби және ақпараттық құзыреттілік деңгейлерін арттыру мен қатар, дарынды оқушының өзін қызықтыратын пәнде шығармашылық белсенділігін ынталандыру және қызығушылығын дамыту, ғылыми білімді насихаттау болып табылады.

Ертедегі Грецияда б. д. д 776 жылы қалыптасқан олимпиадалар тек түрлі спорттық жарыстарды ғана біріктіріп қоймаған, сонымен қатар өнер байқауларын да біріктірген. Тапсырмаларды орындау бойынша ұйымдастырылған байқаулар да олимпиада деп аталған. Тарихта ақыл ой жарыстарының барлығы содан бері белгілі болып келеді. Ерте Өрлеу дәуірінде Италида математикалық турнирлер кең көлемде таралған.

Олимпиадалық қозғалыстардың қалыптасуы мен дамуына, оларды ұйымдастыру мен өткізу әдістемелерін жасауда зор үлес қосқан ғалымдар: П. С. Александров, В. Г. Болтянский, А. Л. Брудно, Б. Н. Делоне, Ю. С. Ильяшенко, В. Ф. Каган, П. Л. Капица, Л. И. Каплан, М. Клайн, С. М. Козел, А. Н. Колмогоров, Н. Н. Константинов, М. А. Лаврентьев, Л. А. Люстерник, А. И. Маркушевич, И. С. Петраков, Д. Пойя, С. Е. Рукшин, А. Л. Савин, И. Ш. Слободецкий, В. И. Смирнов, С. Л. Соболев, В. Н. Сойфер, В. М. Тихомиров; А. Л. Тоом, Д. В. Фомин, Д. Шклярский, Л. Г. Шнирельман, И. М. Яглом және т. б.

Ұлы Отан соғысына дейін олимпиадалар жыл сайын өткізіліп тұрды да жалпы халықтық мойындаушылыққа ие болды. Соғыс жылдары Ашхабадта және Казанда, 1946 жылдан бастап Киевте, одан кейін Волгада, Смоленскіде, Иркутскіде, Саратовта, Минскіде өткізілген.

Түрлі білімдер саласы мамандарының дайындаған жұмыстары барлық елдерде жаратылыстану ғылыми циклдері пәндері бойынша олимпиадаларды өткізуге жақсы жағдай жасады. Совет Одағы кезінде математикалық олимпиадалармен қатар астрономиялық, физикалық, химиялық, биологиялық, географиялық және т. б. олимпиадалар өткізіле бастады.

«Ірі» олимпиадалар құрылымы одан әрі сатылана түсті: республикалық және Бүкілодақтық пәндік олимпиадалар, ал үлкен қалалар ішінде аудандық сатылары ұйымдастырыла бастады.

Соңғы жылдары түрлі пәндік олимпиадалардың міндеттері артқан:

- оқытудың міндетті нәтижесін бақылаушы;
- оқушыларды тиісті білім беру аясында оқыту формасы;
- оқушылардың ақыл ойын, шығармашылықтарын дамытушы форма;
- ақыл-ойы жоғары дәрежеде дамыған оқушыларды анықтау;
- оқушылардың кәсіби бейімділіктері мен қабілеттерін айқындау мен үйлестіруші;
- ЖОО емтихансыз қабылданатын оқушыларды таңдау формасы ретінде және т. б.

Осылайша қосымша білім беру жүйесінде, осы саладағы көп жылдық бай дәстүрде дарынды әрі танымдық деңгейлері жоғары балалармен жұмыс жасау мүмкіндіктері жатыр. Айта кету керек оқушылардың олимпиадалардағы нәтижелері мұғалімдердің қызметін бағалау аспектісінің бірі болып табылады.

Пәндік олимпиадалар — оқушылардың білім деңгейін тексерудің бұқаралық сипаттағы жарыс түрінде өткізілетін бірден — бір формасы.

Пәндік олимпиадалардың оқу үдерісіндегі негізгі роліне зерттеушілер түрліше анықтама береді. Ол туралы көзқарастар үш түрлі:

- білім беру сапасын сырттай бақылау формасының элементі [1];
- танымдық ойын түрі [2];
- оқушы тұлғасын дамыту тәсілі, яғни оқушылардың шығармашылығын, дарындылығын арттыруға ықпал ететін оқыту тәсілдерінің бірі [3].

Зерттеушілер өздерінің еңбектерінде оқушыларды пәнге қатысты дайындықтарын арттырудың біршама маңызды құралдарының бірі ретінде пәндік олимпиадаларды атап көрсетеді. Оқушылардың пәндік олимпиадалары қазіргі мектеп жағдайында олардың оқу мотивациясын қалыптастыруға, оқушылардың танымдық белсенділіктерін көтертін, шығармашылықтарын дамытуға, пән бойынша білімдерін кеңейтуге ықпал етуші құрал. Ең бірінші олимпиадалар біршама қиынырақ тапсырмаларды шешу қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді [4].

Дарынды балалармен жұмыстың бір формасы ретінде пәндік олимпиадалар қазіргі уақытта оқушылардың тек пәнге бейімділіктері мен қабілеттерін айқындауға бағытталған емес, сонымен қатар барлық оқу процесінің мазмұны мен оқыту технологиясын жетілдіруге бағытталған сыныптан тыс жұмыстың болашағы бар түрлерінің бірі болып отыр.

Зерттеушілердің тұжырымдауы бойынша олимпиада оқушының өзінің қандай екенін көрсете алатын, потенциалды мүмкіндіктерін ашатын әлеуметтік-психологиялық шарттарды жасайды [5].

Олимпиада резервтерімен жұмыс жүргізудің дайындық жолдарына тоқталсақ, ол ең алдымен төмендегідей ұйымдастыру және оқу — әдістемелік бағыттарда жүзеге асуы тиіс:

— ең алдымен биология пәнінің мектеп бағдарламасы шеңберінде сұрақтар мен тапсырмалар меңгерілуі керек, бірақ ол сұрақтар оқушыны шығармашылық ойлауға жетелеуі тиіс;

— биология оқу курстары бойынша алған теориялық білімдерін оқушы қолданбалық түрде көрсетуге, оның себеп — салдарын түсіндіруге, салыстырулар мен талдау жасауға, болжау жасау дағдыларын қалыптастыруға машықтандыру керек.

— оқушылар алдына қойылған мәселеге сараптау, айқындау, жіктеу, дәлелдеу қажет болса болжам жасау негізінде өз көзқарасын білдіруге үйрену қажет.

Қазіргі кезде баланы дамыту және дамуына жағдай жасау керектігі ешкімге таңсық емес. Сондықтан да олимпиадаға қойылатын талаптар күшеюде. Облыстық, республикалық олимпиада мектеп бағдарламасынан да білімді тереңдетуді қажет етеді. Олимпиадаларда биологияны өте жақсы меңгерген, қызығушылықтары жоғары балалар күш сынасады. Сондай жарыстарға оқушыларды іріктеу мақсатында арнайы курс жүргізіледі, курстың материалдары олимпиада тапсырмаларының теориялық жағын қамтуы керек. Биологиялық есептерді шығару арқылы оқушылардың ойлау қабілеті оқу материалдарын терең меңгеруі артады. Теориялық алған білімдерін практикада қолдана білу де есептер шығару арқылы жүзеге асырылады.

Мектеп бағдарламасының біліміне сүйене отырып, биология пәнін тереңдете оқытып, олимпиадаға дайындау мақсатында құрастырылатын арнайы курс бағдарламасының негізгі міндеттері:

1. Оқушыларға олимпиадаға дайындық кезінде биология пәні бойынша терең білім беру;

2. Оқушыларды биологиялық ізденісте болуға, өз бетімен жұмыс істеуге жағдай жасау;

3. Биология курсы бойынша білімдерін тереңдету болып табылады.

Күтілетін нәтиже, ізденімпаз, білімге құштар, терең және тиянақты білім алған оқушы дайындау.

Біз, өз тәжірибемізде оқушыларды биология пәні бойынша пәндік олимпиадаға дайындаудың күнтізбелік жоспарын төрт кезеңге бөліп жоспарлаймыз:

I. Оқушыларды таңдау: бақылау, сараптау, жазбаша жұмыс, оқушылардың жалпы және пәндік дарындылықтарын айқындау үшін алғашқы сауалнаманы алу.

II. Теориялық дайындық:

1. Тапсырмамен танысу. Рәсімдеу ережесі. Әдебиет көздеріне шолу.

2. Қлетканың химиялық құрамы.

3. Тірі организмдердің алуантүрлілігі. Систематика. Патшалықтар белгілері.

4. Өсімдіктер, Саңырауқұлақтар, Бактериалар патшалықтарының жалпы ерекшеліктері.

5. Жануарлар патшалығының жалпы ерекшеліктері.

6. Адам мүшелері жүйесінің ерекшеліктері.

7. Жалпы биологияның теориялық негіздері

8. Былтырғы жылғы олимпиадалық тапсырмаларға шолу жасау. Кеңес беру.

9. Қосымша әдебиеттермен жұмыс. Жазбаша конспектілер құрастыру.

10. Интернет желісі арқылы оқушылардың ғылыми-ізденушілік жұмыстарын ұйымдастыру.

III. Практикалық дайындық— іскерліктерін қалыптастыру.

1. Арнайы құралдармен жұмыс жасау, жануарлар мен өсімдіктердің түрлерін анықтау мен тану, микропрепараттар дайындау, биологиялық коллекциялар дайындау және т. б. біліктіліктерін қалыптастыру бойынша практикалық сабақтары.

2. Цитология бойынша тапсырмаларды орындау.

3. Генетикалық есептерді орындау.

4. Бұрынғы жылғы олимпиадалардың практикалық тапсырмаларын талдау.

5. Түрлі деңгейдегі практикалық тапсырмаларды орындау жолдарын талдау.

IV. Өзіндік дайындық

1. Бұрынғы жылғы түрлі күрделілік деңгейдегі олимпиадалық тапсырмаларды орындау;

2. Бұрынғы жылғы олимпиадалардың түрлі күрделілік деңгейдегі практикалық тапсырмаларды орындау

3. Логикалық тапсырмаларды орындау

4. Біршама қиынырақ тапсырмалар бойынша кеңес алу.

Жүргізілген зерттеу жұмысының негізінде оқушыларды пәндік олимпиадаға дайындау жұмысының мазмұнын, құрылымдық бөліктерін нәтиже өлшемдерін, көрсеткіштерін және деңгейлерін атап көрсетуге болады:

Мотивациялық деңгейде: дарындылықты дамытуда пәнге қатысты танымдық тапсырмаларды орындаудың қажеттілігін түсіну;

Мазмұндық деңгейде: олимпиадалық тапсырмалардың жауабын жүйелі зерттеп, іздеу жолдарын білу (ақпарат көздерін білу);

Іс-әрекеттік деңгейде: олимпиадалық тапсырмалар мазмұны бойынша білімдерін жаңа тапсырмалар жүйесінде қолдану.

Педагогикалық шарттары:

— оқушылардың дарындылықтарының деңгейін анықтау;

— оқушыларда оқу-зерттеу біліктіліктерін, ақпараттық сауаттылықтарын дамыту;

— оқушылардың жеке даму бағдарламаларын құрастыру;

— оқушыларды шығармашылық ізденіске баулу;

— жан-жақты ақпараттандыру;

— байқаулар ұйымдастыру.

Ең алдымен биология пәнінің мектеп бағдарламасы шеңберінде сұрақтар мен тапсырмалар меңгерілуі керек, бірақ ол сұрақтар оқушыны шығармашылық ойлауға жетелеуі тиіс. Биология оқу курстары бойынша алған теориялық білімдерін оқушы қолданбалы түрде көрсетуге, оның себеп — салдарын түсіндіруге, салыстырулар мен талдау жасауға, болжау жасау дағдыларын қалыптастыруға машықтандыру керек.

Әдебиет:

1. Бим-Бад Б. М. Педагогический энциклопедический словарь. — М., 2002. — с. 179.
2. Педагогический терминологический словарь. — СПб: Российская национальная библиотека, 2006.
3. Старикова Я. В. История физических олимпиад школьников: Методические рекомендации для учителей физики и студентов физико-математических факультетов пединститут. — Бийск, 1996. — 24 с.
4. Корсунова Олена Юрьевна. Педагогические условия организации интеллектуально-творческих ученических олимпиад: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01: Москва, 2003. — 170 с. РГБ ОД, 61:04—13/504—9
5. Шарапов Андрей Николаевич. Педагогические условия гуманизации режима интеллектуального испытания школьников на предметных олимпиадах: диссертация кандидата педагогических наук: 13.00.01. — Рязань, 2003. — 188 с.

Оқу-тәрбие үрдісінде шығармашыл тұлғаны қалыптастыру мәселелері

Досмамбетова Шолпан Базарбаевна, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы;
Садуахасова Гаухар Женисовна, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі таңдағы мемлекеттің білім беру саласындағы саясатының басты бағыты — шығармашыл, сындарлы ойлай білетін, өз мүмкіндіктеріне сенімді, әртүрлі әлеуметтік және өндірістік проблемаларды өз бетінше шешуге қабілетті азамат дайындау екендігі мәлім. Осыған орай әлемдік қауымдастықта айтарлықтай ықпалы артып келе жатқан еліміздің білім беру саласын халықаралық дәрежеге көтеру, бәсекеге қабілетті маман даярлау мақсатында тың да нақты қадамдар жасалуда.

Еліміздің Президенті Н. Ә. Назарбаев «Қазақстан-2030» бағдарламасында «Білім беру жүйесінің басты міндеті-тұлғаның ұлттық және жалпы азаматтық, құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде қалыптасуы, дамуы және кәсіптік тұрғыда жетілуі үшін қажетті жағдайлар жасау», — деп көрсетті [1].

Ғылымның әр саласында білім мазмұны мен көлемі қауырт өсіп отырған бүгінгі күні жан-жақты дамыған азаматтарды қалыптастыру, әсіресе мектеп оқушыларының өздігінше шығармашылық жұмыстарын орындау біліктілігін дамыту ең өзекті мәселенің біріне айналып отыр. Өйткені, білім берудің жаңа мазмұнына байланысты мұғалім әрекеті оқыту үрдісін ұйымдастырушы ретінде қарастырылып, оқушының тұлғалық аспектілерін дамыту мәселесі алғы орынға шықты. Бұл, оқу қызметінің субъектісі ретінде, даралық, өзіндік жұмыс істеуге, өзін-өзі тануға, білім алу арқылы дамуға ұмтылатын жеке тұлғаны қалыптастыру басты құндылық болып табылатынын көрсетеді.

Сондықтан оқушының өздігінен білім алу, іздену, қорытынды жасап, талдай білу дағдыларын қалыптастыру үшін, оның өзіндік біліктілігіне сүйене отырып, білім алу технологиясын меңгертуге көңіл аударылуда.

Адамның дамуы — ішкі және сыртқы жағдайлардың әсерлерімен қалыптасатын күрделі, ұзақ мерзімді, қарама-қайшылықты үрдіс. Тұлғаның қалыптасуы мен дамуы үш факторға: тегі, ортасы және тәрбиесіне тығыз байла-

нысты. Өзін қоршаған ортамен қатынасы арқылы адамның табиғи мәні ашылып, жаңа қасиеттері қалыптасады. Тәрбиенің сапасы тәрбиешінің тәрбие жұмысын мақсатты, жүйелі, кәсіби шеберлікпен жүргізуіне байланысты. Адам әлеуметтік жүйеде тәрбиеленіп, дамиды, қоғамда болып жатқан іс-әрекеттерге көзқарасы қалыптасады, нығаяды. Тұлға — біртұтас жүйе. Біртұтас жүйе ретінде адам өзін — өзі дамытып отырады. Педагогиканың негізгі мақсаттарының бірі — тұлғаны біртұтас жүйе ретінде тәрбиелеу. Тұлға — сана иесі. Шығармашыл адам — жасампаз тұлға. Өзін, айналасын, қоғамды жаңартып отырады. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының Білім беру туралы Заңында: «Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шынға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау», — деп атап көрсетілген [2].

Демек, білім беру мазмұнын жаңарту қажеттігі еліміздегі қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты қазақстандық білім беру саласында қалыптасқан ахуалдан туындап отыр. Бұл ретте біз педагогикалық әрекеттегі мұғалімнің шығармашылық жұмыстарын өздігінше орындау біліктілігін қалыптасу қажеттілігі мен педагогика ғылымында шығармашылық жұмыстарын өздігінше орындауды қамтамасыз ететін қабілетін арттыруымыз қажет. Сондықтан баланың табиғи бейімділігін дамытып, тұрақты, әлеуметтік құнды шығармашылық қабілетке айналдырудың, осы әрекетке педагогикалық басшылық етудің маңызы зор. Жүйенің басты мақсаттарының бірі — баланы оқыта оырып жалпы дамыту, еркіндігін қалыптастыру, өз бетінше ізденуге, шешім қабылдауға дағдыландыру, жеке қасиеттерін ескеру, басшылыққа алу, әрі қарай ұштау, тұлғалыққа бағыттау.

Шығармашылық бағыттың дамуы адамның өзін тұлға сезінуі мен айналасына өзіндік көзқарасы болуына байла-

нысты. Шығармашылық бағыттың дамуына денсаулығы, психикалық қызметінің дамуы, негізгі шарты — әлеуметтік жағдайы негіз болады [3].

Қазіргі қоғам жеке адамнан прогрессивті ойлай алатын белсенді әрекетті, жан-жақты болуды талап етеді. Өйткені, адамның қоғамда алатын орны, қазіргісі, болашағы үнемі толғандыратын мәселелер қатарына жатады. Бұл қоғамның дамуына тікелей байланысты. Жеке тұлға үнемі даму үстінде болу үшін әрекет шығармашылықпен байланыста болу қажет. Оқу әрекетінің жеке тұлғаны қалыптастырудағы мүмкіншіліктері белгілі педагог-психолог ғалымдардың (Ш.А. Амонашвили, В.В. Давыдов, М. Мұқанов, Т.С. Сабыров) ұдайы назарында болды.

Мұғалімдер оқу әрекетін оқушылардың жеке бас ерекшеліктерін ескере отырып, оқу-ойлау қабілеттерін жетілдіру табиғатын терең білуі тиіс. Оқу әрекетінің өзіндік ерекшеліктері бар. Оқу әрекетін қалыптастыру барысында тұлғалық қасиеттер — мақсаттылық, ұйымшылдық, жауапкершілік, табандылық, т. б қалыптасады.

ҚР-да орта білімді дамыту тұжырымдамасында: «білім беру мекемелерінің ең негізгі мақсаты — дүниетанымдық, құзырлылық, шығармашылықты тұлға қалыптастыру деп атап көрсетіледі. Қоғамда «орындаушы» адамнан гөрі «шығармашыл» адамға деген сұраныстың көп екендігін қазіргі өмір талабы дәлелдеп отыр.

Шығармашылық — бүкіл тіршіліктің бастауы. Мектепте білім беру ісіндегі басты бағдар — оқушылардың тек шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту және оларды шынайы өмірдегі дара тұлға етіп әзірлеу. Ол үшін ең біріншіден, өз таңдаулары бойынша оқытудың ұстанымын жүзеге асыру, яғни денсаулығын, дамуы мен қызығушылығын ескеріп, мүмкіндіктерін ашу. Екіншіден, оқыту үрдісінің сапасын арттырудың басты құрамды бөлігі — жақсы түсінікті тілмен жазылған оқулық. Бұрынғы әдіске арналған оқу үрдісінде мұғалімге басымдылық рөл берілсе, ал қазіргі оқу үрдісінде оқушы белсенділігі көрсетілуі тиіс. Ол өздігінен оқуы тиіс, ал мұғалімнің негізгі көңіл аударатын жайы: әрбір оқушылардың жеке қызығуы мен мүмкіндіктерін ашу. Әрбір оқушы басқа оқушымен салыстырылмайды. Керісінше, дамуына қарай өзімен-өзі салыстырылады. Мұғалімнің кез келген сабағы шығармашылық сипатта өткізіліп отырса, оқушы дербестігінің қалыптасуы жоғары деңгейге көтерілері сөзсіз.

Қазіргі оқу үрдісінде түрлі инновациялық технологиялар — білім сапасын арттырудың кепілі. Оны өз дәрежесінде пайдалану — оқушыны шығармашылыққа төселдіруге ықпалы өте зор.

Шығармашылық адамын тәрбиелеу процесі жаңаша технологиямен ұйымдастырудың маңызы өте зор. Шығармашылық дегеніміз, оқушылардың даралық бейімділіктері мен қабілеттерінің көрінуі. Ал бейімділік — бұл адамның белгілі бір іс-әрекетпен

айналысуға бет бұрысы, оған көңіл аууы, оянып келе жатқан қабілеттің алғашқы белгісі. Сондықтан балалық кезде көзге түсетін бейімділіктердің келешекте олардың қабілет көрсеткіштері екенін ұмытпағанымыз жөн. Кез келген оқушы мұғалімнің басшылығымен орындаған шығармашылық жұмысының нәтижесінде өзінің ішкі мүмкіндіктерін дамытады. Баланың қабілеті мен талантын дамытуды неғұрлым ертерек бастаса, соғұрлым оның қабілеті толық ашылуы мүмкін. Егер бала бойындағы қабілетті мұғалім байқамаса, ол бала басқа оқушылармен бірдей болып қалады. Сондықтан қабілеттің дамуына түрткі бола білу керек. Ең маңыздысы — қабілетті оқушыны зеріктіріп алмау.

Жас ұрпақтың дара ерекшелігін ескере отырып ойлау, шешім қабылдау, қорытынды ой-пікірін білдіруін, белсенділігін, танымдық қабілетін дамытуын, өзінің шығармашылық әрекетін жүзеге асыруын қалыптастыруына мүмкіндік туғызған дұрыс. Оқушылардың қабілетін ашып, дамытуға жан-жақты жағдай жасағанда ғана мақсатқа қол жеткізуге болады.

Уақыт талабына сай оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту үшін оқытудың жаңа ақпараттық технологиясын пайдаланған жөн деп есептейміз.

Шығармашылық тұлға, яғни жас дарын жасының ерекшелігіне, қызығуына қарамастан өзгелерден даралылығымен, табандылығымен, шұғыл шешімділігімен, өз күшіне деген сенімділігімен, сезім ұшқырлығымен, өз бетімен жұмыс істеуге деген құштарлығымен, асқан шабытымен ерекшеленеді. Сол себепті де жоғары оқу орнында студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту мен қалыптастырудың мәні өте зор.

Педагогке жауапкершілік жүктеледі, жұмыс нәтижесі оның іскерлігіне байланысты.

Әр күні өзгеріске толы бүгінгі жауапты кезеңде замана көшінен қалып қоймай уақыт талабына сай ертеңгі болашақ жас ұрпақты білімді етіп тәрбиелеу ұстаздарға зор жауапкершілікті жүктейді. Ол мұғалімнен үздіксіз ізденуді, өз білімін үнемі жетілдіріп отыруды талап етеді. Өйткені еліміздің ертеңі жас ұрпақтың қолында. Мұғалімнің шеберлігі мен жетістігі — сапалы білім және жақсы тәрбие алған шәкіртінде. Оқушы шығармашылығын дамыту ісі үздіксіз жүргізіле бермек. Бұл қоғам талабына сай туындайтын қажеттілік.

Қорыта келе, қазақ елінің келешегін айқындайтын, оны тұрақты даму деңгейіне көтеретін бірден-бір құндылық, ол — бүгінгі ұрпақ. Сондықтан қазіргі жаңа білім үлгісін жасау аясында бүкіл қоғамды жұмылдыра отырып, рухани, интеллектуалдық және экономикалық тәуелсіз мемлекет орнату болашағына бағдарланған, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарға үйлестірілген тәрбие мәселесін біріншіге қоятын тәрбие-білім жүйесін іске қосу — бүгінгі күннің кезек күттірмейтін мәселесі.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. — Астана, 2004.

2. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. — Алматы, 2008.
3. Тұрғанбекова Б. А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. — Алматы, 2005.
4. Сейталиев Қ. Тәрбие теориясы мен әдістемесі. — Алматы, 2005.
5. Тұрғынбаева Б. Шығармашылық қабілеттер және дамыта оқыту. — Алматы, 1999.
6. Көшімбетова С. Оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары. — Алматы, 2008.

Ғаламтордың жастар психологиясына әсерінің себептерін анықтау және оны шешудің кейбір жолдары

Есенова Роза Кадырбаевна, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы;
Аяпберген Айнагүл, студент
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі таңда ғаламтор желісі әлемдік қауымдастықтың негізгі ақпараттық-коммуникациялық құралына айналып отыр. Бұл тұрғыда қарапайым халықтың күнделікті өмірдегі байланысқа деген қажеттілігі туралы айтпасақ та болады. Ғаламторға қосылу спутниктік байланыс, радио-каналдар, кабельдік теледидар, телефон, ұялы байланыс, арнайы оптикалық-талшықтық желілер арқылы жүргізіледі. Дегенмен де ғаламтор желісінің пайдасымен бірге келеңсіз жақтары да барын естен шығармағанымыз жөн.

Ғаламтор — (ағылшын тілінде *Internet*, МФА: [п. тә. net]) — ақпарат беру және сақтауға арналған компьютерлік желілердің біріктірілген әлемдік жүйесі [1].

Оның шығу тарихына да қызық. «1957 жылы Кеңестер Одағы жасанды жер серігін ғарышқа ұшырған соң, АҚШ Қорғаныс министрлігі «егер соғыс бола қалған жағдайда Америкаға сенімді ақпарат алмасу жүйесі керек болады» деп есептеген. Ондай жүйені АҚШ-тың Орталық барлау басқармасының қызметкерлері ойлап тапқан деседі. Бұл мақсатта Лос-Анджелес, Юта және Калифорния штаттарындағы университеттерге және Стэнфорд зерттеу орталығына компьютерлерді бір-бірімен жалғайтын желі жасау тапсырылады. ARPANET деп аталатын жоба 1969 жылы 29 қазанда төрт мекеменің компьютерлерін телефон арқылы байланыстырады. Содан соң ARPANET дамып-жетіліп, оны түрлі сала ғалымдары пайдалана бастайды. 1983 жылы бұл атау «Ғаламтор желісі» деген ұғыммен алмастырылды» [1].

Бұл күнде ғаламтор желісін тұрақты пайдаланушылар саны бүкіл әлем бойынша 2,4 млрд адамнан асыпты. Бұл — жер шарын мекендейтін халықтың үштен бір бөлігінен астамы ғаламтор қызметіне жүгінеді деген сөз.

Қазіргі кезде жастардың белгілі бір бөлігі компьютерлік интернет-тәуелділігінің ықпалында, ал бұл қатерлі психикалық ауру болып табылады. Сондықтан да қоғам бұл мәселенің қауіптілігі мен маңыздылығын түсініп, дабыл қағуда. Ғаламтор желілердің негативті әсері кәмететке толмағандардың тәуелділігін қалыптастыру және қылмы-

стың өршуіне ерекше қауіп тудырып отыр. Интернет пен компьютерлік ойындардың пайда болуымен тәуелділіктің жаңа түрлері де пайда боды: интернетке тәуелділік пен ойынға тәуелділік. Әрбір төртінші пайдаланушы компьютердің жанында аптасына 20 сағаттан аса уақытын өткізеді. Мұнымен бірге Психиатрлардың америкалық ассоциациясының мәліметтері бойынша күніне компьютерде екі сағаттан аса уақыт ойнау компьютерлік тәуелділік деп танылады. Тәуелділік — бұл психикасының бұзылуы, ол уәждеумен, шешімдер қабылдаумен, оқумен, тежелуді бақылау деп аталатынмен, рақаттануды іздестірумен байланысты химиялық үдерістерге араласу жолымен мидың жұмыс істеу қағидаттарына ықпал етеді. Құмар ойындары мен жеңсіздік сияқты мінез-құлықтың құштарлық-психологиялық тәуелділік формасының мәні; есірткілер немесе алкоголь сияқты заттарға құмарлық бір мезгілде психологиялық тәуелділік формалары болып табылады [2].

Интернет-тәуелділіктің басқалардан ерекшелігі — ағзаны әлсіреуіне немесе өзгеріске ұшырауына соқтыратын химиялық тәуелділік емес, ағзаға әсері бойынша ол құмар ойындарға тәуелділікке жақын. Дәстүрлі тәуелділік түрлерінің пайда болуына жылдар қажет болса, профессор К. Янгтің мәліметтері бойынша Интернет-тәуелділікке көп уақыт қажет емес, мәселен тәуелділердің 25 пайызы интернетпен жұмыс істей бастаған жарты жыл ішінде, 58% — жарты жылдан соң, ал 17% — 1 жыл уақыт аралығында интернет құлына айналған [3].

Санкт-Петербургтегі В.М. Бехтерев атындағы Психоневрологиялық институтының ғалымдары компьютерге үйірсектіктің он белгісін көрсетіп берді. Олар:

- компьютер алдында бір ойынды ойнап бірнеше сағат отыру;
- ата-аналарымен кикілжіңге бару;
- үйге кешігіп келу;
- сабаққа үлгерімі нашарлап, сабаққа жиі бармай қалу;
- баланың бұрынғы достарымен қарым-қатынасы азаяды;

— өзі сияқты компьютерге үйірсектермен ғана араласады;
 — күнделікті ақшаға сұранысы көбейеді;
 — берген уәдесін орындамайды; ашуланшақ, мазасыздану мінездері пайда болады;
 — ұйқысы бұзылып, зейіні мен есте сақтау қабілеті нашарлайды;
 — көз жанары төмендейді, басы ауырады, омыртқасы бұзылуы басталады.

Осы белгілердің бесеуі бала бойында анықталса, «компьютер ойынына тәуелділік ықтимал» деген анықтама қойылады. Ал егер жеті немесе одан да көп белгі байқалса, ол тәуелділіктің құлы деп саналады. [4],

Интернет-тәуелділік психологиялық тәуелділік формалары бірі болғандықтан, бұл мәселені қарым-қатынастың психологиялық аспектісі тұрғысынан қарастырамыз.

Сонымен зерттеу барысында қарым-қатынас құралы ретінде интернетке жүгінудің келесі себептері анықталды:

— кез-келген ақпараттардың, оның ішінде жасөспірімдер тәрбиесіне кереғар әсер ететін бейәдеп ақпараттардың да қол жетерлік деңгейде болуы;

— қоршаған ортасында адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасай алмауы себебінен басқа байланыстар табу;

— адамдар арасындағы қарым-қатынастың қалыпты нормаларын сақтауды қажет етпейтін анонимді желі болуына байланысты агрессияны шығару жолдары т. б. болуы мүмкін.

Қорытындылай келе, дені сау саламатты ұрпақты тәрбиелегіміз келсе, қоғам болып отбасынан бастап, мектеп, арнайы орта және жоғары оқу орындарының барлық білім алушылары мен педагогтарының алдында үлкен міндет тұр. Ол — адамдар арасындағы қарым-қатынас мәселесі, яғни тұлғаны әлеуметтендіру мәселесіне басты назар аударғанымыз жөн. Егер әр адам бала кезінен өз ортасында ізгі қарым-қатынастар негізінде тәрбиеленсе және сүйікті ісімен айналысып, мәселені спорт, музыка, техникалық үйірмелер, дебат клубтары немесе шебер қолдар үйірмелері т. б. тәуелділік мәселелеріне тосқауыл қойылар еді. Сонымен бірге, ғаламтор желісін қажетіне қарай, шамамен пайдалана білу мәдениетін қалыптастыру да көп ойланатын дүние.

Әдебиет:

1. <http://flogiston.ru/articles/netpsy/minakov> (Психологический сайт)
2. www.wachprofile.org
3. Белинская Е., Жичкина А. Современные исследования виртуальной коммуникации: проблемы, гипотезы, результаты. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.
4. Перед телевизором дети проводят больше времени, чем за уроками // «Интер-Мед Новости» от 13.02.2003.

Сыни ойлауды дамытудың басты құралы — мұғалім бойындағы сенім мен еркіндік

Мәрсәлі Раушан Өмірбекқызы, ұлттық тренер, магистрант

«Өрлеу» БАҰО» АҚФ Қызылорда облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қарқынды өзгеріп жатқан әлемде білім саласындағы саясаткерлер үшін де, жалпы мектептер үшін де, соның ішінде мұғалімдер үшін де ең бастысы, маңызды мәселе болып отырғаны: «XXI ғасырда нені оқыту керек?» және де екіншісі, ол да маңыздылығы жағынан біріншіден еш кем емес. Ол: «Мұғалімдер оқушыларды XXI ғасырға қалай дайындайды?».

Осы мақсатта «сындарлы оқыту теориясына» бағытталған деңгейлік бағдарламасы бойынша біліктілігін арттыру курстарына мұғалімдерді қатыстыру арқылы оқыту мен оқу жүйесін жан жақты дамыту үшін қажетті білімдер мен дағдыларды беру болып табылады. Бұл мақсат күрделі болуымен қатар, көп еңбек етуді талап етеді, алайда дұрыс тәсілдер қолданылған жағдайда бүкіл мектеп шеңберінде өзгеріс жүргізілуіне ықпал ете алады.

Кембридждің тәсілге негізделген біліктілік арттыру курсының сабақ жоспары мұғалімдерді даярлауда іске асырылатын бір жұмыс күніне арналған жұмыстарды қам-

тиды. Сабақ жоспары оған енгізілген әдістермен шектеліп қалмауға тиіс, ол мұғалімдер өздерінің күнделікті педагогикалық қызметіне енгізгісі келетін әртүрлі әдістер туралы оларға тәжірибелік кеңес беру үшін құрылған. Бұл жоспарлау барысында мен мұғалімдерге арналған ынталандырушы, байытушы, батыл және шоғырландырушы ортаны құруда пайдалы әдіс-тәсілдерді таңдадым деп ойлаймын [1].

Сабақты жоспарлау — бұл ерекше дағды. Сабақ жоспарына қатысты «не туралы?» білімі сияқты, «қалай істеу керек?» білімі де маңызды, бұл кәсіби мұғалім мәртебесін арттыру жолындағы маңызды факторлардың бірі болып табылады. Тренер ретінде, мен үшін сабағымның табысты өтуі өте маңызды. Ең жақсы оқу сабаққа кірмей басталатындықтан, сапалы сабақ тыңғылықты дайындықты қажет етеді.

Сындарлы оқыту мен оқудың белгілі бір әдісін пайдаланардың алдында мұғалімдер өздеріне әртүрлі сұрақтар

қойып, өзінің үдерістегі рөлі мен іс-қимылын ұдайы ойластырып отыруы керек, сондықтан мен мақсат пен нәтиже арасындағы сәйкестікті анықтайтын тапсырмалар мен жаттығулар жүйесіне, мұғалімдерді сыни тұрғыдан ойлауға қолдау көрсетуге назар аударамын [2].

Сабақ басталарда жағымды ахуал туғызу мақсатында тақырыпқа сай «Кіреші» әдісі бойынша тыңдаушыларды 4–5 адамнан өз қалаулары бойынша топтарға бөлдім. Ұжым ақылдаса отырып, ортадан 1 немесе 2 кірешіні сайлады. Олардың міндеті — әріптестердің бір-біріне жазған хаттарын көп тостырмай, иелеріне тез жеткізу болды. Топ мүшелері алдарына берілген жапсырма қағаздарға өзіне ұнаған топ мүшелеріне жүрекжарды ақ тілектерін, сезімдерін қысқа құрастырылған 1–2 сөйлеммен жеткізді [3]. Ия, белгіленген уақыттан кейін жұмыс аяқталды, байқағаным мұғалімдер кешегі күнгі жұмыстардың нәтижесі болар, өздерін еркін ұстап, жағымды тілектер тілей білді әрі кейбіріне әріптесінен алған тілекке ырзашылығын білдіріп жатты. Бұл тапсырмадан не алдыңыз? Өз тәжірибеңізде қалай қолданар едіңіз? — дегенде 4 мұғалім нақты жауап беріп, өздерінің дәстүрлі білім беру жүйесінде жаңалыққа, ізденіске құмар екендіктерін көрсетсе, өзім арнайы сұраған мұғалімдер тосырқап, өз ойларын айтуға жүрексінді. Міне, алдағы уақытта осы мұғалімдерді қадағалап, ойлау тілін дамытуда қосымша тапсырмалар, жүктемелер дайындауым керек деп шештім.

Сыни ойлауын қалыптастыру және бұрынғы білімдерін жаңғырта отырып, жаңаруға жетелеуде «Әдістің артықшылығы неде? Өз тәжірибеңізде қалай қолданар едіңіз?» деген сұрақтарын қойдым, бұл жолы топта жасының үлкендігінен болар түйық отырған К. мен Р. сөзге қосылды. Р. әлеуеті, тәжірибесі мол екен, бірақ бір ой мазалап, тежейтін сияқты, психологиялық тұрғыдан қолдауды күтетіндей ме? Қандай мотиватор дайындасам екен?

Бастапқы 2 сабақтың түйінді идеясы — ақпарат жинау мен мектепте болып жатқан оқиғалар туралы толығырақ мәлімет алудың пәрменді тәсілдерінің бірі — қадағалау деп белгіленген. Сондықтан мұғалімдердің қадағалау үдерісінің «құрылымдалған» және «құрылымдалмаған» жоспарлау дағдыларын меңгеруі үшін 4 сатыдан тұратын «Іс-әрекет баспалдағы» стратегиясын қолдандым, ондағы мақсатым жеке, жұптық, топтық жұмыстар нәтижесінде мұғалімдердің бірлескен жұмыстармен қатар, рөлге ену арқылы алдағы жұмыстарға бойын ұйрету, топтық жұмыста жеке пікірлердің негізінде топтық шешім шығару алгоритмі арқылы ұжымдық жұмыс құрылымын қалай құратынын байқай отырып, сөйлеу және тыңдау дағдыларын шыңдауды көздедім. «Менің сабағым қаншалықты құрылымдалған» деген жеке жұмыста мұғалімдердің өз сабағының құрылымдалу дәрежесін өзіне саралату арқылы бағдарлама аясында одан не күтілетінін түсіндіргім келді. Бұл екі әдісте де мұғалімдердің көпшілігі бұйығылығын көрсетті. Сондықтан осы бағыттағы жұмыстар апта ішіндегі іс-әрекеттерде көрініс табуы тиіс деп шештім. Өйткені сыни ойлауды дамытудың басты

құралы — мұғалімнің бойында сенім мен еркіндік болмай, оқушының бойына сыни ойлауды меңгерту табысты болады деу қиын.

Сабақ мазмұнын ашумен қатар, алдағы жұмыстардағы өзін өзі реттеуге қажетті дағдыларды қалыптастыру үшін «Мидың мүмкіндіктері» атты бейнемотиваторы қолданылды. Бұл тәсілдің артықшылығы — әр сабақтың соңында сабақ тақырыбына қатысты материалдарды «Мұғалімге арналған нұсқаулықтан» оқуды үйге тапсыратындықтан, оқудағы басты қиыншылық мәтінді жеңіл қабылдау жолы ретінде мұғалімдердің назары — көңілмен оқуға аударылды.

Өткен лекте күннің екінші жартысында «Мәдениет деген не?» деген тақырыпта жұмыс болса, бұл жолы мұғалімдерге ғаламдық мәдени айырмашылықтар туралы, қоршаған орта факторларының сынып мәдениетіне әсері туралы білімдерін меңгеруде ақпаратты басқару, креативтілікке баулуда «Мәдени белсенділік деген не?» тақырыбында тұжырымдамалық карта, «Ғаламдық мәдениет және Қазақстан» атты ғаламдық мәдениетті қазақстандық мәдениет мәнмәтіні жағдайына бейімдеуге бағытталған жұптық жұмыс, ««Мектептегі және сыныптағы атмосфера» тақырыбын талдауға арнап «Ішіне-сыртына» стратегиялары жүргізілді.

Бұл әрекеттерге ену үшін топтарда «Пікір-талас» ұйымдастырылып:

1. Мәдениеттер тұрақты болып табылады ма немесе уақыт өте келе өзгере ме? Қалай? Мысалдары бар ма?

2. Мәдениетте қандай мәдени айырмашылықтар бар (ауылдық, аудандықпен салыстырғанда қалалық; аға/кіші ұрпақ; этникалық айырмашылық және т. с. с.)?

3. Мәдениетті жинақтау үшін біз қандай дәрежеге дейін қадамдар жасаймыз? — деген сұрақтар ортаға тасталды. Бұл жұмыста «Прогресс» тобы алда болды. Менің мұғалімдерді топқа бөлуде арнайы ұқыпты болуым керектігін тағы байқадым.

«Мәдени белсенділік деген не?» стратегиясында тұжырымдамалық карта түзуде мұғалімдердің ақпаратты басқару; өзін өзі басқару; ойлау; креативтілік дағдылары қадағаланды. «Прогресс», «Регресс», «Өркениет», «Мәдениет» топтары аталған идеяларды неге олай топтастырғанын қорғады. «Прогресс» тағы табысты жұмыс жасады, ол «Жұдырық-алақан» бағалау әдісінде дәлелденді.

Ары қарай «Білім беру порталындағы» ресурстан «Сынып мәдениеті туралы оқушының берген бағалауы» атты сауалнама алынып, нәтижесі жұпта талқыланып, топта талданды. Соңынан «Сауалнама қандай ойға жетеледі?» деген тақырыпта ой атысы жасалды. Мұғалімдердің ұсынысы, тікелей оқушылардан алып, мониторинг жасап көрсек, нәтижесі шығады деген түйін жасалды. Сауалнамаларды жинап алып, нәтижесі «Табыс тақтасына» ілінетіндігі, бұл жұмысты ертең қорытатындығымызды хабарланғанда кей мұғалімдердің көзінде сұрақ тұрды, оның мәні өздерінің мұғалім ғана емес, оқушы ретінде үдеріске тартылатынына таңданған сияқты көрінді маған.

«Ғаламдық мәдениет және Қазақстан» тақырыбындағы жұптық жұмысқа интернеттен алған материалдың қазақша ұсынылды. Мәдениет құбылысының маңызды болып көрінуіне қарамастан, оны бірқатар «мәдениет» тұрғысынан қабылдау қажеттілігі және «мәдениет аралық» іс-қимылдың мәнін анықтау, дара мәдениет болып табылатын өз мәдениетінің ішіндегі әртүрлі айырмашылықты пайымдайтын жалпы мәдениет нормаларының арасалмағымен жайғастыру үшін жұмысқа ұсынылған «Hofstede, G., (1991). Cultures and organisations: software of the mind. London: McGraw-Hill» ресурсына қосымша: <http://journals.kantiana.ru/upload/iblock> сайтынан материалдар алу үшін сандық құзыреттілігі жоғары тыңдаушылар ұтқырлық танытты [4]. Маған мұғалімдерде байқалған жылдамдық, ұтқырлық оларға кеңейтілген, деңгейлік тапсырмалар ойластырып, пайдалануда ізденіп, жаңа тәсілдер ойластыруым керек деген тұжырымға жетеледі. Соның ішінде, жоспарлап отырған жаңа 43 стратегияның жобасын жасатып, «Идеялар аукционы» сияқты саралау арқылы, мектептегі тәжірибесінде қолдануға дайындауды қатар жүргізуім керек деп түйдім.

Жұп болып жұмыс істеу кезеңінде зерттеулермен танысып және оны жүргізу қағидаттарын қазақстандық мәдениет мәніне жағдайына бейімдеу жұмыстарын «Ішіне-сыртына» стратегиясында жалғастырдық. Топ екіге бөлініп, жартысы ішкі шеңберге отырып, екінші бөлігі сыртына тұрды. «Мектептегі және сыныптағы атмосфера» тақырыбындағы ресурспен танысқаннан кейінгі жауап алу барысында тыңдаушылар шешім қабылдауға түрткі болған немесе шешілетін проблеманы анықтауға көмектескен үдерістерге назар аудару үшін ұсынылған сұрақтармен жұмыс жасады. Ойын бәріне ұнағаны соншалық, сол жерде «мен былай қолданар едім...», «менің..... тақырыбындағы сабағымда..... қолдануға болады екен!» деп, дискуссия қызып кетті. Бұл мені тек қуантты.

Сабақтың соңында кері байланыста — бір минуттық эссе жоспарладым, бұл мұғалімдердің тәжірибесінде қолданатын жаңа әдістердің бірі болады деп ойлаймын.

Драхмэнмен Суэте (1988) кері байланыс және құрдастарының ескертулері тұрақты нәтижелерге қол жеткізуде

мұғалімнің сынына қарағанда көп әсер етуі ықтимал екендігін айтады. Оқыту үдерісі тек қана оқушылардың тапсырманы орындаудың бастапқы кезеңінде өзінің білімі мен дағдылануы және тапсырма аяқталғаннан кейін нені білетіндігі туралы нақтылы сезінген кезде ғана тиімді болады (QSA, 2001), — деген ой-тұжырымына келісе отырып, сабақ соңында ««Мен бүгін не алдым?» әдісі бойынша кері байланыс жүргіздім. Сабақ рефлексиясында мұғалімдер ұнаған, қиын болған тұстарын, ұсыныстылектерін білдірді.

Кері байланыс — біріншіден, оқытудағы кемшіліктерді анықтауға; екіншіден келесі сабақтар тізбесінде өзгерістер енгізуге, яғни оытудың жаңа әдіс-тәсілдерін қолдануға; уақытты тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Меніңше, сабақта күтілетін нәтижеге қол жеткізе алдым: мұғалімдер қадағалау үдерісінің «құрылымдалған» және «құрылымдалмаған» жоспарлау дағдыларын меңгерді, ғаламдық мәдени айырмашылықтар туралы, қоршаған орта факторларының сынып мәдениетіне әсері туралы білімдері кеңіп, оқыту үдерісін сезінді. Мұғалімдердің көңілінен шыққаны — сабақ бастан аяқ түсірілді, бейнежазбаны кез келген уақытта ашып, қайта көруге, талдауға мүмкіндік бар екендігі.

Сабақтың әлсіз тұстары бар, олар формативті бағалау кезінде мұғалімдер өзге топтың жетістіктерін, өз ұсыныстарын нақты жеткізе алмады. Курс туралы мағлұматы аз мұғалімдер әлі де болса сабаққа ене алмай отыр.

Мен алдағы уақытта да топтық жұмыста топ мүшелерінің барлығының қатысуына, өз ойларын еркін жеткізе білуге жағдай жасау саласында ізденісті үздіксіз жүргізе бермекпін. Мұғалім — фасилитатор, жүргізуші, консультант, тренер. Мұғалімдерге осы рөлдерге ене отырып, өткізген әр сабағын түрлендіре, жаңа тәсілдерді қолдана отырып, жұмыс жасау керектігіне барлық білімімді сала үйреткендеймін. Бірден жетістікке жету мүмкін емес. Жасалған жұмыстың жемісі мұғалімдерімнің ертең мектептегі еңбектерінен көрінетіндігіне сенімім мол.

Менің түйгенім, осы төрт сабақ барысында қолданылған стратегиялар мұғалімдердің өзгеруіне, өзіне деген сенімді болуына, бағалау жүйесіне деген ұстанымы мен көзқарасының оң қалыптасуына ықпалы зор болмақ.

Әдебиет:

1. Тренерге арналған нұсқаулық. III (негізгі) деңгей. — Астана, 2012.
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. III (негізгі) деңгей. — Астана, 2012.
3. Марсали Р.Ө. Интерактивті оқыту: сабақты жоспарлау және сыныпты басқару. Оқытудың дағдыны дамытуға бағытталуы // Қызылорда, Хабаршы. — 2006. — №1. — 3–8 бб.
4. Интернет-ресурс: Hofstede, G., (1991). Cultures and organisations: software of the mind. London: McGraw-Hill» ресурсына қосымша: <http://journals.kantiana.ru/upload/iblock>

Балалармен жұмыс жасаудың интерактивті нысандары мен әдістері

Пірімжанова Арайлы Әбутәліпқызы, I санатты мұғалім
№187 М. Шоқай атындағы қазақ орта мектебі (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Мектепке дейінгі жас үшін маңызды іс-әрекеттердің бірі — бұл қарым-қатынас. Ол тұлғаның дамуының қажетті шарты. Сондықтан педагог пен тәрбиешінің міндеті — осы іс-әрекетті арнайы ұйымдастыру, оның ішінде ынтымақтастық атмосферасын құру, балалардың бір-бірімен, балалар мен ересектің өзара сенімділігін жасау. Міндеттің шешімі педагог пен тәрбиешінің интерактивті әдістерін қолдану болып табылады.

Интерактивті — бір нәрсенен (мәселен, компьютермен) немесе біреумен (адаммен) диалог, әңгімелесу тәртібінде болу немесе өзара әрекет ету қабілеттілігін білдіреді. Тәрбиеші оқыту үдерісінің ұымдастырушысы, топ көшбасшысы, мектеп жасына дейінгі балалардың бастамасы үшін жағдай жасаушы рөлін атқарады.

Интерактивті оқыту негізіне жататын білім беру үдерісі барлық балалар таным үдерісіне тартылатындай, олар нені біледі және ойлайтындығы бойынша ұғыну және ойлау мүмкіндігі болатындай ұйымдастырылған. Таным, оқу материалдарын меңгеру үдерісінде мектеп жасына дейінгі балалардың бірлескен іс-әрекеті әрқайсысы өзінің ерекше жеке үлесін қосатынын, біліммен, идеямен, іс-әрекет тәсілдерімен алмаса жүретінін білдіреді. Игілікті және өзара қолдау атмосферасында жүреді, бұл жаңа білім алумен қатар, таным іс-әрекетінің өзін дамытады, оны кооперация мен ынтымақтастықтың барынша жоғары нысандарына ауыстыруына мүмкіндік береді.

Интерактивті оқытудың ерекшеліктері

Біріншіден, интерактивті педагогикалық өзара әрекет ету оған қатысушылардың қарым-қатынастарының қарқындылығы мен олардың коммуникациясы, іс-әрекеттерінің алмасуы мен олардың әртүрлілігі, нысандары мен тәсілдерінің жоғары деңгейлігімен сипатталады.

Екіншіден, интерактивті оқыту балалар өзінің және өз достарының тәжірибелерімен тікелей өзара әрекет етуіне негізделген, себебі көптеген интерактивті жаттығулар баланың өзінің тәжірибесіне жүгінеді. Жаңа білім, қабілет мұндай тәжірибелерге байланысты және соның негізінде қалыптасады.

Үшіншіден, тапсырманың тек бір дұрыс жауап болуын қарастырмайды, бір басым пікірдің үстем етуіне жол берілмейді. Бала тәжірибесіне негізделетін шешімді табу үдерісі маңызды.

Төртіншіден, интерактивті оқыту үшін қатысушылардың өздерінің іс-әрекеттері мен орын алған өзара әрекет етудің мақсатты рефлексиясы тән.

Бесіншіден, интерактивті оқыту білім беру үдерісіне қатысушылардың мінез-құлқы мен іс-әрекет үлгілерін өзгертуге, жетілдіруге бағытталған.

Алтыншыдан, интерактивті оқыту барысында балалар өз пікірлерін қалыптастыруға, өз ойын дұрыс айтуға, өз

көзқарасын дәлелді құруға, пікірталас жүргізуге, басқа адамды тыңдауға, балама пікірді құрметтеуге үйретеді.

Жетіншіден, қатысушылардың диалогтық қарым-қатынас барысында сыни ойлауға, талқылауға, естіген ақпараттар мен жағдайларды талдау негізінде қарама-қайшы проблемаларды шешу қабілеті қалыптасады, олар балама пікірді өлшеуге, ойластырылған шешім қабылдауға үйренеді. Жұмысты мұндай ұйымдастыру кезінде бала өзінің пікірін, көзқарасын білдіруді, баға беруді ғана емес, «әріптестерінің» сенімді дәлелдерін естуінен кейін өз көзқарасынан бас тарта алады немесе оны едәуір өзгерте алады.

Интерактивті оқытудың әдістері

Қазіргі таңда әдіскерлер мен педагог-практиктер оқыту үшін топпен жұмыс істеудің бірқатар нысандары мен әдістерін дайындады. Олардың ішіндегі барынша танымал әдістерге мыналар жатады:

- case-study (нақты, практикалық жағдайдың талдауы);
- интерактивті және рөлдік ойындар;
- «ми шабуылы»;
- пікірталастар;
- жоба әдісі;
- ассоциация әдісі.

Бұл нысандар/әдістер алдыңғы сабақтан немесе күнделікті тұрмыстан алынған, балаларда бастапқы түсінігі бар қандай да бір проблеманы сабақта талқылаған жағдайда тиімді болады. Сонымен қатар, талқыланатын тақырыптар өте тар ауқымда болмауы керек.

Мектеп жасына дейінгі балалардың коммуникативті қабілеттіліктерін дамыту. Мектепке дейінгі ұйымдар педагогтарының коммуникативтік құзыреттілігі

Коммуникативтік қабілеттіліктер балаға қарым-қатынаста туындайтын әртүрлі түрдегі тапсырмаларды шешуге мүмкіндік береді: эгоцентризмді (яғни, баланың басқа адамның позициясы мен жағдайы сәйкес келмейтінін түсіну) еңсеру, әртүрлі коммуникативтік жағдай мен олардағы әрекет ету ережелерін білу, коммуникативтік жағдайдағы өзінің мінез-құлқын барабар және шығармашылық түрғыда құру.

Заманауи мектепке дейінгі білім беруде коммуникативтік саланың дамуы аяқ асты орын алады, арнайы қалыптастырудың пәні болып табылмайды. Сол уақытта, қарым-қатынастың белгілі бір нысандарын құру мектепке дайындықтың қажетті алғышарты болып табылады.

Ойын іс-әрекеті үдерісінде ересектер мен баланың интерактивті өзара әрекет етуі

Ойын — баланың әлеуметтік тәжірибесі болып табылады. Іс-әрекеттің бұл түрі балалардың ересектердің

өміріне қатысуын ынталандыруын іске асыратын құрал қызметін атқарады. Балалар ойын арқылы:

- өзінің жеке өмірлік жоспарын құруға үйренеді;
- іс-әрекеттерді және оларға қол жеткізудің құралдарын анықтайды, жасайды;
- конструктивті қарым-қатынас және басқа адамдармен өзара әрекет ету мектебінен өтеді.

Ойын — баланың танымдық және әлеуметтік, физикалық және психикалық дамуының, жалпы адами мәдениеттің негіздерін қалыптастырудың әрекетті құралы болып табылады. Мектепке дейінгі кезең соңында балада өзінің мінез-құлқын басқару қабілеті, ережелер мен талаптарға бағыну қабілеті туындайды. Көптеген зерттеушілер ойын мен оқу іс-әрекетінің генетикалық сабақтастылығына сүйене отырып, ойыннан бірте-бірте мектепке дейінгі кезеңдегі оқуға өтудің маңыздылығын көрсетеді. Ғалымдардың зерттеуі ойын іс-әрекетінің дамуының төмен деңгейі бар балалар үшін оқу іс-әрекетінің дамуының төмен деңгейі тән екендігін дәлелдеді.

Мектепке дейінгі ұйымдардағы тәрбиеленушілердің ата-аналарымен жұмыс жасаудың интерактивті нысандары (ата-аналар үшін кеңес беру бөлімдер жұмысында қолдану үшін).

Ата-аналармен жұмыс жасаудың барлық нысандары ұжымдық, индивидуалды және көрнекілік-ақпараттық болып бөлінеді. Ата-аналармен ұжымдық жұмыс жасау нысандары: ата-аналар жиналысы, конференциялар, консилиум, клубтар, зерттеу-жобалық, рөлдік, еліктеу және

іскерлік ойындар (соның ішінде тренингтер), байқаулар, сұрақтар мен жауаптар кеші.

Жұмыстың индивидуалды нысандары: әңгімелесу, кеңес беру, сауалнама жүргізу, отбасына, үйіне бару.

Ақпараттық: ата-аналар бұрышы, әртүрлі көрмелер (балалар жұмысы, табиғи материалдардан балалардың ата-аналарымен бірлесе жасаған жұмысы, «Балалар кітаптары», «Отбасы альбомы» және т. б.), ақпараттық қағаздар: жиналыс, саяхат туралы хабарламалар, өз еркімен көмектесушілерге алғыс хат, ата-аналар газеті, «Баланы тәрбиелеудегі әкенің рөлі», «Үйде оқимыз» тақырыптық қағидаты бойынша құрылған жылжымалы папка, радио-эфир.

Қоғамдық тәрбие өзіне көптеген қызметтер мен міндеттерді алды, ол өз кезегінде балаларды тәрбиелеу бойынша ата-аналардың педагогикалық құзыреттілігі мен жауапкершілігін төмендетті. Қазіргі таңда ата-аналардың педагогикалық құзыреттілігін арттыру өзекті болып табылады. Педагогтың отбасыға қатысты кез келген бастамасы баланың ересектермен қарым-қатынасы мен эмоционалдық жай-күйін нығайту, сауықтыруға бағытталған. Адамзаттың тарихында өсіп келе жатқан ұрпақтың 2 тармағы қалыптасты: отбасылық және қоғамдық. Әрбір тармақ өз алдына тәрбиелеудің әлеуметтік институтын білдіреді. Тәрбиеленушілердің отбасыларымен жұмыс жасауда педагогтар ата-аналардың педагогикалық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесінде заманауи тәсілдерді ескеруі қажет.

Әдебиет:

1. Дуброва В.П. Организация методической работы в дошкольном учреждении. — М., 1995.
2. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие — М.: Народное образование, 1998.
3. Смирнова Е. О. Дошкольная педагогика от Фребеля до «Истоков» (Обзор педагогических систем и программ дошкольного воспитания): Учебное пособие. — Киров, 2003.
4. Апатова Н. В. Информационные технологии в школьном образовании. — М., 1994
5. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. — М., 2003.
6. Использование современных информационных и коммуникационных технологий в учебном процессе: учебно-методическое пособие/Авторы-составители: Д.П. Тевс, В.Н. Подковырова, Е.И. Апольских, М.В. Афонина. — Барнаул: БГПУ, 2006.

Интербелсенді әдістермен оқытудың білім алушыларға қалыптастыратын әсері

Таженова Сандугаш Калмахановна, география магистрі, оқытушы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Бүкіл дүниежүзілік білім әлеміне кіру мақсатында қазіргі кезде Қазақстанда білімнің жаңа жүйесі құрылуда. Бұл үрдіс педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіне нақты өзгерістер енгізумен қатар жүргізіледі. Елімізде болып жатқан түрлі бағыттағы

өзгерістер білім беру қызметіне жаңаша қарауды, қол жеткен табыстарды сын көзбен бағалай отырып саралауды, оқушылардың шығармашылық әлеуметін дамытудың, мұғалім іс-әрекетін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруды талап етеді [1].

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев 2012 жылдың 27 қаңтардағы Халыққа жолдауында: «Білім беру жүйесін жаңғырту барысында біз үшін келесі іс-шараларды жүзеге асырудың маңызы зор. Оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу, педагогтар құрамының сапасын арттырудың маңызы зор. Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі — баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы [2].

Педагогикалық технологияға — В.П. Беспалько «Практикада іске асатын нақты педагогикалық жүйе» — деген анықтама берген. Педагогикалық технологияның өзіндік ерекшелігі — қойылған мақсатқа жету мүмкіндігіне кепілдік беретін оқыту процесін құрастыру және оны жүзеге асыру. Оқытудың тиімділігін арттыру мақсатында жаңа білім парадигмасына сүйене отырып, біз оқыту технологияларын тиімді жақтарын таңдап алуымыз қажет және оқыту — тәрбие үрдісінде озық технологияларды белсенділікпен енгізілуі керек. Еліміздің болашағы көркейіп өркениетті елдің қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесінен көрінеді [3].

Қазіргі білім беру саласындағы проблема — әлеуметтік — педагогикалық және ұйымдастыру тұрғысынан білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді жаңа әдістерін іздестіру, оны өмірде пайдалану. Әр заманның ұсынары бар және қалай болғанда да заман ағымынан қалмай, ілгеру жүру — ұлы мұрат.

«Оқыту технологиясы» ұғымы педагогикада және жеке әдістемеді, әсіресе соңғы уақытта кең таралып отыр. Байқауымызша, бұл ұғымның педагогикада пайда болуы техногендік өркениеттің дамуымен байланысты және XX ғасырдың басындағы Еуропаның елдері мен АҚШ — та «технология» ұғымының өзі де, оған байланысты мәселелер де арнайы зерттеулерге арқау бола бастаған кезге жатады. XX ғасырларда педагогика шеңберінде «педагогикалық технология» термині туындады. Осы кезеңде педагогикалық техника ұғымы да кеңінен қолданылады. «Білім берудегі технология» термині оқытудың техникалық құралдарын (ОТК) қолданумен техникалық құралдарын қолдану әдістемесі мәселелерін қарастыруда оқыту технологиясы (50–60 жж.), сондай-ақ педагогикалық технологиялар термині қолданыла бастады. XX ғасырдың 60-жылдары педагогикалық технология қандай да бір әдістемені, мысалы, бағдарламалық оқытуды ғылыми негіздей отырып қолданылуы тиіс деген түсінік қалыптасты. 70 — жылдарға қарай педагогикалық тәсілі туындады [4].

Жаңа педагогикалық технологиялар білімді демократияландыруға және ізгілендіруге, оқытудың сапасын арттыруға, басқару тиімділігін жетілдіруге, білім алушылардың дамуына бақылау жасауға негізделген. Студенттер мен тыңдаушыларды ХХІ ғасырдың ақпараттық заманында еркін өмір сүруге, өмірде еркін бағдар алатындай және өзінің жеке ойы мен пікірі қалыптасқан тұлға тәрбиелеуде инновациялық технологиялардың алар орны ерекше.

Соңғы жылдары педагогикалық теорияда уақыт талабына сай жаңа терминдер, жаңа ұғымдар пайда болып, педагогика ғылымының басқа да пәндермен байланысын тағы да толықтырып отыр. Мысалы, ағарту саласында жиі қолданылып жүрген «инновация» (латынның *innovare* — жаңа, жаңа әдіс, әдістеме, технология, бағдарлама) терминінің өзі ауызекі тілдік айналымда ХҮІІІ ғасырдың өзінде пайда болса, ХІХ ғасырда ол ғылыми арнада кеңінен қолданыла бастаған. Соның бірі интерактивтік әдіс («Inter» — бұл өзара, «act» — әрекет, қарым-қатынас). Интерактивтік әдіс — бұл әңгіме, сұхбат және диалог режиміндегі өзара әрекет дегенді білдіреді. Басқаша сөзбен айтқанда, тыңдаушының оқытушымен қарым-қатынасы ғана емес, сонымен қатар, бір-бірімен болған қарым-қатынасын білдіреді. Интерактивтік сабақтағы мұғалімнің рөлі тыңдаушының білімді алудағы мақсатына түбегейлі жеткізу болып табылады.

Интерактивтік оқыту технологиясына жатады:

- Жұптасып жұмыс істеу;
- Шағын топтармен жұмыс;
- Аяқталмаған сөйлем;
- Есептеу ағашы (Дерево решений);
- Өз атынан сот (Суд от своего имени);
- Азаматтық тыңдау;
- Рөлдік (іскерлік) ойын;
- Өз позицияңды ұстан;
- Дискуссия.

Интербелсенді оқуда (үйренуде) білім алушылар келесідей білім, білік, дағды, машықтарға үйренеді:

- терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту;
- өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру;
- ақпаратты өздігімен түсініп, оны таразылап, екшеп, оның ішінен керектісін таңдап алу;
- өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыру;
- оқу барысында жеке басының құндылықтары мен сезімдерін қалыптастырып, белсенді өмірлік позиция (көзқарас, дүниетаным) ұстану;
- пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу;
- ортақ жұмысқа жұмыла білу;
- басқалармен тиімді қарым-қатынас құру, өзара әрекеттесу;

— үйренушілер ұжымына ортақ бірлесе жұмыс жасаудың рухани және моральдік ережелерді қабылдау.

Интерактивті әдістерді пайдалану кезінде оқушылар түсіну процесіне толық қанды қатысушылар болады, оның тәжірибесі оқу танымының негізгі қайнар көзі қызметін атқарады. Оқытушы дайын білімді бермейді, бірақ оқушыларды өз бетімен ізденуге үйретеді. Білім берудің дәстүрлі нысандарымен салыстырғанда, интерактивті оқытуда оқытушы мен оқушының өзара әрекеттестігі ауысады: педагогтың белсенділігі оқушының белсенділігіне орын береді, ал педагогтың тапсырмалары олардың инициативасы үшін жағдай жасаушы болады [4].

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасы «Білім» мемлекеттік бағдарламасы // Қ. М. — 2000. — 28 қазан.
2. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Қ. М. — 2004. — № 1.
3. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологий. — М.: «Педагогика», 1989. — 21–38 бет.
4. Жанпейісова М. М. Технология модульного обучения. — Ақтөбе: РИПК: СО, 1999.

Білім беру жүйесінің бір бөлігі — кәсіби біліктілік тұғыры

Тапаева Аида Пишенбекқызы, химия ғылымдарының магистрі, оқытушы;
 Байкунирова Айжан Сериковна, техника ғылымдарының магистрі, оқытушы;
 Даулетова Айгуль Тасболатқызы оқытушы
 «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі жалпы білім беретін оқу орындарында ең маңызды мәселелердің бірі — оқу- тәрбие үрдісіне дұрыс бақылау жасау. Мұнда ұстаздардың кәсіптік деңгейі, олардың жан-жақтылығы, біліктілігі, білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік жасай білуі, білім алушыларды қалай оқыту керектігі туралы мәселелерді оңтайлы шешу қажеттігі және тағы басқа мәселелер бар.

Адамға құрмет және сенім — бастысы ізгіліктің ең жоғары көрінісі. Адамдарға тұлға ретінде қарау қағида-сында педагогикалық ұжымның әр мүшесін жай ғана қызметкер, мұғалім деп емес, оны бүкіл қызмет кезеңіндегі қажеттіліктерімен, мақсаттарымен, бастан кешіретін қобалжуларымен бірге тұлға деп қарастырған жөн [1].

Ғалым және әдіскер-педагог Ф. Павлов «...даму үрдістерін оңтайлы басқару идеясы болашақта барлық салаларға тән болмақ, медицинада, биология мен экономика және педагогикада» деп дұрыс көрсеткен.

Мұғалімнің инновациялық-дидактикалық іс-әрекеті жалпы әрекеттің реттілігімен, нақтылығымен сипатталады. Педагогтың инновациялық-дидактикалық іс-әрекетке қатысты жаңалыққа көзқарасы, педагогикалық біліктілік деңгейі, жеке педагогикалық іс-тәжірибесі, педагогикалық теориялық дайындық деңгейлерімен сипатталады.

Қазақстанның өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында, жаңа заман талаптарына сәйкес мұғалімнің инновациялық дайындығын қалыптастырудың моделін жасауда, ең алдымен, ғылымның қазіргі кезеңдегі әдіснамасына, педагогиканың әдіснамасына, әдіснамалық негіздемесіне сүйену қажет.

Білім — адамзат тіршілігінің барысында жинақталған әлеуметтік тәжірибе (күнделікті тіршілікте, ғылымда, саясатта, ара қатынаста, өндірісте, қоршаған табиғи және қоғамдық қатынастарды тануда, т. б.). Адамзат тіршілігін сақтап және оны алға қарай қозғап, дамытып отырудың қажетті заңдылығы — тәжірибенің ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, беріліп отыратындығында.

Сондықтан қазіргі кезде талаптың жоғары болуына байланысты әлемдік бәсекеге қабілетті болу күн тәртібіне

қойылғанда ескі тәсілдерді ысырып, педагогикалық зерттеулердің әдіснамалық деңгейін көтеру қажет. Осы орайда әдіснамалық проблемалардың педагогикадағы өзектілігі ғылымның жан жақты енуіне, көптеген ғалымдардың күшімен педагогикалық құбылыстар мен үрдістерді кешенді зерттеудің дамуымен, ғылыми зерттеулерде математикалық талдаулар мен ақпараттық технологияны қолданумен тікелей байланысты.

Мұғалім кәсіби біліктілігін арттыруда әдіснамалық білімін үнемі жетілдіріп отыруы керек. Білім жинау тек жас ұрпаққа тән нәрсе емес. Ересектерде қызмет барысында, тіршілікте үнемі ізденіс жағдайында болуы тиіс.

Бүгінгі таңда білім берудің ұлттық жүйесі өте маңызды, қарқынды өзгерістердің сатысында тұр. Қазіргі кезде қоғам дарынды, қабілетті адамдарды қажет етеді. Сондықтан да қазіргі уақытта мамандық атаулының барлығы дерлік бейімділікті, ептілікті, ерекше ой қызметін ғана емес, мектеп ұжымынан үлкен жауапкершілікті, қызу белсенділікті талап етеді.

Инновацияның қажеттілігі сыртқы себептермен де анықталады, мынадай бірқатар себептерге байланысты: адамдардың мұқтаждылығын қамтамасыз ету қажеттілігі, білім алушылардың білімге, дағдыға шеберлікке деген ұмтылысы, жоғары сапалы білім алудағы жеке тұлғаның дамуы. Технологияны, ұйымдастыруды үнемі жаңғырту жағдайында ұстап тұрып қана мектеп өз бағытын нығайта алады. Жаңалық енгізу кез келген білім беру мекемесінің дамуы мен жоғары жетістікке жетуінің негізгі факторы болып табылады [2].

Білім беру қоғамдық әрекет ретінде қоғамда өзгеріс ізін қалдырады. Білім беру жүйесінің даму деңгейі қоғамдық дамудың белгілі дәрежесінің нәтижесі немесе салдары деп айтуға болады. Дегенмен, кері байланыс та бар. Білім беру жүйесінің өзі қоғам мен оның дамуына ықпал етеді. Ол қоғамдық дамуды тездетуі немесе тежеуі мүмкін. Осы тұрғысынан қарайтын болсақ, білім берудегі бетбұрыс қоғамның болашақ дамуының тек қана салдары болып қоймай, қажетті шарттары да болып табылады.

Педагогтердің идеясы, ойлап шығарулары мен ашулары сияқты кез келген инновациялық қызметінің нәтижесі оқу орындары мен педагогика ғылымының прогрессивті дамуына ықпал етуі керек. Бұл қызметті күнделікті тіршілік әрекеті мен психологиялық және тағы да басқа стресс сияқты нәрселерден құтқарып, шығармашылық ой заңдылығы бойынша және ғылымның өзіне тән дамуының кең өріс алуына мүмкіндік беруі керек.

Жалпы, білім беруде енгізілген жаңалық тек педагогикалық қана емес, ол қоғамдық та мәселе болып табылады, білім беру қызметі қоғам үшін ерекше ықылас білдіріп, балалар үшін бұл саладағы жаңалыққа қоғамның мүдделі екенін де айтуымыз керек.

Білім берудегі жаңалық пен қоғамдағы жаңалық бір ғана мақсатты көздейді, олар даму мен прогрестің қабілетін арттыруы қажет [3].

Білім беру жүйесі құрылымының өзі қоғам үшін, өмір сүріп отырған деңгейінде сақтап қалу үшін оның тақырыбы табиғатта, біздің қоғамның негізінде жатқанын түсіну керек. Дәл сол себептен қоғам құрылымындағы әрбір маңызды өзгеріс өзімен бірге білім беру жүйесін де жаңалыққа тартады.

Әдебиет:

1. // Қазақстан мектебі. — 2009. — №4.
2. Лернер П. С. Инновационные образовательные технологии. — с. 155–168.
3. Дамитов Б. К., Фредман Л. М. Физические задачи и методы их решения. — Алматы: Мектеп, 1987. — 160 б.
4. Назарбеу Н. Ә. «Қазақстан — 2030». Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы, Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. — Алматы: Білім, 1997. — 176 б.

12 жылдық білім беру және мұғалімнің кәсіби дайындығын қалыптастыру

Тапаева Аида, химия ғылымдарының магистрі, оқытушы;

Рахметова Жанар Жарылқасынқызы, студент;

Абилда Ақмарал Талғатқызы, студент;

Абилда Ақсұлу Базарбайқызы, студент;

Елібай Гүлжан Қайратқызы

«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі таңда Қазақстанда білім беру жүйесін дамыту стратегиясының мақсаттары мен міндеттері 2020 жылға дейін білімді дамыту стратегиясының негізгі қағидаларына байланысты іске асырылуда [1].

Білім берудегі негізгі мақсат тек білімді, кәсіби мамандандырылған адам дайындау ғана емес, рухани дүниесі бай және адамгершілігі зор, қоғамдық өмірдің барлық аясында ұлттық құндылықтарды бағалауға және дамытуға қабілетті тұлғаны тәрбиелеп шығару.

12 жылдық білім беру жүйесіндегі жаңа тұрпатты мұғалімді жалпы кәсіби дайындау моделі-қоғамның әлеуметтік тапсырысын, мұғалімдерді даярлаудағы мемлекеттік стандарттардың талаптарын, мұғалім дайындау

Ғылым мен техниканың дамуымен әлеуметтік өмір деңгейі де өзгеріп отырады.

«Қазақстан Республикасының білім беру дамыту туралы тұжырымдамасының» басты мәнділігі — ол үздіксіз білім жүйесінің негізгі идеялары мен қағидаларын ХХІ ғасыр талаптарына сәйкестендірудің және оны әлемдік білім кеңістігінің даму заңдылықтарына ұштастырудың жолдарын көрсетуге арналып отыр.

Тұжырымдаманың басты ерекшелігі мен артықшылығы білім берудің ұлттық жүйесін қайта құрудың принципті жаңа идеяларын ұсынуында болып отыр.

Бүгінгі қоғамда мектеп қабырғасында және жоғары оқу орнында оқып білім алып жатқан жас ұрпақ алдында «Қазақстан — 2030» бағдарламасында көрсетілген «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі мен әл-ауқатының артуы» сияқты ұзақ мерзімдік асыру стратегиясын үшінші мыңжылдықта [4] жүзеге асыру міндеті тұр. Демек, бұл қоғамдық саладағы өзгерістерді сай жоғары талаптар қоя отырып, экономикалық бәсеке-лестік жағдайында сапалы мамандар даярлау қажеттігін алға тартады.

мақсаттарын және студенттердің жалпы кәсіби іс-әрекеттерді меңгеру деңгейлерін қамтиды.

12 жылдық білімге көшу қазіргі мұғалімнен объективті жаңа нәтижемен сипатталатын ойлау қабілетін қажет етеді. Педагогикалық іс — әрекеттің шығармашылық бағыттылығы мұғалім қызметіне төмендегідей талаптар қояды:

1) Өзінің әлсіз және мықты жақтарын жаңа формация мұғалімі ретінде объективті бағалай білуі керек,

2) Интеллектуалды әрекеттің жалпы мәдениетін, тіл табысу мәдениетін игеруі тиіс;

3) Болып жатқан интеграциялық үрдістерден, әлемдік білім кеңістігінің даму тенденцияларынан хабардар болуы тиіс.

Кез келген инновациялық үрдіс экспериментті жүргізу арқылы болжанады, яғни білім мониторингісі инновациялық білім беру технологияларын қолдану, білім беру құрылымын және мазмұнын жетілдіру, мақсатты белгілеу, басқару, ұйымдастыру тәрізді білім беру үрдісіндегі жетекші үрдістерді өзгерту арқылы дамытудың оңтайлы жолдары мен білім берудің жаңа сапасына жету жолдары (педагогтің ақпаратты таба білуі, таңдай білуі және талдай білуі, өз бетімен жұмыс жасау қабілеті, белсенділік танытуы, т. б.) анықталады [2].

Жаңа ғасырға қадам басқан біздің еліміз үшін қоғам өміріндегі қазіргі өзгерістер, қоғамдағы білім беру талаптарын түбегейлі өзгертуге алып келеді. Қоғамдық өмірдегі өзгерістер оқытудың жаңа технологияларын қолдануды, жеке тұлғаның жан жақты шығармашылық тұрғыдан дамуына жол ашуды көздейді. Бұл міндеттерді жүзеге асырушылар білім беру жүйесінің күрделі мәселелерін шешуші кәсіби-педагогикалық шеберлілігі жоғары ұстаздар болмақ.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтылық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына әсерін тигізеді әрі өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Яғни, жаңа технологияларды меңгеру — жаңа тұрпатты мұғалімді қалыптастыруға қойылатын негізгі талап. Білімді маман даярлаудың басты мақсаты — *«оқушыларды бүгінгі қоғам жағдайында тұрмыстық, қоғамдық және кәсіби салалардың іс — әрекетіне толық, тиімді араластыру»* [3].

12 жылдық білім жүйесіне көшу барысында әрбір ұстаз жүрегіне ой салар өзекті мәселелердің бірі- өзгермелі әлеуметтік және экономикалық жағдайда өмір сүруге дайын ғана емес, айналасындағы шынайы өмірге белсенді қатынасын байқатып, оны жақсартуға ықпал ете алатын, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Осыған байланысты педагоктарға қойылатын талаптар да өте жоғары.

12 жылдық білім берудің басты мақсаты: өзінің және қоғамның мүддесінде өзін-өзі белсендіруге дайын өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті және күзиретті, шығармашыл, білімді тұлғаны дамыту және қалптастыру болса педагогикалық

күзиреттілікті дамыту, үнемі іздену-мұғалімнің басты міндеті.

12 жылдық білім беру жүйесіндегі басты артықшылық — баланың тек қана білім алып қана қоймай, бейімі мен икемділігіне, таңдайтын мамандығына қарай алғашқы кәсіби бағдар алып шығуы [4].

Орыстың ұлы педагогы В.А. Сухомлинский мектептің басты міндеті-әрбір адамның дарындылығын ашу, оны толыққанды шығармашылық, интеллектуалдық еңбек жолына бағдарлау. Әрбір оқушының қайталанбас дарынып дөп басып табу, аша түсу, қастерлеу бұл- тұлғаны адамзат қадір-қасиетінің өркендеуінің жоғары деңгейіне дейін көтеру деген сөз деп атап көрсетеді.

Білім беру барысында оқушының жеке тұлға ретіндегі ерекшеліктерін ескеру-баланың өзін-өзі жан-жақты дамыту мәселесін оңтайлы шешуге мүмкіндік береді.

12 жылдық білім беру үрдісінде оқушының өзіндік сана, өзіндік таным, өзіндік білім алу, өзара қарым-қатынас, өз өмірінің субъектілігі тәрізді тұлғалық сапалары пайда болады және одан әрі дамиды деген тұжырым жасауға болады.

Білім беру жүйесінің даму деңгейі мен сапасы елдегі педагогика ғылымының жетістігімен байланысты. Бұл өз кезегінде экономикалық және ғылыми — техникалық дамудың, яғни мемлекет пен қоғамның табысты дамуының кепілі болып табылады.

Білім беру-жеке тұлға мен қоғамның мүддесінде жүзеге асырылатын педагогикалық ұйымдастырылған әлеуметтену үрдісі.

Ұрпақтың мәдени сабақтастығы мен адамның әлеуметтік және кәсіби рөлін орындауға дайындығын қамтамасыз ететін оқыту мен тәрбиелеу білім беруге біріктіріледі [5].

Қазіргі білім беру саласындағы басты міндет — білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді жаңа әдістерін іздестіру мен оларды жүзеге асыра алатын жаңашыл, жаңа тұрпатты мұғалімдерді даярлау. Жаңа тұрпатты мұғалімдер педагогикалық қызметтің барлық түрлерін зерттей алатын педагогикалық жағдайда өзінің білімділігі, парасаттылығы, ақылдылығы, мәдениеттілігі, іскерлігі, шеберлігі арқасында шеше алатын, педагогикалық үрдістің нәтижесін жақсартуға ұмтылатын жаңашыл әрі шығармашылықпен жұмыс істей алатын жеке тұлға болуы керек.

Әдебиет:

1. ҚР білім беруді дамытудың 2011—2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
2. Профильное обучение в школе: опыт, проблемы, перспективы // Материалы республиканского семинара-совещания./Под ред. М. Жадриной. — Алматы, КАО, 2005.
3. Әбдірәсілов М. 12 жылдық білім беру және мұғалімдерді даярлау // Қазақстан мектебі. — 2004. — №6. — 26—28 бб.
4. Влазнев А., Филимонов В. Профильное обучения: варианты решения // Профильная школа. — 2004. — №2.
5. Муканова С. Проектирование рабочих учебных планов профильного обучения в 10—11 классах общеобразовательных учебных заведений. — Алматы, РОНД, 2005.

Кәсіби құзіреттілік — жеке тұлғаны қалыптастырудың негізі

Тапалова Анипа Сейдалиевна, техника ғылымдарының кандидаты, профессор;

Алиаскарова Ақмарал, магистрант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Мемлекеттік Университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Н. Ә. Назарбаев жолдауында «Біз бүкіл елімізде стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметіне қол жеткізуге тиіспіз» деген болатын. Сондықтан да бүгінгі өскелең ұрпаққа уақыт талабына сай білім беруді одан әрі жетілдіру мәселесі, толассыз күн сайын өзгеріп тұрған әлеммен бірге қатар жүрері анық. Жеке тұлғаның қалыптасуында ең тиімді жол жаңа тұлғаны қамтитын, қабілет, білім, икем, дағды, тәжірибе, көзқарас болып табылады. Балаларды жеке тұлға ретінде қалыптастыру, олардың ақыл — ойын жүйелеу, ойлау қабілетін жетілдіру, дәлдікке үйрету, шындыққа тәрбиелеу мақсатында сауаттылыққа баулу — бүгінгі күн талабы.

Қазіргі заманғы ғылыми — техникалық үрдістің қарқыны, білім беру жүйесінің алдына жаңа міндеттер қойып отыр. Ең бастысы — өз жұмыс орнына және бүкіл техникалық тізбекте технологияның үздіксіз өзгерістеріне бейімделе алатын орындаушының тұлғасын қалыптастыру міндеті. Біліміне, біліктілігіне, парасатына пайымы сай ұстаз бүгінгі таңда жас ұрпаққа білім беру жүйесінде болып жатқан оң өзгерістерге байыппен қарап, оның заман талабына сай мән-маңызын түсіне білуі қажет. Әлемдегі озық, бәсекелестікке қабілетті 50 елдің қатарына еніп, өркениетті елдермен иық тіресе тұру міндеті, сайып келгенде, еліміздің ертеңгі азаматтарының қолында.

Сондықтан ұстаздарды серпілістер мен жаңарулардың қарсаңындағы басты тұлға дей аламыз. Ендеше жүктеліп отырған аса жауапты міндет, білім саласындағы реформалар, педагогикалық әдіс-тәсілдердің тың, мәнді, әрі сапалы болуын талап етіп отырған осы бір айтулы кезеңде, мұғалімдердің жылдар бойы жинақтаған іс-тәжірибесін жаңа технологиялармен ұштастыру қажеттігі туындап отыр. Қазіргі педагогика ғылымында негізгі базалық ілімдердің бірі «құзыреттілік» болып отыр. Құзыреттілік дегеніміз- тұлғаның бойында білім, дағды, іскерлік, ерік күш-жігердің болуы. Құзыреттілік жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайға сай мамандардың бәсекелестікке төтеп бере алуын қамтамасыз етеді. Көптеген елдерде құзыреттілікке жаңаша мән беру білімді жоғары дәрежеге көтергені мәлім. Құзыреттілік еңбек нарығында тұрақты өсіп отырған талаптарға, шапшаң технологиялық өзгерістерге, соның ішінде академиялық және еңбектегі мобильдік өсуге бағытталған [1].

Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму мақсатын жүзеге асыруда кәсіптік білім беретін мекемелерде бәсекелестікке қабілетті болашақ мамандарды әртүрлі өндірістік салаларға даярлау деңгейі білім беру сапасымен анықталады. Қазіргі таңда жан-жақты маман даярлау олардың әлеуметтік, кәсіптік, өзіндік жұмыс жасай алу қабілеттерін дамытумен

белгіленеді. Ел экономикасын дамыту жолында аянбай жұмыс жасайтын болашақ мамандардың білімі мен білігі төмендегі шарттарға сай болуы керек:

- жүйелі ойлау;
- экологиялық, құқықтық, ақпараттық мәдениет;
- кәсіпкерлік мәдениет;
- өзін-өзі тану және басқаларға ұсыну;
- өз қызметін жан-жақты талдау;
- кейбір өндірістік жағдайларда өз бетімен дұрыс шешім қабылдай алу;
- жаңа білімді меңгеру;
- әр іске жауапкершілікпен қарау.

Экономика салаларының әртүрлілігіне қарамастан кез-келген маман бойынан құзыреттіліктің негізгі элементтері табылу керек, себебі құзыреттілік маман біліктілігінің негізін құрайды, оларға:

- ақпараттық;
- коммуникативтік (қатысымдық);
- әлеуметтік — құқықтық құзыреттілік жатады [2].

Химия пәні мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары талаптарына сай жалпы, бейорганикалық және органикалық химия салалары бойынша оқушылардың бойында базалық білім қалыптастыруға, табиғаттағы, адам өміріндегі, қоғамдық-экономикалық дамудағы химия ғылымы мен өндірісінің рөлін түсіндіруге, қоршаған әлемге ғылыми көзқарас, экологиялық мәдениет, әлеуметтік маңызды құндылықтар қалыптастыруға міндетті.

Білім алушыларға химия пәні бойынша заман талабына сай тиянақты білім беру үшін химияны оқытудың төмендегідей басымдықтарына назар аудару керек:

- оқытудың жүйелі-іс-әрекеттік сипаты, теория мен практиканың сабақтастығы, өмірмен, жаңа технологиялардың енгізілуімен және елдің индустриалдық-экономикалық даму мәселелерімен байланыстылығы;
- химиялық тәжірибелер жасау және өзіндік білім алу іс-әрекеттері үлесінің артуы негізінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту басымдылығы;
- білім мазмұнындағы қазақстандық компоненттің және өңірлік даму элементтерінің кеңейтілуі;
- білім мазмұнының ізгілендірілуі, экологиялық сипатының артуы негізінде білімнің дүниетанымдық мәні мен тәрбиелеушілік әлеуетінің күшейтілуі;
- білім мазмұнының тұтастығы, басқа жаратылыстану пәндерімен интеграциялануы мен жүйелілігінің артуы;
- оқу барысында оқушылардың өзіндік білім алу дағдыларын дамыту, оқу үдерісінің жобалау-зерттеу, шығармашылық сипатының артуы [3].

Химия пәнінің мазмұны инвариантты және вариативті бөліктерден тұрады. Оқу жоспарының инварианттық бөлімі мемлекеттік міндетті білім мазмұнын игеруді, ал вариативті бөлімі оқушылардың таңдауы бойынша қызығушылықтары мен икемділігіне қарай білім-білік алуын қамтамасыз етуге бағытталады [3].

Білім беру үдерісінде жоғары сапалы химия сабағын ұйымдастыруға қойылатын төмендегі жалпы талаптарға назар аудару керек:

— сабақта ғылымилық, көрнекілік, қолжетімділік дидактикалық ұстанымдарды оңтайлы арақатынаста жүзеге асыру;

— оқу материалының өмірмен, оқушының практикалық қызметі мен іс-әрекетімен байланыстылығын, химиялық заттарды, материалдарды қауіпсіздік ережелерін сақтай отырып, қолдану мәдениетін қалыптастыру;

— сабақты оқу материалдарын орнықты меңгеруге ықпал ететін тартымды, теориялық және эксперименттік қызықты фактілерді және әдіс-тәсілдерді қолдана отырып түрлендіру;

— сабақ мазмұны мен түрін жоспарлауда оның химия бойынша жалаң мағлұматтарды игертуге емес, адами құндылықтар мен оның мүдделерін ұғынуға басымдық беру, яғни сабақты химия пәніне емес, оқушы тұлғасының мүдделеріне бағдарлау;

— оқытудың ақпараттық-коммуникациялық, мультимедиялық құралдарын ұтымды пайдалану.

Білім алушылардың зерттеушілік мәдениеті мен танымдық-ойлау белсенділігін дамыту мақсатында белгілі бір тарауды аяқтаған соң кіші жобаларды қорғау, шығармашылық жұмыстар байқауы сияқты қорытындылаушы дәстүрден тыс сабақтарды жүйелі түрде өткізіп отыру қажет.

Әдебиет:

1. Назарбаев Н. «Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына. — Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінде оқылған лекция. — Астана, 2006.
2. Исаева Т.Е. Классификация профессионально-личностных компенсаций вузовского преподавателя // Педагогика. — 2006. — №9. — С. 55–60.
3. Компетентностный подход в педагогическом образовании / Под ред В.А. Козырева, Н.Ф. Радионовой, А.П. Тряпициной. — СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2005. — 392 с.
4. Шалашова М.М. Непрерывность и преемственность измерения химических компетенций учащихся средних общеобразовательных школ и студентов педагогических вузов: автореф.... д-ра пед. наук. — М., 2009.
5. Әлмұханова Х.Т., Бейсебаева П.С. Қүзіреттілік — кәсіби маман даярлаудың басты сапасы. — // http://www.rusnauka.com/15_APSN_2011/Pedagogica/2_85259.doc.htm

Алған білімдерін тәжірибеде қолданудағыларындамыту үшін зертханалық тәжірибелер мен демонстрациялық жұмыстарды орындауда бейне тәжірибелермен мультимедиялық құралдарды қолдану тиімді.

Химия пәні бойынша оқу арнайы жабдықталған, химиялық реактивтермен, препараттармен, құралдармен және керек-жарақтармен, зертханалық және көрнекілік, баспа, мультимедиялық құралдармен, электрондық оқулықтармен, диафильм, кино- және бейнефильмдермен қамтамасыз етілген кабинетте жүзеге асырылады [4].

Оқытудың мақсаты: қоршаған әлем туралы химиялық білім мен жаратылыстану-ғылыми түсініктердің біртұтас жүйесін қалыптастыру, талдау қабілеті бар, функционалды сауатты және шығармашыл тұрғыда ойлай алатын және өз білімін практикада қолдана алатын оқушы тұлғасын дамыту, оның туған өлкеге және қоршаған ортаға экологиялық-гуманистік қарым-қатынасты тәрбиелеу болып табылады.

Қазіргі кезеңдегі еліміздің күннен — күнге гүлденіп дамуы, жаңа саяси — экономикалық өрлеу, болашақ дамуға бағдарланған өзгермелі өмір жағдайлары адамнан ақыл — ой белсенділігін, өзекті мәселелерді шығармашылықпен шешу, оны оңтайлы пайдалануды талап етеді. Ол бірінші орынға білімгердің ақпаратты сауаттылығын емес, оның мәселені дұрыс шеше білу қасиетін қояды. Кәсіби құзыреттілік дегеніміз — маманның жеке басының сапасы мен оның психологиялық-педагогикалық және теориялық білімінің, кәсіби біліктілігі мен дағдысының, іс-тәжірибесінің бір арнада тоғысуы. Сондықтан болашақ мамандарды заман сұранысына сай даярлау ісінде нәтижеге бағытталған білім берудің негізі мұғалімнің кәсіби құзіреттілігін арттыру болып табылады.

Жасөспірімдерді отбасылық өмірге дайындау

Тауипбаева Айнур Торебекқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы;
Берденова Сауле Аскербекқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Отбасы — шағын мемлекет деді қоғам дамуын зерттеушілер. Себебі, мемлекеттің өзі бірнеше миллиондаған осындай отбасынан құралған. Сондықтан қоғам әр отбасына қамқорлық жағдайларын қарастырады. Әр отбасындағы бала мемлекет байлығы деп түсінеді. Сол себепті қазіргі жастарды жұбайлық өмірдің қыр-сырына мектеп табалдырығынан үйретеді. Отбасы одағының беріктігіне мемлекет беріктігіне қатысты нәрсе. Болашақ жұбын адаспай таңдап, жұбайлық өмір сүруде қиыншылықты түсінушілікпен бастан кеше білген отбасыда жан-жақты тәрбиеленген ұрпақ өкпесіне кім-кепіл. Ал жұбайлардың ажырасуына — дұрыс жұп таңдамай, сезім мәдениетінің төмендігі, этикалық сауатсыздық, күнделікті қарым-қатынаста дұрыс тіл табыса алмау, үй шаруасын игере алмау, қиыншылықты көтере алмау, сананың көмескілігі, масылдыққа үйірлік себепші болады. Сондықтан жұбайлық өмірге даярлық — тәрбиенің ең қажетті бөлігі отбасында үл не қыз бала ата-анасымен, мектепте ұстазымен ашық сырласып дағдыланғаны жөн. Жастарды жұбайлық өмірге мектеп жасында тәрбиелеу жұбайлардың қоғам өміріндегі маңызды ролін түсінуге, отбасындағы ата-ана, бала арасындағы қарым-қатынас нормаларын игеруге, отбасы және неке заңдарын білуге, адамның дүниеге келгеннен бастап жеке адам болып қалыптасу жолдарын білуге, өз денесін, гигиена талаптарын білуге, ата-ананың бала алдындағы міндетті борышына жауапкершілікпен қарауға, отбасындағы эстетикалық тұрғыдан талғампаздықпен өмір сүре білуге, үнемдеу және отбасы шаруашылығын басқара алуға үйретеді. Әрине, бұған ата-ананың да көмегі аз болмау керек [1].

Жантану курсынан хабардар оқушы қажеттілік, қызығу, сенім, әрекетке итермелейтін себептер, шеберлік, мінез, темперамент туралы түсінік алғаннан кейін өмірде ұлы мақсаттар қоюға дағдылана білу керек. Сондықтан олар мен өзім жайлы не білемін? Менің мінезімде кемшіліктер бар ма? Өзгелер мен туралы не ойлайды? Өзімнің қандай кемшілігім бар? Мен неге қабілеттімін? деген сұрақтарға жауап іздей отырып, өзін жақсы жағына жөндеп өзгертпе алуға үйрену керек. Ер бала мен қыз бала арасындағы, бозбала мен бойжеткен арасындағы қарым-қатынас мәдениетін меңгеру — болашақ жұбайлық өмірге қажет. Алғашқы жұбайлық өмірдің қыр-сырын меңгере отырып, берікшаңырақ болуға ұмтылыс жасаудың әліппесін мектеп қабырғасында үйренсе артық емес. Бүгінгі жастар — ертеңгі әке мен шеше, олар өз міндеті мен бағасын білу керек. Махаббат тәуелдікті сүймейді және ол жариялықты да жаратпайды, ол әркімнің жеке шаруасы, жүрек қалауы. Бірін-бірі қамап, бақытты жұп құрған жұбай

одағы — отбасы бақыты — ел бақыты, халық бақыты болмақ [2].

Жұбайлық жұп ер мен әйелдің одағынан тұрады. Сондықтан олардың жеке бас түріндегі сапасына мән беруіміз керек. Жан-жақты даму кез-келген әрекеттегі шеберліктің сан алуандығы. Мысалы, мектепте бағдарлама бойынша алған білімді өз бетінше де толықтырып, оны практикада әр-түрлі әдіспен пайдалана алу. Үйлесімді даму — адамның шеберлігі білім негіздері қоғам талабына сай олардың жарасымды дамып, бірін-бірі толықтырып отыруы. Жеке адам — қоғамдық қатынастар жиынтығынан тұратын, белгілі бір қоғам мүшесі. Адам туғаннан бастап қоршаған ортамен қарым-қатынасқа түседі, соның арқасында дамиды. Сол қоғамның салтын, дәстүрін, қарым-қатынас ережелерін меңгереді. Жеке бастың дамуы сан ғасырғы қоғам дамуындағы адамдардың өмір сүру тәжірибесін меңгеру нәтижелерінің көрсеткіштерімен өлшенеді.

Өмір сүру, даму барысында адамның дүниеге өзіндік көзқарасы қалыптасады. Ол қоршаған дүниемен, адамдармен, іс-әрекет пен құбылыстарға қарым-қатынасынан көрінеді. Адам бір-бірінен сонысымен ерекшеленеді. Әр адам бірдей жағдайда құбылысқа әртүрлі қарым-қатынас білдіреді. Мысалы, көшеде тал түсте қарт адамның қалтасындағы ақшасын біреу зорлап алып жатса, біреу ештеңе болмағандай өтіп шығады, біреу болысады, ал біреуі шарасыздықтан күңкілдеп, балағаттап өтуі мүмкін. Осындай әрекеттерінен адамның еріктік, мінез-құлық сапасы анықталады, әр-түрлі жағдайда өзін басқару деңгейі анықталады. Адамдар өзінің жеке даралығымен бір-біріне ұқсамайды. Себебі, ол — бір адам оларды іс-әрекетінен, түйсінуден, қабылдауынан, есте сақтауынан, ойлауынан, зейіннің қызығушылығы мен жағымды-жағымсыз мінез-құлқынан, көңіл-күйінен, ерік сапасынан т. б. ажыратамыз. Адамның ішкі дүниесі дамуы жеке планета дамуымен пара-пар, олар бір-біріне ұқсамайды, оны бір көргеннен танып-білдім деп айту қате. Әр адамның «мені» тек оның өзіне ғана аян. Өзге адамның «менін» сыйлап, онымен санаспаған адам шынайы достар, тілектес тауып, өзгенің құрметіне бөленуі емес. Өзгені сыйласаң — сыйлы боласың. Мінезі жұмсақ ерік күші әлсіз екен деп адамды басыну, өктем сөйлеу — адамдық қасиет емес. Адамды кемшілігімен де, жетістігімен де толық қабылдап, түсінушілікпен қарым-қатынас жасай білу керек. Өз қажетінмен қызығушылығыңды, талап-тілегіңді бірінші қоймай, қабылдап, түсінушілікпен қарым-қатынас жасай білу керек. Өзіңнің ғана емес өзгенің де жеке бас сапасын көрсете алуына мүмкіндік жасау — жеке бастың, әсіресе жұбайлардың ең тәуір сапасы. Кейде

отбасында я әйелі, я ері лидер болады, оны халық біледі. Бірақ лидер болып отырған әйел немесе ер адам әйелінің немесе ерінің елеусіз көмегінің арқасында жетістікке жетіп жүруі мүмкін. Міне, осы арада лидер болып отырған әйел не ер адам елеусіз көмекті көпке көрсетіп, мерейін өсіріп, өз дәрежесінде көрсете білу керек. Жеке адамның жоғары бағаланатын сапасы — өзгенің қуанышына қуана білу, қайғысына қайғыра білу, бейнеті мен көп адам күшін талап ететін жеке жұмысына ортақтаса білуі [3].

Бүгінгі жас ұрпақты сонау замандардан жинақталған ата-бабаларымыздың мол мұрасымен сусындату — біздің басты міндетіміз. Ұлдың батыр, қыздың әдепті болып қалыптасуы осыларға байланысты. Демек, бабалар өнеге өсиетін пайдалана отырып тәрбиелеу ұлттық тұлғаны қалыптастырмақ. Өйткені, бесік жырын естіп, сүйеніп отырып айтқан ана арманы баланың психологиялық толық жетілуіне әсер етеді. Болашақ ұрпақтың тәрбиелі, мәдениетті де білімді болуы, ең алдымен, ата-анадан, отбасы-ошақ қасынан басталмақ. Дана қазақтың «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деген даналық сөзі тегін айтылмаса керек. Адамды адам ететін қоршаған орта және тәлім-тәрбие десек, мектеп жасы балаларының тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуына отбасы, отбасылық қарым-қатынас, отбасылық психологиялық ахуалы, тәрбиелеу стилінің маңызы зор екенін естен шығармаған жөн. Бір ортада өскен, бір әке, бір шешеден туған балалардың өзара бір-бірінен тұлғалық сапалары мен табиғаты жағынан бір-бірінен ерекше келетіні белгілі. Дүниеге келген баланы бірінші көретін адам ата-анасы, отбасы. Оның әлеуметтік ортасы бала дамуына жан-жақты әсер етеді. Әрбір отбасының мүшесі дара болғандықтан, бір-бірінің дамуына едәуір ықпал жасайды [4].

Кешегі күнсіз келешек жоқ. Өзімізді өзіміз тануда халқымыздың алуан түрлі дәстүрлерін: психологиялық, педагогикалық, әдептілік, филологиялық бала тәрбиелеу ерекшеліктерін біліп, меңгеріп отыруымыз қажет. Ш. Айтматов «Ешбір халық өзінің тарихи тамырларынан ұзап кете алмайды, жақсы болсын, жаман болсын, өзінің тарихымен бірге болады» десе, М. Жұмабаев «Әрбір тәрбиеші сөз жоқ ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиісті және әрбір ұлттың баласы өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиені сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті» дейді. Тәрбиелеу дегеніміз — халықтан

ғасырлар бойы жинақтап, іріктеп алған тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру, баланың қоршаған ортадағы қарым-қатынасын, дүниетанымын, өнерге деген көзқарасын және соған сай мінез-құлқын қалыптастыру. Ата-аналар мен біздің басты мақсатымыз — дені сау, ұлттық сана сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, иманды, инабатты, еңбекқор, іскер, ұлтжанды, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан адамды тәрбиелеу. Бүгінгі жаһандану үрдісі жүріп жатқан жағдайда ұлттық мүдде, ұлттық тәрбие, ұлттық рухты сақтап қалу — үлкен міндет. Міне, осы орайда қоғамдық көзқарастар да күннен күнге өзгеру үстінде, әрі бұқаралық ақпарат құралдарының жұмысындағы барлық шектеулердің алынып, ақпарат тарату еркіндігіне кең жол ашылғаны да балалардың сана-сезімі мен рухына кері әсер етуде [5].

Қазақ тілін ұмытып, ата-бабамыздың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпына ажырап қалған, шетелдік компьютерлік ойындар мен қатыгездікке құралған фильмдердің еркінде кеткен жастарымызды қайтсек дұрыс жолға саламыз? Бұл сұрақ ұлтымыздың болашағын ойлайтын санасы сергек барша қауымды және ата-аналарымызды ойландырып отырғаны даусыз. Педагогика ғылымында тәрбиені бірнеше бағытқа бөледі. Олар — қазақстандық патриотизм мен азаматтық тәрбие, рухани адамгершілік, салауатты өмір салты, адамгершілік және отбасылық өмір мәдениеті. Көп жылдық педагогикалық тәжірибемізден байқап жүрміз, жоғарыда аталған тәрбие жүйесімен көптеген ұрпақ тәрбиеленіп жатыр.

Адамгершілік қасиет отбасы мүшелерінің бірін-бірі қадірлеуінен, олардың өзара бірлігі мен түсінушілігінен, ата-ана мен балалар арасындағы мейірімді қарым-қатынасының қалыптасуынан, үлкенге құрмет, кішіге ізет секілді толып жатқан жазылмаған заңдылықтар арқылы көрініс табады. Кішкентай сәбилердің үлкендер не айтса соны айтатыны, не істесе соны істейтіні күнделікті өмірде жиі көріп жүрміз. Сондықтан да отбасы — баланың бастауыш тәрбие мектебі дегеніміз өте орынды. Ата-ананың жасөспірімдерді қалыптастыруындағы рөлі өте зор. Ата-ананың бала алдында жеке басының үлгі-өнегесі, беделі жоғары болуы керек. Кез-келген адам ұшқыш немесе ұста бола алмайды. Ал өмірге ұрпақ әкелген соң өнегелі отбасын құрып, әке мен ана болу — әрбір адамның міндеті [6].

Әдебиет:

1. Халназарова А.А. Бала тәрбиесіндегі ата-ана рөлі // Мектептегі психологиялық қызмет. — 2010. — №5. — 41–43 бб.
2. Құрманалина Ш.Х., Мұқанова Б.Ж. т. б. Педагогика. — Астана, 2012.
3. Бабаев С.Б. Бастауыш мектеп педагогикасы. — Алматы, 2011.
4. Хамитов І. Әлеуметтік педагогика. — Алматы: Білім, 2007.
5. Журнал «Мектеп психологы». Баспа үйі «Первое сентября». РФ, Москва. 2006–2007 ж. ж.
6. Голомштак А.Е. Выбор профессии и воспитание личности школьника — М: Педагогика. — 2011.

Кейс-стади әдісін «Биологияны оқыту әдістемесі» пәнінің зертханалық сабақтарында пайдалану

Унгарбаева Гульшат Рамазановна, педагогика магистрі, аға оқытушы;
Избасарова Жанар Жаксыбаевна биология магистрі, аға оқытушы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Кейс пайдалану әдісі студенттің алған білімін нақты жағдайда пайдалана алу мүмкіндігін туғызады. Кейс жағдайын оқытуда пайдалану өткен ғасырдың бірінші жартысында Гарвардтағы бизнес мектебінде алғаш рет басталған. Қазір бұл дүние жүзінде оқытудың өте бір тиімді әдісі ретінде кеңінен пайдаланылады. *Кейс әдісі нақты жағдайлар тұрғысынан академиялық теорияларды көрсетуге мүмкіндік береді.* Ол студенттерді пәнді оқуға, білімді терең меңгеруге, ақпаратты өңдеуге және талдауға, әр түрлі жағдайларды саралауға мүмкіндік береді. Оқу процесіндегі кейстермен жұмыс жасау технологиясы келесі сатылардан тұрады:

1) кейс материалдарын зерттеушілердің жеке өзіндік жұмысы (мәселені сәйкестендіру, негізгі баламаларды тұжырымдау, ұсынылған әрекетті немесе шешімді ұсыну);

2) негізгі мәселені енгізуге және оны шешуге байланысты шағын топтармен жұмыс.

3) жалпы дискуссиядағы (оқу тобы шегінде) шағын топтардың тұсаукесерлері және тәжірибе нәтижелері [1].

Кейс әдісінің ерекшелігі:

— Оқыту өмірдегі нақты жағдаймен байланыстырылады;

— Оқытуда кейс әдісін пайдалану студентке проблеманы шешудің жолдарын іздеуге еркіндік береді;

— Кейс жағдайын талдау үдерісінде студенттер өмірдегі нақты, бір-бірімен байланысқан процестерді көрсетеді;

— Нақты жағдайды талдай отырып, студент негізгі білімді жинақтайды, қорытынды жасайды.

Сабақты кейс әдісімен өткізілу барысында келесі жетістіктерге оңай қол жетуге болады:

— студенттердің сабаққа деген ынтасы анағұрлым артады;

— дискуссия барысында бейтарап отырып қалатын студенттердің қатары азаяды, я болмаса мүлдем болмайды;

— пікірталас барысында студенттің пәнге деген қызығушылығы айтарлықтай артады;

— сабақтың жоспарланған материалдарын студенттер толық меңгеруге мүмкіндік алады.

Кейспен жұмыс істеудің жоспары:

— Студенттің кейс жағдайын зерттеуі;

— Оқытушының көмегімен кейстің негізгі мақсаттарын анықтау;

— Шешім қабылдау үшін шағын топта талдау;

— Топта презентация жасау;

— Жалпы топтағы пікірталас, олардың ойларын тыңдау;

— Мұғалімнің қорытынды сөзі, жағдайды талдауы;

— Проблеманы талдау бойынша баға беру, кемшіліктерді көрсету.

Соңында оқытушы бұл жағдайдың нақты жағдайда қалай болатындығы туралы хабарлайды [2].

Биологияны оқыту әдістемесі пән ретінде мектеп, гимназия, колледждердің биология пәні мұғалімдерін дайындауда аса маңызды болып есептеледі. Биологияны оқыту әдістемесі — пән ерекшеліктеріне негізделген, оқыту мен тәрбиелеу үрдісі элементтерінің жиынтығын беретін ғылым. Биологияны оқыту әдістемесі пәнінің дәрістік курсына білім алушылар жалпы және жеке әдістемелердің теориялық негізін меңгерсе, зертханалық сабақтарының барысында аралас, дәстүрлі емес сабақтар және оқытудың қазіргі технологияларын пайдалана отырып, сабақтар өткізуге машықтанады [3]. Мақалада БОӘ пәнінен зертханалық сабақ өткізудің әдістемесін ұсынамыз.

Зертханалық сабақтың тақырыбы: Биология пәні сабақтарында деңгейлеп оқыту технологиясын қолдану жолдарын анықтау.

Мақсаты: Оқытудың жаңа технологиясының бір түрі деңгейлеп отқыту технологиясымен танысу, оны қолданып сабақ өткізу методикасын меңгеру:

1 тапсырма: Деңгейлеп оқыту технологиясының ерекшеліктерін анықтау

2 тапсырма: Деңгейлеп оқыту арналған сабақ жоспарын жасау, презентациялау

Зертханалық сабақты ұйымдастыру барысы:

I. Бірлескен іс-әрекетке жұмылу сатысы. Бұл сатының негізгі міндеті: бірлескен іс-әрекетке дәлелдеме құру, талқылауға қатысушылардың бастамаларының айқындалуы. Білім алушылар оқытушының қатысуымен тақырыптың мазмұнын талқылайды.

1. Деңгейлеп оқыту технологиясының негізгі ерекшеліктері неде?

2. Басқа оқыту технологиясынан айырмашылығы қандай?

3. Деңгейлік тапсырмалардың түрлері қандай?

4. Деңгейлік тапсырмаларды құрастыруға қойылатын талаптар қандай болуы керек? (Бұл мәліметтер лекция барысында берілгендіктен, еске түсіріп, жинақтайды). Нәтижесінде білім алушылардың кейс-стади материалдарын білуі және талқылауға қызығушылығы анықталады. (Уақыт қоры — 10 минут)

II. Біріккен іс-әрекетті ұйымдастыру сатысы. Бұл сатының негізгі міндеті: мәселені шешуге арналған іс-әрекетті ұйымдастыру. Ол үшін білім алушылар жұптастырылып, әрбір жұпта ізденіс, тапсырмалар құрастыру, олардың өңдеу, қажет ақпарат көздерімен жұмыс істеу, кейстегі алғашқы материалдарды дайындау, сараптама

жасау, оны қолдану бойынша әдістемелік материалдар дайындайды.

1. Тақырып таңдау.
2. Тақырып бойынша материалдар жинақтау (әдебиеттер, мектеп оқулықтары, қосымша материалдар, дидактикалық материалдар).
3. Сабақ жоспарын құрастыру (уақыт қоры-40 минут)

III. Талдау және біріккен іс-әрекеттің рефлексиясы сатысы. Бұл сатының негізгі міндеті кейспен жұмыстың нәтижелері мен оқытудың нәтижелерін айқындау.

1. Құрастырылған жоспар негізінде сабақ барысын презентациялау (уақыт қоры-40 минут).
2. Талқылау (уақыт қоры-7 минут).
3. Қорытындылау (уақыт қоры-3 минут).

Әдебиет:

1. Барнс Л. Б., Кристенсен К. Р., Хансен Э. Дж. Преподавание и метод конкретных ситуаций: Пер. с англ./Под ред. А. И. Наумова. — М., 2000. — 501 с.
2. Әбдірәсілов Л. Ә.. Оқыту үрдісінде оқу кейсін пайдалану тиімділігі //Білім саласындағы жаңа ақпараттық технологиялар. Х ғылыми-әдіст. конф. мат. — Астана, 2009. — 198—200 бб.
3. Кемелқызы Т., Оңғарбаева Г. Р. Биологияны оқыту әдістемесі. Оқу әдістемелік кешен — А.: Инжу-Маржан, 2010.

КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Ұлттық менталитеттегі салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптардың маңызды ролі

Әбдіраманова Айгүл Темірханқызы, философия ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;

Аңламасова Ырысалды Жиентайқызы, аға оқытушы

Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Еліміз іргелі ел болып ата дәстүріндегі салт-сананы ғайыптан жаңғыртып жатқанда, оның тұғырлылығы мен орнықты өркендеуін қамтамасыз ету бағдарын қолға алған мемлекетіміздің саяси-әлеуметтік және мәдени-рухани даму бағыттары ұлттық болмысымызды қайта жаңғырту мен түлетуді нақты нысанаға алынды.

Қазақ қоғамы ұлт болмысын қалыптасқаннан бері екі нәрсеге аса мұқият қарағандығын, оның бірі тіл, екіншісі әдет-ғұрып екендігін дәйектеушілердің пікірлері де, бұл құрылымның аса маңызды өмірмәнділік-дүниетанымдық құндылық екендігін айғақтап тұр [1, 77 б.].

Менталитет әрбір ұлтқа тән этнос руханиятының мінез-құлқынан, тұрмыс-тіршілігінен, тарихи-мәдени дүниетанымынан аңғаруға болады. Менталитет ұғымының этникалық анықтамасы (менс-латынша, ойлау тәртібі, ақылдың ерекше рухани қыртысы) бір тұлғаға тән емес, тұтас бір халықтың өзіндік ойлау санасына тән психологиялық және аксиологиялық бағдары деп қалыптастыруға болатын жүйе. Ұлттық менталитеттің адамның өмір сүру тіршілігіне рухани күш жігер беріп қана қоймай күрделенген құбылыстардың қоршаған ортаға сенім арта отырып белгілі бір күнделікті тілсіз дүниеден тыс ерекшеліктерді аңғаруға мән береді. Халықтың ой-санасын, тәртіпке бағындырумен шектелмей мақсатты түрде болашақ ұрпақтың кепіліне айналуы тиіс. Бүгінгі таңда адамдардың тұрмыс-тіршілігіне өзара қарым-қатынасындағы дін мен тіл, іс-әрекет этикасында байқалатын қасиеттерін негіздеуге болады.

Тарихи-мәдени қыры оның сан мыңдаған жылдар бойы арғы қазақтар дәуірінен бері жағасын тауып, ұлттық болмысымызбен, тұрмыс тіршілігімізбен біте қайнасқан атрибут болып табылуымен айқындалады. Дәстүр халықтардың тіршілік кәсібіне, наным-сеніміне, өмірге деген көзқарасына байланысты туып, қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, өзгеріп, жаңарып отырады. Әр халықтың сан ғасырға созылған ұрпақ тәрбиесінде өзіндік рухани тарихы, ой-пікірі, қорытынды түйіні болады. Күн санап халқымыздың дәстүрлі құндылықтарына, олардың қайнар бастауларын тануға деген ұмтылыс өсіп келеді.

Тақырыпта қозғалып отырған басты мәселеміз бойынша, алдымен, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың құрылымдық функционалдық негіздерін сараптап, одан соң ұлттық руханиятты қалыптастырудағы ролі мен маңызына тоқталамыз. Себебі, бұл құрылымды феноменологиялық тұрғыдан сараптау оның ұлт руханиятын құрудағы маңызы мен тетіктерін нақтырақ аша түсуге септігін тигізетін қадам болып табылады.

Әдет-қоғамдық қатынастарда күнделікті өмір-тіршілік пен салттарды атқару кезіндегі жосын-жоралғыларды біріздендіретін және ұлттық таным ауқымында атқарылатын нормаларды, талаптардың, шарттардың практикалық бітімі мен мазмұнының бірлігіндегі үдерістер бола отырып, өзінің орындалу бағдарымен үндесетін ғұрып ұғымымен тіркестіріліп, әдет-ғұрып деп те көбінесе күрделенген ұғымдық формада айтылады. Сан ғасырлар бойы формасы өзгерсе де, мазмұны өзгермеген белгілі бір этностың имманентті әдет-ғұрыпынан тыс, сырттан, өзге халықтан енген мәдени шартты құбылыстар да бірте-бірте әдетке айналып кетіп отырылады. Салт-сырттан да, ұлттың өз ішінен де туындап шығатын, белгілі бір нормалардың жеке-жеке көрініс болып отырып, тұрмыста үш-төрт ұрпақ бойы қолданыста болып, ұлттық таныммен, талғаммен үндесе келе, белгілі бір деңгейде мәдени-әлеуметтік тұрғыда иеленіп, жалпылама ұғым-дәстүр ауқымына еніп, орнығып отыратын ұлттың шанаһы рухани-мәдени, әлеуметтік-практикалық имманентті болмысына сәйкестеніп жатады. Салт туралы «Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа» деген тұжырым оның белгілі бір кеңістік аясында өзгешеленген, формасы өзгертілген түрде әртүрлі ғұрыптар бойынша сақталып, бәрінің түп тамырының бір арнаға тоғысатындығымен байыпталды. Бұл шартты түрде әдет-ғұрыпты субстраттар, салт-дәстүрлерді суперстраттар деп ажыратып алуымызға мүмкіндіктер ашады. Бірақ бұл тұста керісінше, инверсия пайда болады, әдет-дәстүр барынша абсолютті, ғұрып-салт салыстырмалы болып айқындалып тұрады. Олардың қай-қайсысының да генетикалық, эволюциялық тарихи, құрылымдық негіздері таразыланбағандықтан, яғни, қай

салттың, не дәстүрдің қай кезде пайда болғандығы, қабылданбағандығы, өзгертілгендігі ашылмағандықтан, уақыт пен кеңістік аясы бойынша оларды горизонтальді-вертикальді түрде иерархияға орналастырудың өзі қиын. Ал ырым-белгілі бір халықтың ішкі рухтың ниеттері аясына басымдылық беретін, өмірлік әрекеттермен, мақсаттармен сыртқы келбеті жағынан (мүмкін ішкі шынайы себептері бойынша) психологиялық ассоциация туғызатын немесе оның осы байланыстары көмескіленгендіктен логикалық қатынас өресі түсініксіз болып сақталып қалған өмірмәнділік ишаралар [2, 197 б.].

Рухани құндылықтар адамзат білімі, дүниетаным принципі, философиялық тұжырым, адамгершілік нормалары мен саяси білім, яғни әлемнің рухани жетістіктеріне байланыстылардың бәрін жатқызуға болады. Рухани құндылықтың маңыздылығы әрбір адам (әлеуметтік субъект) өз бойында дамыту арқылы сезіне алады. Руханилықтың өзі — адам бойындағы ізгілік пен адамгершілікті, қайырымдылық пен мейірімділікті айқындаудың мөлшер, жеке болмыстың ұғым-түсінігінің көрінісі. Басқаша айтқанда әр адамның өзіндік қалыптасуы, өсіп-жетілуі, дүниедегі алдына қойған мақсаты және өмір сүруінің тәсілі мен сара жолдары [3, 127 б.].

Салт-дәстүр мен әдет-ғұрып сан ғасырлар бойы қалыптасқан әрбір тарихи дәуір бойына толықтырылған, заманауи талаптар мен шарттардың қажеттіліктері мен сұраныстарына орай, үстемеленген күрделі түбірлестік құрылым. «Бұл жерде дөп басып айту өте қиын, аңыздардың бізге келіп жеткендерінің қайсысы ертеден, қандай діннің ұғымынан пайда болды, қандай сенімнің әсеріне ұшырады деген мәселенің төңірегінде қарама-қайшы, әртүрлі пікірлер бар» деген Ш. Уәлихановтың тұжырымы осы салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың эволюциялық қалыптасу құрылымын анықтауға да қатысты соншалықты күрделі мәселе болып табылады [4, 560 б.].

Қазақ халқының өз ұлтының мәдени-этникалық, тарихи жетістіктерімен шектеліп қалмай, басқаны да үйрену қажеттілігін ескеруі ұлттық тәрбиенің өркениеттік жолдағы қадамдары болып саналады. Салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыпты жалпы халықтық дүниетаным тұрғысынан байыптап, концептуалды түсініктеме бере келіп, қалыптасуы мен дамуын эволюциялық хронологиялық бірізділік бойынша болмағанымен, құрылымдық-функционалдық тұрғыдан таразылап алуымыз қажет.

Салт-дәстүрдің күрделі жақтарын қарастыра келе оның көпмәнділігін және күнделікті қажеттілігін атай келе мынадай топтауға болады:

— руханилықтың адам өміріне қажетті фактор екенін ескере отырып әртүрлі психологиялық талаптармен тәжірибелік нәтежеге қол жеткізуді айта аламыз.

— өмірдің маңыздылығын ескере отырып халықтың талғамы эстетикалық руханияттық ләззат алу адамның ішкі әлемін кеңейту, қарапайымдылықтан күрделенген әсемдіктің идеясын іздеу

— қоғамдағы тәртіп әлеуметтік қатынастар, адамдар арасындағы қарым-қатынастың реттеушілік құралы

болып табылады, бұл халықтың моральдық құндылығын ескере отырып қалыптасатын тәртіп не конституция.

— адамның қоршаған ортаға, әлемге, дүниеге деген кеңпейілділік, барына қанағат танытушылық, өзі ғана емес елдің қамын ойлай отырып бірігу не синкретизм ұғымын айта алар едік.

— ұлтжандылық не отансүйгіштік осы сөздің астарында көп мағына жатыр, еліне деген махаббат, сүйіспеншілік дала адамының кеңістіктегі көзқарасы, табиғатты пір тұтуы барлығы да адамға, жеріне, еліне деген аса бір құрметті білдіріп тұрғандай.

— қазақ дүниетанымының ұлттық дәстүрлі онтологиясына келсек тарихи руханиятқа бай тұтас этностың философиялық көзқарасын атамыз. Көшпелі мәдениеттің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан сабақтастығы бүгінгі жаңарған мәдениетке де өз септігін тигізіп отыр. Қазақ руханиятының тамыры тереңнен орын алғандықтан өміршендігіде белгілі бір шексіздікке ұласады.

Ұлттық руханият көшпелі қазақ дүниетанымының тарихында қалыптасқандай немесе бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның кезеңінде бірден туа салған құрылым, саяси-идеологиялық қондырма емес, адамның қанына сіңген ұрпақтар сабақтастығы арқылы ұлт рухының тарихи-мәдени түп тамырларынан жалғасын тауып келе жатырған байырғы ата тектерімізден тасыламданып, бүгінгі күнгі Қазақ елінің руханиялық дәрежесі мен өмір сүруінің витальдік күшінің біріктірілген құндылығын әшкерлеп бергендей. Ұлттық Руханият белгілі бір этностың тұтас рухани мәдениет болмысымен, тіршілік ету салттарымен, өмірлік құндылықтар жүйесімен, оның ішкі дүниесімен етене жақындасқан тұрақты, қағидалардың, даналық бастаулардың жүйеленген, объективтендірілген жиынтығынан құралатын болғандықтан, оның зерттеліп қарастырылуы да әр қилы.

Қазақ менталитеті тарихи сабақтастықпен ұласа келе заман ағымына сәйкес өз құндылығын байыта түсуде. Салт-дәстүр халықтың біте қайнасқан ішкі әлемін бейнелей отырып өміршендігін тұтас бір әлемге жаңартқандай. Тарихи руханияттың объективтендірілген құрамдас бөліктері бүгінгі қазақ дәстүрінің маңызды факторларының бірі. Сондықтанда бүгінгі күнгі жар сала қарастырылып жатқан қазақ баласының дала өркениетіне тән ойлау психологиясы, тілдік қоры, мінез-құлқы аса бір танданарлық дүние бола алмайды. Ұлттық руханият — қазақ менталитетінің сақталып қалған өзегі екені ақиқат. Адам баласы өз жаратылысынан — ақ дүниені ақиқат қалыпында қабылдауға құштар екені белгілі. Қазақ дүниетанымына ғылыми танымның үдерісі қалыптаспас бұрын диалектикалық әдіспен онтологиялық қарым-қатынастың халық санасында орын алғаны көрініп отыр. Халықтың дүниетанымдық болмысы күнделікті өмір сүру тіршілігіне етене бірлесе отырып жақын орналасты. Қазіргі кездегі ғылымда адамның биоәлеуметтік табиғаты туралы пікір қалыптасты. Адамның жаратылысының алғы шартын теріске шығара алмаймыз, бірақ тұлға ретінде қалыптастыратын әлеуметтілік екені сөзсіз. Адам өмір сүруінің

табиғи-биологиялық жағы әлеуметтік-мәдени факторлармен «адамданады» және сол ортаға түсіріледі. Ұлттық сана тарихи жәдігерге бай, философиялық дүниетанымы кең етек жайған, халықтың этномәдениеті өркендеп белгілі бір жетістіктерге қол жеткізген елде ғана өз мақсатына жете алады.

Жалпы ұлттылық ұғымы белгілі бір қауымдастықтың әр түрлі әлеуметтік, табиғи қасиеттерге байланысты ішкі бір қауымдастықтың әр түрлі әлеуметтік, табиғи қасиеттерге байланысты ішкі бірлігін білдірсе, Ұлтжандылық жолындағы кісі осы ұлттық біртұтастықты барынша нығайту үшін барынша тер төгуді мақсат еткен жан болып табылады. Ал ұлтшылдық болса осы мақсаттың кейбір тұстарын абсолюттеуден туындайтын пайымдаулар мен әрекеттер жүйесі ретінде көрініс береді. Ұлттық рух белгілі бір халық өкілдерінің ғасырлар бойы қордаланған дүниеге деген қатынасының өзіндік қаймағы (квинтэссенциясы) ретінде көрініс берсе, ұлтжандылық оның әрбір мүшесінің дүниетанымында қалыптасқан өз жұртына деген қатынасының деңгейі болып табылады [5, 178 б.].

Қазақ халқының өмірлік аса қажетті ұлттық дүниесінің жалпы адамзаттық дүниеге қарай тасқыны оның адамгершілік ұстанымдарынан басталады. Халқымыздың

ғасырлар бойы жасап кеткен тарихы — бүгінгі ұрпақ үшін аса баға жетпес үлкен қазына, мұра. Бұл мұраларымыз имандылық, ғибраттық, әдет-ғұрпымен, салт-дәстүрімен қымбат. Осынау ұрпақ тәрбиесінің қымбат қазынасын мұралыққа алған біздер оның ішіне үңіліп, одан өз болмысымызға тән бүгінгі ұрпаққа сабақ болатын қажетті дүниені жеткізе білу керек. Ұлт жастары өз өткенінен хабардар ғана болмай күн талабына сәйкес сол әлемді өз болмысында түсіну қажет.

Өзін қазақпын деп санайтын әрбір жас жеткіншек қазақтығын дәлелдей алатын істерімен өзгеге өнеге болуы керек. Ғасырлар қойнауынан жігері арта түскен, мәдениет біткенмен өз руханиятын тең ұстай алған, аса күрделенген үндестігі, бірлігі, түптеп келгенде, адамдықтың, руханилық пен имандылықтың негізі іспеттес дүние адам жанына жақын келеді. Ұлт рухын қарастыра келе қазақ философиясының, мәдениетінің келешек жас ұрпаққа берері мол деп білеміз. Ұлттық менталитет туралы қарастырғанда дін, тіл, салт-дәстүр мен әдет-ғұрып, әлеуметтік, философиялық, психологиялық дүние талдамына да тоқталып өттік. Тарихи бір тұтастыққа ие болған ұлт руханияты қаншама ғасырлар өтсе де өз құндылығын жоймай белсенді қарастырылуда.

Әдебиет:

1. Жүнісов А. Бабалар дәстүрі. — Алматы, 1992. — 77 б.
2. Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномедени негіздері. — А., 2013. — 197 б.
3. Абдрашева Б.Ж. Халық дәстүріндегі ұлттық құндылықтар // Халықаралық ғылыми конференция материалдары. А., 2007. — 127 б.
4. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы // Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2 бас. — Алматы: Жазушы, 1985. — 560 б.
5. Нұрмұратов С.Е., Сағиқызы А. Ұлттық рух мәселесі хақында // Халықаралық ғылыми конференция материалдары. — А., 2006. — 178 б.

Соотношение светской и религиозной культуры в Республике Казахстан: традиция и современность

Жанбатыр Амангельды Сапабекулы, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель
Кызылординский государственный университет имени Коркыт ата (г. Кызылорда, Казахстан)

Казахстан — сравнительно молодое центральноазиатское государство, которое получило свою независимость после распада некогда могущественной СССР. Республика Казахстан утверждает себя в мире как светское, демократическое, правовое и социальное государство, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы. Это положения законодательно закреплены в Конституции страны.

Надо отметить, что на этом поприще Казахстан добился определенных успехов, несмотря на прогнозы на заре независимости аналитиков со стороны и внутри страны о том, что Казахстан ожидает волна межнациональных

и межконфессиональных конфликтов. Но несмотря на все эти предположения в Казахстане вот уже более двадцати лет живут в мире и согласии представители разных национальностей и вероисповеданий. Мы считаем, что это является ярким примером взвешенной внутренней и внешней политики, проводимой государством, и поддержкой этого политического курса народом Казахстана.

На сегодняшний день особенно явственно видны достижения Казахстана в деле построения многонационального и поликонфессионального общества, в котором реально обеспечено равенство возможностей экономического, социального, культурного, духовного развития

для представителей всех наций и народностей, практическая реализация принципов межнационального согласия, единства казахстанского народа, гуманизма, гармоничного сочетания прав нации и прав человека.

Основными конституционными принципами государственной национальной политики в Республике Казахстан являются учет особенностей и основных тенденций в сфере межнациональных отношений, что играет важнейшую роль в реализации национальной политики, как-то:

- равенство прав и свобод человека и гражданина независимо от его расы, национальности, языка, отношения к религии, принадлежности к социальным группам и общественным объединениям;

- запрещение любых форм ограничения прав граждан по признакам социальной, расовой, национальной, языковой или религиозной принадлежности;

- сохранение исторически сложившейся целостности Казахстана;

- гарантия прав народов, проживающих на территории Казахстана в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, общепризнанными принципами и нормами международного права и международными договорами Республики Казахстан;

- содействие развитию национальных культур и языков народов Республики Казахстан;

- своевременное и мирное разрешение противоречий и конфликтов;

- запрещение деятельности, направленной на подрыв безопасности государства, возбуждение социальной, расовой, национальной и религиозной розни, ненависти либо вражды;

- защита прав и интересов граждан Республики Казахстан за ее пределами, поддержка соотечественников, проживающих в зарубежных странах, в сохранении и развитии родного языка, культуры и национальных традиций, в укреплении их связей с исторической родиной в соответствии с нормами международного права [1].

Все эти принципы в настоящее время последовательно воплощаются в жизнь.

Как и у других народов, принявших ислам, у казахов Ислам тесно связан с древними религиозными верованиями, сложившимися задолго до принятия ислама.

Немного о религии, существовавшей у казахов до принятия Ислама. В последние годы некоторые исследователи стали называть эту религию тенгрианством и изображать ее как стройную философскую систему. Это была политеистическая религия с верховным небесным божеством — «Тәңір», который с приходом Ислама стало у казахов синонимом слова «Құдай» или «Алла».

Надо отметить, что, несмотря на фундаментальный запрет в Исламе поклонению кому и чему бы — то ни было, кроме единого Бога — Аллаха, у казахов наравне с этим существовал культ почитания святых, разного рода духов, особенно в шаманстве и в семейно-бытовой обрядности. Так, отголоски культа древнетюркского божества плодородия — «Ұмай — ана» обнаруживаются в родильных обрядах казаков. Ұмай — это добрый дух, покровительствующий младенцам.

Шаманство — одно из самых заметных явлений в религиозных традициях казахов, сохранившихся от доисламской эпохи. Шаманство — обширная система анимистических верований и культов у разных народов, характерная для родового строя. Общими чертами для них является наличие культа предков, а также отправление ритуалов шаманом, способным впасть в особое, экстатическое состояние, и в этом состоянии, по представлению носителей культа, осуществляющим связь с потусторонним миром.

Шаманство обусловлено верой в особую связь отдельных людей с духами. Помощью духов объяснялась способность шаманов лечить людей, гадать, отыскивать пропавшие вещи и скот. Шаманам приписывали также власть над явлениями природы, умение совершать чудеса. Шаманы занимали важное общественное положение, будучи по существу жрецами. Даже после распространения ислама в казахских степях шаманы продолжали сохранять большое влияние. Шаманами в основном были мужчины, но есть материалы, подтверждающие, что не редкостью были и женщины-шаманки. Главным ритуальным предметом шамана был кобыз — смычковый инструмент с двумя струнами из конских волос, который в народных верованиях наделялся чудесными свойствами. Некоторые шаманы запрещали посторонним дотрагиваться до своего инструмента. С середины XIX в. кобыз стал заменяться домброй. Другим атрибутом «бақсы» — шамана был посох, (*асатаяк*) с железными кольцами и подвесками на верхней части. Со второй половины XIX в. на первый план стали выдвигаться такие обрядовые атрибуты, как плеть и нож.

С шаманской практикой сочетались и деятельность различного рода знахарей, гадателей, колдунов. Знахарская практика насчитывала множество самых разнообразных приемов, призванных вернуть человеку здоровье или оградить от болезней. Так как болезнь объяснялась разными причинами, в том числе и воздействиями духов, дурного глаза или колдовства, то и знахарское лечение проводилось не только способами, основанными на действии трав, диеты, тепла, массажа, но прежде всего путем обрядового лечения, основанного на магических, анимистических поверьях. При этом лечить людей брались и шаманы, и знахари, и люди, умеющие совершать не сложные обрядовые действия.

Культ предков занимал заметное место в доисламских верованиях казахов. В трудные минуты жизни казахи призывают имя своих предков. В их честь приносят в жертвы животных, ездят на поклонение к их могилам. Такие события, как разделение рода на два самостоятельных, заключение мира между двумя враждующими родами, победа над врагом и т. д., знаменовались у казахов принесением в жертву духам предков белой кобылицы или даже белого жеребца.

Культ предков занимал заметное место в доисламских верованиях казахов. В трудные минуты жизни казахи призывают имя своих предков. В их честь приносят в жертвы животных, ездят на поклонение к их могилам. Такие события, как разделение рода на два самостоятельных, заключение мира между двумя враждующими родами, победа над врагом и т. д., знаменовались у казахов принесением в жертву духам предков белой кобылицы или даже белого жеребца.

Казахи с почтением относились к могилам. На могилах клялись, приносили присягу. Путнику, которого надвигающаяся ночь заставляла в степи, обычай рекомендовал ночевать возле могил, ибо здесь никто не решится совершить над ним насилие. Если у путника было заветное желание, он просил духа погребенного помочь, чтобы оно сбылось. Гнева духов — «арухов» боялись. Особым почитанием пользовались духи выдающихся людей. Именно их имена произносились в особо трудных случаях. Этот обычай некогда породил боевые кличи — «*ұран*» [2].

Казахи — мусульмане суннитского вероисповедания ханафитского толка. Распространение ислама на территории современного Казахстана было процессом, затянувшимся на несколько столетий. Вначале мусульманство проникло в южные районы. Уже к концу X в. ислам утвердился среди оседлого населения в Семиречье и на Сырдарье. Ислам стал религией тюркской империи Караханидов, возникшей в Семиречье в X в.

Ислам у казахов приобрел немало своеобразных черт за счет сохранения пережитков доисламских религиозных традиций, проявлявшихся во всех сферах народной жизни. В течение XIX и особенно в XX вв. влияние ислама в казахском обществе заметно возросло.

Целенаправленная пропаганда Ислама среди кочевников началась при золотоордынском хане Берке (1255-66) и усилилась при хане Узбеке (1312-40). Проповедники ислама шли в степи из Поволжья и Средней Азии, из разных районов мусульманского мира.

Заметным явлением в прошлом веке было продвижение татар в казахские степи с целью стать муллами. Обычно муллы-татары женились на казахках, а потому становились в степи своими людьми. Предосторожности оренбургских властей (в 1832 г. Оренбургская пограничная комиссия запретила браки казахов с татарами и башкирами) вряд ли создали эффективную преграду этому процессу. При всей примитивности обучения их деятельность приносила ощутимые плоды — грамотность среди казахов росла. Появилась традиция записывать стихи и песни и распространять их в списках. Книги на казахском и татарском языках находили среди казахов все более широкий спрос. Вместе с внедрением грамоты шло и утверждение Ислама.

В предреволюционные годы к казахам проникают и идеи мусульманского модернизма (джадидизма), сформировавшегося как общественно-политическое движение

среди татар Поволжья и Крыма. Одной из центральных задач модернистов был отказ от средневековой схоластики и преподавание светских наук, русского языка. Повсюду стали появляться новометодные школы — вначале в городах, а затем в крупных населенных пунктах и некоторых аулах, которые несли с собой новые идеи и знания.

Казахстан входит в число немногих государств мира, отличающихся огромным конфессиональным разнообразием: действуют тысячи религиозных объединений, представляющих более 40 конфессии, и все они мирно сосуществуют. Не случайно казахская земля становится традиционным местом диалога различных мировоззренческих систем, религиозного взаимодействия. Важно поддерживать межконфессиональное согласие, прежде всего между основными религиями в Казахстане — между Исламом и христианством.

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в своей книге «Критическое десятилетие» пишет: «Не умаляя гражданских прав верующих, всё же необходимо констатировать, что конфессиональная безопасность может подвергнуться испытаниям в случае чрезмерной политизаций отдельной религий или конфессионального течения. Здесь формула, которая может и должна обеспечивать светский статус государства и конфессионального равновесия в обществе, достаточно проста: верующие, безусловно, имеют гражданские права и пользуются демократическими свободами. В свою очередь, религия, как духовное начало и возможность отправления культа, не имеет и не должна обладать политическими правами и возможностью влияния на политическую волю государства.» [3].

Демократическое государство — это, прежде всего, светское государство, и оно обеспечивает право на свободный индивидуальный выбор. Ни одна религия не может стремиться к тому, чтобы навязать свое мировоззрение другим, независимо от того, являются ли они приверженцами других вероисповеданий или просто общечеловеческих ценностей. [4, с. 5].

Приверженность общечеловеческим ценностям межкультурного диалога является духовно-нравственной основой проведения взвешенного и реалистичного курса построения светского, гражданского общества и правового государства, создания действенных механизмов социальной защиты, демократического разрешения социальных проблем в Республике Казахстан.

Литература:

1. Конституция Республики Казахстан. — А.:Изд-во Елорда, 2008. — 56 с. — ISBN 9965-06-487-3.
2. <http://www.unesco.kz/heritagenet/kz/content/history/portret/ablaykhan>.
3. Назарбаев, Н. А. Критическое десятилетие. — А.: Изд-во Атамұра, 2003.
4. Бурханов, К. Н. Религия и светское образование в Республике Казахстан.-Астана: Научно-исследовательский и аналитический центр по вопросам религии, 2011. — 122 с.

ФИЛОЛОГИЯ

Балаларға арналған шығармалардың сипаты

Байдаулетова Аякөз Өтеуқызы, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;
Бахадурова Гулзира Уалихановна, магистрант
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазақ әдебиетіндегі тілдік, тақырыптық ерекшелігімен дараланып тұратын көркем шығармалардың бірі — балалар әдебиеті. Балалар әдебиеті халықтың дәстүрлі бала тәрбиесінің негізінде туып қалыптасқан, ауқымы кең көркем шығармалар шоғырынан тұрады. Мазмұны ғибратты, тілі көркем, жеңіл жатталатын, ғасырлар бойына халық даналығына, тәжірибесіне суарылған Қазақ балалар әдебиеті балалардың мінез-құлқын, көркемдік талғамын танытатын, шығарманың қуат көзін ашатын асыл мұра. Ол өзінің бала табиғатына лайықтылығымен, жүйелілігімен, сазды әуенімен, өнегелі мазмұнымен, нәрлі тілімен балалардың рухани азығына айналған тәрбие қайнары болып табылады.

Қазақ балалар әдебиеті қазақ әдебиетінің даму кезеңінде өзіндік тарихы бар сала деуімізге болады. Балаларға арналған әдебиет ұлт тарихында сонау ауыз әдебиетінен бастау алып, қазіргі кезеңге дейін өзінің тілдік, стильдік жағынан, мазмұны мен құрылымы жағынан, үлкен белеске көтерілді. Жалпы балалар әдебиеті өзінің негізін ауыз әдебиеті үлгілерінен алады. Қазақ ауыз әдебиетінің «шілдеhana», «бесік той», «тұсау кесер», «сүндет той» т. б. үлгілерінен бастау алатын балалар тақырыбына арналған шығармаларды сөз еткенде, қазақ ертегілері мен жұмбақтардың, жаңылтпаштардың мазмұны мен тақырыптық жағынан ерекшелігін айта кеткен жөн. Мұның барлығының мазмұнында алғашқы қоғамдастыққа тән өмірдің сарқыншақтары басым болып келетінін ескерсек, оның тілдік ерекшелігі мен танымдық деңгейін арнайы қарастырудың өзіндік мәні бар. «Қазақ балалар әдебиеті басқа да көркем шығармалар тәрізді сан ғасырлық тарихи даму кезеңдерді басынан өткеріп келеді. Балалар әдебиетінің атасы деп А. Құнанбаев, Ы. Алтынсарин, Б. Майлин, С. Сейфуллин, Ж. Жабаев, І. Жансүгіров, С. Бегалин т. б. сынды ақын-жазушыларды атасақ, одан кейінгі кезеңде жарыққа шыққан М. Әуезовтың «Бала Шоқан» әңгімесінің ізін ала қазақ әдебиетіндегі балалар тақырыбына жазылған шығармалар да, тақырыбы мен мазмұны жағынан ерекше мәнге ие бола бастады. Жетпісінші жылдардың басында қазақ әдебиетінде

Ж. Дәуренбеков, Ж. Аяшев, Р. Қунақова, С. Бердіқұлов, С. Ерубәев, С. Елубай, Ә. Тарази, Б. Соқпақбаев, М. Қабанбаев, М. Гумеров сынды ақын-жазушылардың балалар тақырыбына жазылған шығармалары дүниеге келді. Осы тұста Ж. Дәуренбековтың «Алғашқы сабақ», Ж. Аяшевтің «Алақан», С. Бердіқұловтың «Жұмыр жерде теңбіл доп», С. Ерубәевтың «Мәңгілік өмір туралы жыр», С. Елубайдың «Ойсыл қара», М. Гумеровтың «Өзіұшар», Ә. Таразидың «Арман атаман», Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» атты әңгімелері жарық көрді» [1]. Осы тұстағы көркем әдебиет пен фольклор жанрында балалар тақырыбына арналған әдебиеттерге жоғарыда аталған қаламгерлердің шығармаларын жатқызуға болады. Балалар тақырыбына жазылған шығармалар өзінің тақырыптық, стильдік, құрылымдық жағынан ерекше дүние. Осындай шығармалардың біршамасы аталған жылдары әдебиетімізге қазақ тіліне аударма жасау арқылы келді. Аударма жасау арқылы әлем әдебиетіндегі балалар тақырыбына жазылған шығармалардың озық үлгілері тәржімаланды.

Қазақ тілінде көркем әдебиет тілі мен қаламгердің сөз қолданысын, шеберлігін талдау маңызды мәселелердің бірінен саналады. Себебі көркем шығармаға қойылатын талаптардың қатарында тіл шеберлігі де үлкен рөл атқарады. Балалар әдебиеті — адам психологиясының, дүниетанымы мен қабылдау ерекшелігінің ең нәзік тұсын бейнелейтін сала. Жазушы адам мінезінің толып жатқан қыр-сырын, оның сыртқы бейнесін, ішкі жан дүниесін әртүрлі тілдік тәсілдерді қолдану арқылы бейнелейді.

Тіл — адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ғана емес, халықтың тарихи дамуының, дүниетанымы мен мәдени байлығының көрінісі. Жер бетіндегі әрбір этностың бір-біріне ұқсамайтын мәдениеті мен өзіне тән ерекшеліктері болатыны тарихи заңдылық. Мұндай құбылыс сол тілдік ұжымдағы ортаның қарым-қатынасынан, олардың сөйлеу мәдениеті мен өмір сүру дағдысынан анық байқалатынын аңғаруға әбден болады. Бұл ерекшеліктер сол кезеңге тән қоғамдық сананың тілінде жақсы сақталады да, сол этностың рухани, мәдени құндылықтарының

негізін көрсетеді. Осыған орай қазіргі тіл ғылымында халықтың, индивидтің, оның ішінде бала дүниетанымындағы қоршаған ортаның өмірін, дүниетанымдық сипатын қарастыратын жаңа бағыттағы зерттеулердің мәні зор болмақ. Себебі, «тіл адамдардың іс-әрекетінен тыс дамымайды. Тілдік ұжымды, жеке адамды тілі арқылы танығанда ғана оның шаруашылық, мәдени өмірінен толық ақпарат алуға болады. Ал, баланың қоршаған ортаны қабылдауы мен ой-танымы, оны санаға сіңіруі, болмыс туралы ақпарат жинақтауы жас ерекшелік психологиясына сай этностың когнитивтік деңгейінің даму кезеңдерін анықтауға мүмкіндік береді» [1]. Балалар әдебиетінің мазмұны мен құрылымы көркем шығармалардың басқа саласына қарағанда стильдік мәнімен ерекшеленіп тұрады.

«Әрбір ұлттың тілі — сол елдің менталды дүниесі мен шынайы этникалық болмысының айнасы. Тіл ұлттың мәдени өмірі мен дүниетанымы туралы ақпаратты сыртқа көрсетіп қана қоймайды, сонымен бірге шаруашылық тәжірибесінен алынған білімдер жүйесінің санада ұғым ретінде қалыптасып, тілдік таңбалар арқылы репрезентациялану құбылысын айқындаушы бірден-бір құрал» [2]. Тілдің байлығы тек сөздік қор мен сөздік құрамның, грам-

матикалық мүмкіндіктердің молдығымен айқындалмайды, бұл ретте тілдік тұлғаны қалыптастыратын танымдық жүйелердің, психологиялық және әлеуметтік құрылғылардың, мәдени тілдік бірліктердің барлығы да ескерілуі қажет. Сол секілді шағын мақалаға арқау болып отырған балаларға арналған шығармалардың танымдық сипаты, оған сәйкес анықталатын сана қызметі адамзат атаулының когнитивтік ерекшеліктерін сұрыптауға бағытталады. Сондықтан тіл білімінде тіл, мәдениет және ұлт арасындағы қарым-қатынасты, олардың бір-бірімен байланысын танымдық тұрғыда зерттейтін жаңа бағыт — когнитивтік тіл білімінің орны ерекше. Тіл білімінде көркем шығарманың, оның ішінде жекелеген қаламгерлердің тілдік тұлғасын, тілдік қолданыс ерекшеліктері мен танымдық негізін қарастырған зерттеу еңбектері өз нәтижесін берген болатын. Сол сияқты балаларға арналған шығармалардың танымдық жағынан зерттелуі де қазіргі таңда жемісін беруде. Мұндай шығармалардағы кейіпкер барлық болмысымен толық танылуы үшін тілдік құралдардың бала дүниетанымымен, болмысымен сай қолданыла білуі автордың тіл шеберлігі мен бала психологиясын жетік меңгергендігін байқатады.

Әдебиет:

1. Абдуллина З. Ә. Балалар әдебиеті кейіпкерлерінің тілдік тұлғасы: Филол. ғыл. канд. дисс. — А, 2008. — 118 б.
2. Абдуллина З. Ә. Балалар әдебиетінің тілдік тұлғасы (Б. Соқпақбаев шығармалары негізінде). // Республикалық конференция, ҚазҰАУ Мемлекеттік тілде маман даярлау «Жаңа мақсат, жаңа жүйе». — Алматы, 2006.

Айтыс — халық өмірінің жарқын көрінісі

Жөкенова Ақерке Абайқызы, магистрант;
Тайманова Сара Тамшыбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Айтыс — халықтың ауызша шығарған көнермес сөз өнері, асыл мұрасы. Ол — тамыры сонау көне замандардан басталатын синкреттік жанр. Ең алғаш хормен айтылып, «Наурыз», «Бәдік», «Жар-жар» секілді тұрмыс-салт жырларынан басталып, даму барысында қайымдасудың сан қилы белестерінен өткен, келе-келе ақындар айтысына келіп ұласқан, ауыз әдебиетінің бір түрі ретінде ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлттық өнеріміз. Уақыт өткен сайын ұмытылмай, қайта жаңарып, көркемдігі арта түскен айтыс ең алғашқы ұжымдық сипатынан дараланып жеке ақындарға тән өнер ретінде дамыды. Ол жөнінде алғашқы пікір айтқан қазақтың ғалымы Шоқан Уәлиханов болды.

Ұлтымыздың тарихына зерделей қарасақ елдің ел басқарған көсемі де, қол бастаған батыры да, сөз бастаған ақыны да қашан да білек күшінен гөрі, сөз қаруын қолданғаны белгілі. Қарсы келген жауын да, жер дауын да, жесір дауын да сөз құдіретімен шешіп отырған. Ар-

найы сауаты болмаса да халықтың саналы деңгейінің өте жоғары екенін аңғартады.

Айтыс-өміршең өнер. Әдебиетіміздің өзге жанрларына қарағанда айтыс өнерінің түп мақсаты-қарсыласын қисынды, уәжді сөзбен қапысын тауып, жеңу. Оның даму тарихында Сыр өңірінен шыққан айтыс ақындарының қосқан үлесі мол. Әсіресе Орта ғасырлардан бермен қарай Сыр өңірінде айтыстың бірнеше үлгісі жасалды, себебі суырып салма ақындық дәстүрдің үлкен өкілдері өмір сүрді. Олар айтыс өнерін өздері өмір сүріп отырған аймақ көлемінде қарқынды түрде дамытты, күні бүгінге дейін дәстүрлі түрде дамып келеді. Сол үлгілердің жарқырап көрінген кезеңінің бірі — еліміз егемендік алғаннан кейінгі уақыт. Бұл кезеңдегі айтыстың ең басты ерекшеліктерінің бірі — айтыс ақындары білімді, сауатты болды, екінші айтыс өнерінің дамуына билік тарапынан да үлкен қолдау көрсетіліп, ұлттық өнеріміздің дамуына зор мүмкіндік жасалды. Айтыс мазмұны жағынан да, түр

жағынан да өзгерді. Айтыскерлердің еркін ой толғап, кең көсіле құлаштауына, тіпті әр түрлі мақамда, сазды айтылуына да мол мүмкіндік беріліп отыр. Олар ежелгі дәстүрлі ақындық өнерден үлгі ала отырып, қоғамдағы өзекті мәселені дәл танып, жетер жеріне жеткізе айтуға мүмкіндік алды. Оларды ең бастысы халық қолдады. Ел алдындағы беделі көтерілді.

1942 жылы «Айтыс» жинағының алғы сөзін жазған С. Мұқанов: «... одан халықтың қуанышы да, қайғысы да, саяси шаруашылық тұрмысы да, мәдени дәрежесі де, замана идеологиясы да, әдет-ғұрып, жалпы әдебиеттік және жеке адамдардың қарым-қатынастары да, заманына лайық өрбіген тартысының формалары да көрінеді», — деп [1,5] қазақ айтыстарын халық өмірінің жарқын көрінісі, шындықты көркем бейнелейтін, әдебиеттің мол саласы екендігін айтқан болатын. Бұл пікірдің әлі де маңызын жоймағанын қазіргі айтыстардың негізгі мазмұнынан да көріп отырмыз. Мысалы, Махамбеттің 200 жыл толуына орай ораза айында ұйымдастырылып, республика сарайында болған ақындар айтысында қызылордалық Мұхтар Қуандықов пен семейлік Сара Тоқтамысованың өнер жарысын алуға болады. Айтыста сөз кезегін алдымен Мұхтар бастап кеңестік жүйе кезінде дінімізден, ділімізден жұтаңдаған елдің хал-ахуалынан сыр шертеді:

Республика сарайында оразада,
Азанның дауысы естілмей қалама деп.
Теңіз халқым, армысың тасқыныңа
Қонғалы қанат жайды шағала кеп, —
Толғанады, одан әрі:
Тарихтың бетінде сан өрнек жатыр,
Шындыққа далам әлі шөлдеп жатыр, —

деп әлі де елдің алдында атқарылар жұмыстың бағытын ескертеді. Ақынның бұл көтерген проблемасы алдағы күннің негізгі проблемасы екенін мойындауымыз керек.

Сонымен қатар Мұхтар Махамбет пен Жәңгірді суреттеу арқылы қазақ халқының рухы әлі де жоғары екенін тілге тиек етіп, халықтың жігерін көтереді. Одан әрі дәстүрлі қыз бен жігіт айтысында жиі кездесетін әзілді де назардан тыс қалдырмайды.

Түр екен Сара қыздың бақ басында-ай,
Нарқы бар Самарқанның көк тасындай.
«Қороль» түгіл «пешкі» де сиятұғын,
Көңілі шахматтың тақтасындай.
Үзіліп кететіндей тал бойы бар,

Үлбіреген Шымкенттің мақтасындай, —
деп Сараның портретін береді. Бұл тұста ақын теңеу сөздерді ойды көркемдеп берудің құралы ретінде тиімді қолданған әрі бұл — айтыстың қыздырмасы десек те болады. Сондай-ақ:

Мен — қылыш, ал сен болсаң қын секілді,
Мен өтірік, ал сен болсаң шын секілді.

Әдебиет:

1. Айтыс/Құраст. Мұқанов С. — Алматы: Қазбірмембас, 1942. — I том. — 248 б.
2. Қазіргі айтыс/Құраст. И. Нұрахметұлы, С. Дүйсенгазин. — Астана: Құлтегін, 2004. — I том. — 312 б.

Мен күлсем, бұлттан шыққан күн секілді,
Ашарсың қауызыңды гүл секілді, —
деген өлең жолдарында да алмастыруды орынды қолданып, автор айтайын деген ой-пікірін көріктендіре түседі.

Қазіргі айтыста ақындардың бірін-бірі кемітуі аз кездеседі, қайта сыпайы әзіл арқылы да халықтың рухани өміріндегі негізгі әлеуметтік тақырыпты қозғайды. Мысалы:

Уақыттың барлық дертке болады емі,
Даланың қызғалдаққа толады өңі,
Махамбет егер ақын болмағанда,
Биігін батырлықпен алар еді...

Мұхтар жыр додасында Махамбет рухын көтеру арқылы ұрпаққа тарих пен тағылымды ұғындырады. Ал қызылордалық айтыскер ақын Лена Әбдіхалықова Шорабекпен айтысында:

Сыр деген заманында ең көрікті,
Тарихта Тұран аты зор болыпты.
Адамның арзымайтын азаматы,
Қорқытқа мәңгі мекен — көр болыпты.
Кешегі Абылайлар соғыстан соң,
Ес жинап, жайлаулатып ел қоныпты.
Шалқыған ару теңіз Аралымен,
Көк майса жері шұрай көл болыпты.
Қазаққа ең алғашқы астана боп,
Үш жүздің басын қосқан жер болыпты.
Бір шеті Ұлытауды қорғап-қоршап,
Бұқарбай, Жанқожадай ер болыпты.
Ошағы мәдениеттің бір шетінде,
Түркістан, Отырардай зер болыпты, —

деп ел тарихына ой жүгіртеді. Еліміздің әлеуметтік және мәдени өмірінде Сыр өңірінің тарихы орнын көрсетіп, осы тарихи өлкенің экологиялық проблемасын көтереді.

Жарылыстан сызат түсіп санаға кіл,
Байқоңыр дерті мендеп арада тұр.
Қазақтың қасиетті бір мекені,
Екінші Семей болып бара жатыр.
Құр босқа ойбайламай, ақын Шора,
Осындай бір сұмдыққа араша тұр, —

деп қоғамдағы етек алып келе жатқан табиғи апатты тілге тиек етіп, оған араша түседі. Әлеуметтік саладағы осы келеңсіздік екі ақынға да ортақ. Шорабек те «Жау шаппай-ақ азып-тозған Жаңатастың халін, Ресей бомбылаған Грозный қаласымен» салыстырады. Табиғат — ана барлық адамзатқа ортақ. Оның адам қолымен жасалып жатқан зардабын залалсыздандыру, қалпына келтіру — игілікті іс. Екі ақын да айтыс барысында осы өзекті мәселені көтереді, елге, билікке ой салады. Қазіргі Сыр өңірінің екі айтыс ақыны да айтыс өнері арқылы халық өмірінің жарқын көрінісін осылай бере білді.

3. Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. — Алматы, 1976. — 185 б.
4. Мақыпұлы С. Адамтану өнері. — Алматы: Арыс, 2009. — 214 б.

The formation of pupils' reading skills according to their age difference

Қадырова Гүльнур Максатхановна, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы;
Рсалиева Анар Максұтовна, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы;
Ибрагимова Галия Ермагамбетовна, магистрант
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Reading is of great educational importance, as reading is a means of communication, people get information they need from books, journals, magazines, newspapers, etc. Through reading in a foreign language the pupil enriches his knowledge of the world around him. He gets acquainted with the countries where the target language is spoken.

Reading develops pupils' intelligence. It helps to develop their memory, will, imagination. Pupils become accustomed to working with books, which in its turn facilitates unaided practice in further reading. The content of texts, their ideological and political spirit influence pupils. We must develop in Soviet pupils such qualities as honesty, devotion to and love for our people and the working people of other countries, the texts our pupils are to read must meet these requirements. Reading ability is, therefore not only of great practical, but educational, and social importance, too.

Reading is not only an aim in itself, it is also a means of learning a foreign language. When reading a text the pupil reviews sounds and letters, vocabulary and grammar, memorizes the spelling of words, the meaning of words and word combinations, he also reviews grammar and, in this way, he perfects his command of the target language. The more the pupil reads, the better his retention of the linguistic material is. If the teacher instructs his pupils in good reading and they can read with sufficient fluency and complete comprehension he helps them to acquire speaking and reading skills as well. Reading is, therefore, both an end to be attained and a means to achieve that end [1].

Some difficulties pupils have in learning to read in the English language. Reading in the English language is one of the most difficult things because there are 26 letters and 146 graphemes which represent 46 phonemes. Indeed the English alphabet presents many difficulties to Russian-speaking pupils because the Russian alphabet differs greatly from that of the English language. A comparison of the two languages shows that of the 26 pairs of printed letters/52 — if we consider capital and small letters as different symbols/only 4 are more or less similar to those of the Russian alphabet, both in print and in meaning. These are K, k, M, T. 31 letters are completely new to pupils. These are b, D, d, F, f, G, g, h, L, l, I, i, J, j, N, n, Q, q, R, r, S, s, t, U, u, V, v, W, w, Z, z. The letters A, a, B, C, c, E, e, H, O, o, P, p, Y, y, X, x occur in both languages, but they are read differently. They are, therefore, the most difficult let-

ters for the pupil to retain. [2] Obviously in teaching a pupils to read English words, much more attention should be given to those letters which occur in both languages but symbolize entirely different sounds. For example, H, p .../pupils often read *How* as [hau]/. Therefore, in presenting a new letter to pupils the teacher should stress its peculiarity not only from the stand point of the English language/what sound or sounds it symbolizes/but from the point of view of the Russian language as well.

It is not sufficient to know English letters. It is necessary that pupils should know graphemes, how this or that vowel combination, consonant, or consonant combination is read in different positions in the words/*window, down*/.

The teacher cannot teach pupils all the existing rules and exceptions for reading English words. Nor is it necessary to do so. When learning English pupils are expected to assimilate the following rules of reading: how to read stressed vowels in open and closed syllables and before *r*; how to read *ay, oo, oo, ow*; the consonants *c, s, k, g, ch, sh, th, ng, ck*, and *tion, ssion, ous*. The rules are not numerous, but they are important to the development of reading.

Pupils should learn the reading of some monosyllabic words which are homophones. For example: *son — sun; tail — tale; too — two; write — right; eye — I*. etc.

At the very beginning, the pupil is compelled to look at each printed letter separately in order to be sure of its shape. He often sees words and not sense units. For instance, he reads: *The book is on the desk* and not *The book is / on the desk* [3].

The most difficult thing in learning to read is to get information from a sentence or a paragraph on the basis of the knowledge of structural signals and not only the meaning of words. Pupils often ignore grammar and try to understand what they read relying on their knowledge of autonomous words. And, of course, they often fail, e. g., the sentence *He was asked to help the old woman* is understood as *Он попросил помочь старушке*, in which the word he becomes the subject of the action. Pupils sometimes find it difficult to pick out topical sentences in the text which express the main ideas.

To make the process of reading easier, new words, phrases and sentence patters should be learnt orally before pupils are asked to read them. So when pupils start reading they know how to pronounce the words, the phrases, and the sentences, and are familiar with their meaning [4].

Consequently, in order to find the most effective ways of teaching the teacher should know the difficulties pupils may have.

Therefore reading is one of the practical aims of teaching a foreign language in schools.

Literature:

1. Рогова Г. В. Чтение как цель и как средство обучения иностранному языку // Иностранные языки в школе. — 1997. — №3.
2. // Қазақстан мектебі. — 2001. — №2.
3. // Қазақстан мектептерінде ағылшын тілін үйрету. — 2001. — №1.
4. Рогова Г. В. Методика обучения английскому языку». — М., Просвещение, 1983.

Организация описательных стихотворных синтаксических единств

Спасова Лилия Викторовна, кандидат филологических наук, старший преподаватель;
 Байхожаева Алия Музапбаркызы, преподаватель
 Университет «Болашак» (г. Кызылорда Казахстан)

Перечислительные ряды являются средством организации стихотворных описательных сверхфразовых единств (СФЕ).

В современной лингвистике рассмотрение сверхфразовых единств идет по нескольким направлениям: выделение СФЕ из потока речи, определение его сущности и конституирующих особенностей, изучение факторов внутреннего сцепления СФЕ и др. (С. И. Гиндин, Г. Я. Солганик, Л. М. Лосева, М. А. Фигуровский, И. Р. Гальперин). Исследования эти велись преимущественно на материале прозаических текстов. Сферхфразовое единство в стихотворной речи не привлекало должного внимания и требует глубокого и всестороннего исследования.

Авторы немногочисленных пока работ, посвященных стихотворному СФЕ, намечают круг проблем в этой области, указывают на специфические особенности СФЕ в стихе: «Синтаксическое своеобразие стихотворной речи и большая ее синтаксическая сложность в сравнении с речью прозаической выражается не только в повторах, анафоре и параллелизме, но и большой тесноте синтаксических связей внутри стихотворных строк, в большей расчлененности сложного синтаксического целого самой последовательностью стихотворных строк, в особой роли стихотворных переносов, обуславливающих большую спаянность сложных синтаксических целых в стихотворной речи» [1].

Отмечается, что вычленение СФЕ в стихотворных текстах связано с определенными трудностями, обусловленными спецификой текста: указывается на большое структурное разнообразие стихотворных СФЕ. Учитывая специфические свойства стихотворной речи, предлагается разграничивать сферхфразовые единства — «прозаические строфы» [2] и стихотворные синтаксические единства (ССЕ) [3].

Рассмотрим описательные ССЕ. Их основой, как уже говорилось, являются перечислительные ряды.

Основным средством объединения предложений в ССЕ является интонация перечисления. На основе экспериментальных данных установлено, что «стихотворная интонация и есть интонация перечисления, которая играет в стихотворных произведениях композиционно-образующую роль — объединяет... элементы ССЕ стихотворной формы» [4]:
 Поселок заброшен/Один лишь погост./В некошенных травах/Звенят бубенцы./Чернеют кресты./Среди выцветших звезд./Разъехались гости./Остались жильцы/Л. Татьяначева. Поселок заброшен/; Лежат луга/лиловые./Луна плывет,/живая./Стоят стога/медовые,/ржаные караван/Л. Васильева, Стога/.

В качестве дополнительных синтаксических средств связи элементов перечислительного ряда в ССЕ нередко выступают сочинительные союзы. Особенно активен, как уже отмечалось, союз И, это обусловлено его максимально широким и отвлеченным значением: в отличие от всех других сочинительных союзов, он выражает лишь общую идею расположенности, совместности и сосуществования тех ситуаций, о которых говорится в частях сложного предложения или в компонентах СФЕ — «чистую идею соединения».

В небольших по объему ССЕ союз И может быть абсолютно регулярным, то есть он соединяет все предикативные единицы в составе сложносочиненных предложений и ССЕ: И облаков погасла пена./И стихли, смолкли голоса./И зной утих. И постепенно/

Исчезли в сумерках леса./И ночь неслышно подступила./И глянул свет из темноты./И вспыхнул свод!/И проступила/Сама основа красоты!/В. Казанцев. И облаков погасла пена.../.

Рассматривая средства сочинительной связи с точки зрения их внутренней смысловой структуры и функций, И. Н. Кручинина подчеркивает, что союз И!конструирует текст по принципу сукцессивности, то есть так, что одна фраза как бы вызывает или тянет за собой другую, в результате чего образуется равномерная и согласованная в своем движении речевая цепь» [5]. Способность союза И к последовательному развертыванию речи проявляется в значительны [по объему текстах, состоящих из комплекса ССЕ: Послевоенный майский праздник./Веселый трепет кумача./И от развалин дымно красных/Холодный отсвет кумача./И утром улицы залиты/Толпой ликующих людей/Солдаты, вдовы, инвалиды.../Худые личика детей./Почти забывшаяся горечь./И ветер вспаханых полей,/И свежая густая поросль/От обгорелых тополей//Фанфар нестройное звучание/В лучах пожарного тепла — /От радости, от окончания/Насилья, ненависти, зла./И над разбитыми домами/И над уставшими людьми — /Победой поднятое знамя/Как обещание любви/А. Жигулин. Послевоенный майский праздник.../.

В таких протяженных текстах союз И скрепляет отдельные ССЕ/2 и 3 строфы/, предложения внутри ССЕ/1,2,5 строфы/, однородные члены/5 строфа/.

Как уже отмечалось, сто тип связи в описательных ССЕ бессоюзный.

Исследователи отмечают, что «стихотворная речь имеет тенденцию нивелировать синтаксическую функцию союзов, потому что ритмическое переплетение стихотворных строк может компенсировать слабость синтаксической связи между предложениями в стихотворной речи. Стихотворная речь может обходиться и совсем без союзов, и даже большие группы предложений в стихотворной речи легко образуют сложные синтаксические целые без помощи союзов» [1].

Особая роль при этом принадлежит таким средствам связи предложений в описательных ССЕ, как параллелизм и повтор.

При параллельной связи предложения не сцепляются, а сопоставляются. Очень часто некоторые члены соединяемых конструкций/нередко первые, стоящие в начале/имеют одинаковое лексическое выражение, в этом случае параллельная связь усиливается лексическим повтором. Как повторы, так и параллелизмы относятся к элементам внутренней структуры; они, «...уступая союзам и союзным словам в четкости выражения синтаксических значений, является полноценным средством организации сложных конструкций» [6]. Обычно разные виды параллелизма связывают несколько предложений в тексте, образуя строфы, в которых ритм особо подчеркивает упорядоченность и соразмерность предложений:

Яблоня в нашем саду росла,
Очень крепкой она была,
Самой сладкой она слыла,
Самым белым цветом цвела.

Сучья тяжко к земле склонив,
Зрели яблоки белый налив.

Зубы врежешь — в гортани мед,
Теплым соком гортань зальет.
Вот покраснела в лесу листва,
Вот забурела в лугах трава,
Вот затрещали в печах дрова,

Я не перечу — зима права.

Онемела земля во льду,
Все мертво под луной в саду.
Снег подлунный и тот как лед,
Голубое сиянье льет.

Забурлили ручьи-ключи,
Заиграли в лучах лучи,
Раскрошились литые льды,
Теплый дождик омыл сады.

/В. Солоухин. Яблоки/.

Благодаря параллелизму мы не только составляем предложения в пределах строфы, где параллельные конструкции расположены контактно/внутри 2 и 3 строф/, но возможно сопоставление параллелизмом подлежащих и сказуемых.

Для стихотворных ССЕ характерен аналогический повтор предлогов, союзов/сочинительных и подчинительных/, частиц:

Мой лазоревый цветок,
Здравствуй, Шлюшень-городок!
На реке, реке Неве,
На канавах, на траве,
Возле поздних ледоходов,
Возле белых пароходов,
Возле заводов и лесов
Возле барок с новым тесом,
Возле Ладожского моря,
Возле счастья, возле горя,
Возле распрей обоюдных,
Возле песенок поблюдных!
Здравствуй, Шлюшень-городок!
Мой лазоревый цветок!

А. Прокофьев. Мой лазоревый цветок

Тесное смысловое единство и синтаксическая спаянность стихотворных ССЕ подкрепляется средствами стиха. Система сплошных повторов и параллелизмов накладывается на четкую метрическую схему симметрично повторяющихся строчек и строф, образуя правильно построенный и «вдвойне закрепленный каркас», внутри которого движется поток образов.

Естественным организующим средством объединения синтагм в предложения и предложений в одно синтаксическое единство являются в стихотворной речи рифмы. В процессе синтаксического оформления ССЕ большую важность приобретает такой фактор, как вид рифмы: отмечено, что синтаксическое действие смежных рифм сильнее, чем перекрестных и охватных. Что касается перекрестных рифм, то они соответствуют более развитой, связанной речи и являются в стихе самым естественным средством построения распространенных предложений, разных типов сложного предложения или тесного синтак-

сического объединения группы самостоятельных предложений.

В стихах связь слов с другими словами, как утверждает Н. С. Поспелов, «определяется не только линейной последовательностью слов, но и принадлежностью его к известному ритмико-синтаксическому разделу», так как в стихе «движение речи происходит в двух направлениях — по горизонтали/от слова к слову/и по вертикали/от одной строки к другой [1]. Таким образом, описательное ССЕ крепко «схвачено» вертикальными границами, которые создаются увязыванием по вертикали повторяющихся начальных слов в смежных строках и взаимной спаянность строк, связанных смежными, перекрестными и охватными рифмами.

Нельзя не учитывать также роль переноса в оформлении ССЕ.

Стиховая природа переноса, в определении Л. В. Щербы, «состоит в том, что мысль не заканчивается с концом стиха, переносится на и несколько слогов в следующий стих» или «в том, что мысль того или иного стиха начинается в самом конце предшествующего». При переносе происходит как бы переплескивание предложений через границы стиха. Не сводя функции переноса не только к созданию повышенной экспрессивности стиха, Н. С. Поспелов отводит ему важную роль в построении сверхфразовых единиц в стихотворной речи как синтаксическому средству связи: «Перенос, возникая, на границе между двумя предложениями, дает нам возможность лучше увязывать предложениям в пределах высказывания, так как благодаря переносу конец одной мысли и начало другой совмещаются в одной стихотворной строке, и тем самым устанавливается синтаксическая связь между предложениями, выражающими эти мысли в пределах высказывания» [1].

В стихотворных ОК перенос является одним из средств создания семантико-синтаксической цельности ССЕ:

Тот город зеленый и тихий
Отрадно заброшен и глух.
Достойно, без лишней шумихи
Поет, как в деревне, петух
На площади главной... Повозка
Порой гроыхнет через мост.

Н. Рубцов. Тот городок зеленый и тихий...

Литература:

1. Поспелов, Н. С. Синтаксический строй стихотворных произведений А. С. Пушкина. — М. 1990 — с. 18.
2. Солганик, Г. Я. Синтаксическая стилистика. — М. Высшая школа, 1997. — с. 95.
3. Серкова, Н. И. Предпосылки членения текста на сверхфразовом уровне. Вопросы языкознания. — 1996. — с. 78.
4. Златоустова, Л. В. Изучение звучащего стиха и художественной прозы инструментальными методами. — М., Наука, 2000. — с. 73.
5. Кручинина, И. Н. Структура и функции сочинительной связи в русском языке. — М.: Наука, 1988. — с. 57.
6. Рабчинская, И. А. Синтаксический параллелизм как средство организации сложных единиц в поэтическом тексте // Вестник. — 1995. — с. 58.

Приведенный пример демонстрирует значение межстихового переноса как синтаксического средства связи в тех случаях, когда нет других показателей этой связи, кроме интонации. Перенос в смежных строках/в 4-й и 5-й/объединяет предложения, которые будучи отделены друг от друга наибольшим разделительным знаком многоточием, однако воспринимаются нами, вследствие тесноты стихового ряда и наличия межстихового переноса, как однородные предложения в пределах ССЕ.

Интересны случаи сильного переноса, когда межстиховая граница проходит внутри слова:

Как было все красиво
И молодо кругом
Серебряная ива
Над бархатным прудом,
И дом, горбатый мостик
Через ручей и круг
Старинных лип, и госте —
Приимный лес, и луг,
И на поляне дико —
Растущая меж пней
Пылала земляника
Созревшей страстью в ней.
И где-то за холмами
Спешила к нам не за —
Мечаемая нами
Июльская гроза.

М. Дудин. Легкое воспоминание

ССЕ выражается в одном предложении, насыщенном средствами связи. В качестве сцепки здесь употреблен союз И и серия переносов. Примечательна в этом плане вторая строфа, построенная как зигзаг благодаря трем переносам. В результате весь текст стихотворения организован по принципу сукцессивности, создается непрерывная цепь предложений. Сильные переносы/госте-/Приимный, дико-/Растущая, не за/Мечаемая/, располагалась на некотором расстоянии, симметрично, служат особыми сцепками, которые как бы двигают» описание толчками.

Таким образом, перечисление — основа в ОК создания цельности ССЕ. Главными средствами связи в них являются интонация, союзы, параллелизмы, повторы, средства стиха.

Сыр ақындары поэзиясындағы Арал тақырыбы

Тайманова Сара Тамшыбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доценті;
Сапартаева Ләззат Егізбайқызы, магистр, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

«Сыр елі — жыр елі» деп бекер айтылмаған. Әдебиетте өнер мирас ретінде келешек әр буын өкілдеріне беріліп, дарып отыратыны табиғи заңдылық. Бұл тұрғыдан келгенде, алдыңғы толқын қаламгерлер мұрасымен сусындаған, солардың игі дәстүрі мен өнерін жалғастырған қаламгерлер аз емес. Олардың бірі республикалық, бірі облыстық деңгейде көрініп, Сыр елінің әдебиеті мен мәдениетін дамытуда үлес қосып жүргендер: Сейіл Боранбаев, Толыбай Абылаев, т. б.

Жастайынан өлең-жырмен сусындап өскен азамат ақын ел аузындағы шежіре, аңыз-әңгімелер мен қисса-дастандарды жатқа айтып өсті. Ақын өзінің шығармашылық ғұмырында өмір мен өлеңді, жаратылыс пен жырды қатар алып жүрді. Өмірде көрген-білгендерін, көңілге тоқығандарын өлең өрнегіне салып, көркемдік ой түйген. Соның бірі — Арал тақырыбы. Арал — ақынның туған жері. Бүкіл қазақ еліне ортақ Арал теңізі қазақ қаламгерлерінің біразының қаламына нысан болды. Мұхтар Шахановтан бастап жергілікті ақындар мен жазушылар да осы тақырыпты қозғады. Поэзия алыбы атанған Әбділда ақын да кезінде Сыр мен Аралдың бүгінгі хал-ахуалы туралы өксік пен аңсауға, мұңды сағынышқа толы жырлар жазды. Сондай жырларының бірі — «Аралдарым» өлеңі:

Аралдан алдым ащы ойлар,
Ауырлап кетті кемеміз.
Теңіз де емес,
Қайғыда
Жүзгендей болып келеміз, —
деп жырлаған еді. Сондай-ақ «Таныс дауыстар» жинағындағы:

Сыймаса Сырдариямыз арнасына
Шығайын тентек шулап жар басына,
Қиратып бөгеттерді бұзып жарып,
Жататын содан кейін тынышталып, —
деген жолдары кезінде арнасына сыймай аққан Сырдарияның тасқынды келбетін, асау бейнесін, енді бірде кезінде арнасына сыймай аққан Сырдарияның бүгінгі мүшкіл халін көрсетеді:

Сондағы Дариям қайда. Көлім қайда?
Айдында ескен тартқан жерім қайда?
Тоқтатпай кетіпті жел сағымды айдап,
Елес бала кезгі қалыпты ойда.

Ақын көңілінде бір кездегі шалқып тасыған дарияны алас ұрып іздеу, көксеу бар. Өз жерін, өз елін, өз дариясын жанындай сүйіп, оның қасіретті қайғысына қинала білген қаламгер:

Сырым менің бүгін де аға ма екен,
Жағасында әжем от жаға ма екен.
Ақ қамыста ыңыранып жолбарысы,

Көк шалғында атам шөп шаба ма екен.

Сырым менің ақпаса не етер екен?

Көк шалғындар қуанып кетер екен

Сырдың суы бітпейді, жер тозбайды,

Ел азбайды деген сөз бекер екен.

Міне, бұл — ақынның жүрекжарды толғанысы.

Сейіл Боранбаев поэзиясының да дені Арал проблемасын қозғайды. Кезінде алты алаштың Аралы атанған жайсаң ел, теңізі толқыған шұрайлы жер жел айдаған бұлттай, сиреген жапырақтай жауандаған жетім күйге түскен. Адам денсаулығына кері әсерін тигізіп жатқан құрғақшылық, ыстық климат, жел, жоғары күн радиациясынан болып жатқан табиғат экологиясы өз алдына, адам қолымен жасалған экологиялық қауіп, антропогендік фактор қоршаған ортаның бұзылуына, биосферадағы теңдіктің бұзылуына алып келді.

Ақынның Арал табиғатын арқау еткен толғау өлеңдері идеялық жағынан да Отан тақырыбындағы өлеңдерімен үндестік табады. Табиғат Отанның бір бөлшегі десек, С. Боранбаев поэзиясындағы Аралды қорғау идеясы туған жерді сүю идеясымен қабаттаса өрбиді. Бұл ретте «Теңіз», «Жағажай жай туралы жыр», «Араша түс апатқа», «Қайтқан теңіз қасіреті», тағы басқа өлең-толғауларын ерекше атауға болады.

«Араша түс апатқа» толғауы өлең-хат ретінде Қызылорда облысының 1995 жылғы қазан айында болған алтыншы сессиясының шешімі бойынша Өзбекстан, Қырғызстан және Қазақстан мемлекеттерінің Елбасылары мен үкіметтеріне жіберілген. Ақын алғашқы шумағында құт дарыған қонысы — Сырды мақтан етеді. «Шын қазақты көрем десең, Сырға бар» дегенді ел мақтан тұтатынын айтады. Ел басынан небір қилы заман өтсе де, елдіктің салтын сақтап қалған шежіреге бай өлкеде Қорқыт бабамыздың, ел-жұрты үшін жерұйығын іздеген Асан қайғының жатқаны сөз болады. Бұл өлкеде қазақ халқының ұлттық тілі мен діні, салт-дәстүрінің қаймағы бұзылмағандығын еске алып марқаяды. Сондай-ақ толқыны тасыған Сырдарияның бұрынғы келбетін көрсетеді. Сөйткен Сырдың бүгін ажары да, базары да жоғалған.

Кеше ғана жайнап жері түлеген,

Өлкеміздің өңі бүгін жүдеген.

Суын сарқып,

Топырағын тоздырды,

Апаттан соң апат соғып үдеген, —

дейді. Ақын көңілінде бір кездегі шалқып тасыған дарияны, байлықтың көзі болған теңізді алас ұрып іздеу, көксеу бар. «Араша түс апатқа» толғауында елге төнген үш апатты атап көрсетеді.

Жеріміздің ырыс-құты байырғы,
 Бірінші апат Аралымнан айырды.
 Улы тозақ көшкен теңіз түбінен
 Кесел болып шартарапқа жайылды.
 ...Екінші апат —
 Аты әйгілі Байқоңыр,
 Ғарышқа ұшып, қону үшін жайлы өңір...
 ...Үшінші апат —
 Сансыз қайғы алып келген кесапат,
 Аз болғандай бұл айтылған қос апат.
 Үшінші апат тағы келіп,
 Сұлу Сыр
 Деген ұғым болып қалды бос атақ.
 Тіршіліктің жалғыз көзі ел үшін,
 Адамдарға берген сыйын, жемісін.
 Сырдария қалды кеуіп, тартылып,
 Шөлге айналды Сырдың нулы жері шын, —
 деп елдің еккен егіні мен дақылының курап қалған-
 дығын, теңізді толтырмақ түгіл, егін салар суы жоқ елдің
 амалы таусылған күйзелісін суреттеп, оған жауаптыны
 іздейді.

«Кім жауапты, кім кінәлі осыған?»

Деген сөздің кім береді жауабын...

Сол үшін де ақ тілеулі барша жан,

Ел басылар, үкіметтер,

Жар салам!

Сыр бойына көмек қолын созындар,

Тәуелсіздік алған,

Бірақ, шаршаған.

Арал апатына қарсы жазылған бұл толғауға Өзбекстан,
 Қырғызстан, Түрікменстан, Тәжікстан мемлекетінен жауап
 та жоқ, сол күйінше кетті. Өз жерін, өз елін, өз дариясын,
 өз теңізін жанындай сүйіп, оның қасіретті шағына қинала
 білген қаламгер тағы да былай деп толғанады:

Сырдың бойы —

Құт дарыған қонысым,

Ұлттық салтым өркен жайған өрісім.

Сырдың елін сақтап қалу апаттан,

Адал жанды адам, сенің борышың.

Ақын жүрекжарды толғанысын осылайша жеткізеді.
 Сол өмірінің экологиялық ауыр халі қатты толғандырған
 ақын қиялы алуан ойларға жетелейді, Арал проблемасы
 туралы толғанады.

Толғау — қазақ поэзиясының ұлттық жанры. Ол кешегі
 мен бүгінгі өлең өнеріміздің, поэзиямыздың бүкіл бол-
 мысын таныта алады. Сондықтан да ол өміршең. «Толғау
 сөзінің түбірі — толға, — дейді профессор Қ. Жұбанов, —
 мұндағы «ға» жұрнақ, таза түбірі тол, осы түбірден барып
 толқын сөзі жасалған. Түрікпендерде толқынды «толға»
 дейді. Бұл сөз әрі толқынның ырғағымен байланысты
 болса, екінші жағынан сумен байланысты болғанын
 көреміз» [1, 37]. Толғаудың толқыннан туғаны, сумен
 байланысты болғаны тегін болмаса керек. Толқын — су
 — көз жасы, бұл тізбекке адам баласының табиғи сезімі,
 көңіл толқыныстары, тебіреністері жатса, толғаудың
 әдебиет өмірінде дәл осы сезімді білдіретін жанр болуы

да кездейсоқтық емес. Ақын негізгі ойын осы жанрда
 жазып, еркін сыр бөліседі, қоғамның өзекті проблемасын
 қозғайды.

Адам табиғаттың төл тумасы десек, қоршаған ор-
 таны қорғау, оған қамқорлық жасау — адамзаттың басты
 міндеті. Қазақ ұғымында «табиғат» деген ұғым «туған
 жер» деген сөзбен мағыналас, мазмұндас айтылады. Мы-
 салы: «Туған жерге туың тік», «Туған жердің топырағы
 да киелі», «Жері байдың — елі бай», «Қара жер қарыз
 арқаламайды», «Жер — ана, ел — бала», «Тозған жерде
 тоқшылық болмайды», «Күте білсең — жер жомарт»,
 «Туған жердің түйе аунайтын топырағы да киелі, түйе
 жейтін жантағы да киелі», т. б. Аңыздар арқылы бізге
 жеткен Асан қайғының Желмаяға мініп, Жерұйықты
 іздеуі, қазақтың кең байтақ даласын аралап, байлығын
 көрсетуі туған жерге деген махаббаттан туындаса керек.
 Құллі түркі халқының данышпаны саналатын Қорқыт
 атаның да қалдырған мұраларындағы «асқар тауларың
 құлаамасын, саялы ағаш сынбасын, қанаттарың қыркыл-
 масын» деген ұғымдар — туған жеріңнің табиғатын аялай
 біліңдер деген аталы сөздер. Одан беріде қазақ әдебиетінің
 тарихында туған жер, атамекен, Отан жайлы жазылған
 туындылар табиғаттың керемет сұлулығын, жанға жайлы
 жылылығын тілге тиек еткен. Тіпті шығыс халықтарында
 имандылықтан келетін үш сауап: шөлге құдық қазу, өзенге
 көпір салу, жолға ағаш егу — экологиялық тәрбиенің ба-
 стау бұлағы десек, артық айтқандық емес.

Тіршіліктің тірегі, нәрі болған Арал бір кезде туған
 жерді тастап ауа көшкен күңіренген жұртқа, «ақ табанға»
 ұшыраған елге айналуда. Теңіздің сәні болған шағалалар
 жоқ. Автор Әму мен Сырдың құрғап қалған арнасын
 қос анарынан сүті қайтқан анаға теңейді. Десек те, ақын
 Аралдың кемеріне келіп, ақ самал желі бетті аялаған, ел
 тіршілігінің қайта түлеген күнін күтеді. Алдағы күндерден
 үкілі үмітін үзбейді. Толғауда ақын:

Арал! Қайта қанаңа кеп толарсың,

Баяғыдай ұлы думан боларсың.

Толқыныңмен шалқып ойнап шағалаң,

Айдыныңа Аққуларың қонар шын.

Ұлы теңіз!

Сен теңіз де, мен адам,

Бірақ сенсіз қалай еркін дем алам?

Адамзаттың ақыл-ойы тұрғанда,

Мәңгі жасар ғұмырыңа сене алам!

Аралдың құтты мекенге айналып, қайтадан көркеюін
 аңсайды, армандайды. Арманы елес болып көз алдына ке-
 леді. Жалпы арман — көксеген мақсат, қиял. Армандау —
 ойлаған мақсатына жетем деп құмарту, аңсау. Ақында ро-
 мантикалық пафос басым.

Сондай-ақ табиғат байлықтарын игілікке пайдалану-
 дағы жауапсыздықтың, салғырттықтың, өзімшілдіктің,
 тағы басқа қисынсыз іс-әрекеттердің салдарынан болған
 экологиялық күрделі хал-ахуал сипаты көркем сөз арқылы
 өріледі. Бұл толғау-дастандарда адамдарға мәңгілік құтты
 қоныс болған мекендердің шөлді, тұзды, сорлы өлке-
 лерге айналғаны, ғарыш айлағынан ұшқан зымырандар

құлауынан, атом сынықтары зардаптарынан туындағын сан алуан аурулардың аналарды, азаматтарды ұрпақсыздыққа ұшыратқаны, белгісіз құбыжық жәндіктердің пайда болғаны, адамдар пиғылдарының да психологиялық ауытқуларға ұшырағаны — бәрі де ақынның экологиялық-қасіретнамалық толғаныстарымен өрнектелген. Лирикалық қаһарман — ақынның өзі. Оның жанары жасқа толып, жетім баладай жауаңдайды. Арал — тек ақынның ғана емес, алты алаштың құтты қоныс мекені. Ата-бабалардың қаһармандық дәстүрімен рухтанған ақын өлеңдеріндегі лирикалық қаһарман табиғаттың экологиялық апат зардаптары мен тұрмыс тауқыметі түскен қазақтың ұлттық қайрат-жігеріне, оптимистік ұстанымына тән уақыт үнін танытады. Лирикалық толғаныстар аясында тіршілік қозғалысындағы қайшылықтарды жыр арқауындағы көркемдік шешімдерімен ұғындыруға ұмтылған ақынның психологиялық ой иірімдерінің тереңдігі танылады.

Ал ақын Толыбай Абылаевтың «Аралдан көшкен ағайын», «Теңіз түбіндегі кент», өлеңдерінде де мәңгілік құтты қоныс болған мекендердің шөлді, тұзды, сорлы өлкелерге айналуын ғарыш айлағынан ұшқан зымырандар құлауынан, атом сынықтары зардаптарынан деп түсінеді. Ақын «Арал көшіп барады» өлеңінде:

Мынау заман түсі жат,
Аждаһадай араны,
«Ақтабанға» ұшырап,
Арал көшіп барады.
Кісәпірлер құртты Алла-ай,
Жайсаң едім жағалы.
Жел айдаған бұлттардай
Арал көшіп барады.

Туған жерді тастап ауа көшкен күңіренген ел, «ақ табанға» ұшыраған жер ақын жүрегін жаралайды. Арал

қаралы келіншектей, аждаһадай жат, суық мекенге айналған. Оны мұндай күйге түсірген — кісәпірлер. Кісәпір — қалтаға түсетін ұры, арам ниетті қу, залым, дінсіз адам.

Кезінде Аралдың думанды шаһарына айналған Бөген туралы ақын динамикалық психологизмге бой ұрып, лирикалық кейіпкердің ішкі монологы арқылы өмір шындығын көрсетуге ұмтылады. Мысалы «Бөгенім» деген өлеңінде:

...Құм ішінде Иран бақтай қызыл-жасыл көрік берген
Бөгенім,

Ақындықтың ақ тұйғынын қаршадайдан алақанға сеніп
берген Бөгенім.

Ару қызы ақ шабақтан аумайтұғын Бөгенім,

Жанар оты жалт еткенде жүректерді жаулайтұғын
Бөгенім.

Қайда менің бала күнгі жан достарым ұмар-жұмар,
Бөгенім,

Ақ құмшықтың төбесінен аунайтұғын Бөгенім,

Ақ сақалды абыз сынды аңыз жырлар толғанады
Бөгенім,

Бұзып-жарып бұйрат құмды Болашаққа жол барады,
Бөгенім.

Әркімнің туған жері — Мысыр шаһары. Ақын үшін Арал Мысыр шаһарынан кем емес. «Аралдан көшкен ағайын» өлеңінде ата жұртты тастап, қоныс аударған күңіренген ел сағыныштан өзегі ортеніп, көк теңіздей өксиді. Бөгеннің қайтадан көркеюін аңсайды, армандайды. Өлеңде ақын Бөген сөзіне ерекше екпін беріп, халықтық теңеулер мен эпитеттерді шебер қолданады.

Қорыта айтқанда, С. Боранбаев пен Т. Абылаевтың өлең-толғауларында адам мен табиғат, уақыт сырлары үндесіп, сабақтас өріледі. Олардың теңіздей терең, сұлу жырларын халқы өзінің жүрегіннің ыстығына бөлеп оқып келеді.

Әдебиет:

1. Жұбанов Қ. Абай — қазақ әдебиетінің классигі. Шығармалар жинағы. — Алматы: Жазушы, 1999. — 285 б.
2. Боранбайұлы С. Халқым қалай күн көрер? Өлеңдер, толғаулар, дастандар. — Қызылорда: «Тұмар», 1999 жыл.
3. Абылаев Т. Арал көшіп келеді. — Қызылорда: Тұмар, 2002. — 68 б.
4. Әшірбекова Г. Арал өңірі экопроблемаларының аймақтық басылымдарда жазылуы // «Еуразия тарихы мен мәдениетіндегі Арал-Сырдария өңірінің орны» атты халықаралық ғылыми конференция материалдары. — Алматы: Арна, 2009. — 432 б.
5. Нұрмаханов Н. Поэзия — адамның жүрек сезімі, жан толқуы... // Әлімсақ. — 2000. — №7.

Кірме сөздердің лингвомәдени сипаты және оны аудармада қолданылуы

Туребаева Айдана Елубековна, магистр, оқытушы;
 Сыдықова Айнур Калиевна, аға оқытушы;
 Сулейменова Айгерим Қуанышовна, студент
 «Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Тұрақты даму барған сайын қазіргі әлемдегі қоғамдық үдерістердің ұтымды жүруінің негізгі өлшеміне айналып келеді. Ал тұрақты дамудың шарттарының бірі — ұлтаралық қатынастардың тұрақтылығы болып табылады. Көп ұлтты мемлекетте этностардың жарасты өмір сүруіне, ұлтаралық бейбітшілік пен келісімнің сақталуына тіл саясаты ықпал етуге тиіс. Этностың қоғамдық-экономикалық т. б. үдерістерге байланысты өзгеріп, дамып отыруы қашанда тілден көрініс тауып, сол дәуір, сол кезең, сол заманның таңбасы, ізі ретінде сақталып қалады.

Қай тіл болмасын сөз құрамының кеңеюі өзінің ішкі мүмкіншіліктері арқылы ғана емес, сонымен қатар өзінде жоқ сөзді өзге тілдерден қарым-қатынас жасау арқылы да тіл өзінің сөздік құрамын байытып, жетілдіріп отырады. Қазақ елі бірнеше елдермен ұзақ уақыт бойы өте тығыз байланыста дамыған. Олармен достық қарым-қатынастың болғандығы ана тіліміздің сөз байлығының құрамынан да айқын байқалады.

Қазіргі күні лингвистер қазақ-ағылшын тілдік қатынастарына аса назар аударып отыр. Ағылшын тілінен енген сөздердің көп көлемінің пайда болуы, олардың қазақ тілінде берік орнығуы қоғамдық және ғылыми өмірдегі қарқынды өзгерістермен түсіндіріледі. Ақпарат ағымдарының артуы, ғаламдық компьютер желісі, интернеттің пайда болуы, мемлекетаралық және халықаралық қатынастардың күшеюі, әлемдік нарықтың, экономиканың, ақпараттың, технологияның дамуы, олимпиадаларға, халықаралық фестивальдарға, сән көрмелеріне қатысу — тілімізге шет тілдері сөздерінің кіруіне себеп болды. Мысалы, зерттеуші К. Ахановтың айтуынша, «Сөздік құрамында басқа тілден сөз енген тіл жоқ деуге болады. Дүние жүзіндегі әр түрлі тілдерде сөйлейтін халықтар өз ара бір — біріне сөз ауыстырады» [1, 152 б].

XX ғасырдың аяғында, XXI ғасырдың басындағы ғаламдану үдерісінің салдарынан тілде пайда болған кірме сөздерге зерттеушілер үлкен назар аударып келеді. Бұл мәселе Г. Пауль, Л. Блумфильд, У. Вайнрайх, В. В. Радлов, Е. Д. Поливанов, Л. П. Якубинский, Л. П. Ефремов, М. М. Қопыленко, К. Аханов, Ю. С. Сорокин, Н. И. Гайдудина, Ә. Болғанбаев, Б. Қалиев т. б. ғалымдардың еңбектерінде кеңінен қарастырылған болатын.

Кірме сөздер әдеби тілде, ауызекі сөйлеу тілінде, сленгте, арго, жаргондарда жиі кездеседі. Әдеби тіл, сленг, арго, ауызекі сөйлеу тілі — жалпыұлттық тілдің экзистенциялық ішкі жүйелер — әлеуметтік лингвистикалық түсінік болып табылатындығы да кірме сөздердің осы экзистенциялық ішкі жүйелерінің құрамында қызметін си-

паттау — лингвистиканың мәдениеттану пәні ретінде қарастырылады.

Қазіргі заманда бүкіл әлемде ағылшын тілі экспансиясының басымдылығы байқалады, осыған қарағанда ағылшын тілі Қазақстан Республикасында кең тараған, қазір тұрғындардың көбі ағылшын тілін игеруге тырысады. Ағылшын тілін, әлемдік тілді білу — заман талабы. Бұл жөнінде Елбасы Н. Ә. Назарбаев: «Болашақта біздің балаларымыз үш тілді толық игеріп, еркін сөйлейді» деп, айтып өткен болатын [2, 22 б].

Қазіргі кезде қай ғылым саласы болмасын қоғамдық қызметінің диапазоны едәуір кеңеюіне орай, қазақ тілі лексикалық қоры Қазақстандағы саяси, мәдени, әлеуметтік, экономикалық және технологиялық өзгерістерге байланысты көптеген өзгерістерді басынан кешіруде. Кірме сөздер — өзге тілдерден әр түрлі себептер нәтижесінде қабылдаушы тілге енгізілген сөздер. Олар қоғамдағы саяси, мәдени, экономикалық қатынастардың, ғылым мен техниканың дамуына байланысты тілге енген жаңа сөздер мен сөз тіркестері, фразеологиялық орамдар. Олар тек лингвистика саласын қамтып қоймай, әр түрлі салаларда кеңінен етек жаюда.

Лингвистикалық терминдерге тән семантикалық, морфологиялық, синтаксистік ерекшеліктерді айқындау мақсатында жекелеген терминдер мен терминдік белгілерді, сөз тіркестерін талдау, синхрондық сипаттау әдісі қолданылды.

Қазіргі лингвистиканың маңызды мәселелерінің бірі болып, тілдердің өзара байланысы мен өзара ықпалы болып табылады. XXI ғасырдың басында ағылшын тілі халықаралық қарым-қатынас тіліне айналып, халықаралық қатынастар саласының кеңеюімен сипатталады. Әлемдегі ағылшын тілінде сөйлейтін елдердің маңызды саяси — экономикалық рөлі, олардың қызметтің кейбір салаларындағы мәртебесі англицизмдердің қазақ тілінде пайда болуы және қолданылуын арттырды.

Кірме сөздердің ғылымилығы, ғылыми стильге тәнділігі, ғылыми-кәсіптік және ғылыми-техникалық тілге тәуелділігі, олардың халықаралықтылығы, ішкі формаларының түсініксіздігі, формальды белгілерінің болуы және тағы басқа олардың қолданысындағы ерекшеліктерін танытады. Өзге тілден енген сөздердің басым көпшілігі өздерінің мағынасын сақтап, семантикалық жақтан өзгеріске көп ұшырамайды. Кірме сөздерді қабылдағанда, оның ішкі формасы, дәлелдемесі ұмытылады. Қабылдаушы тілде бұл тәрізді сөздердің қандай морфемалардан құралғаны, қалай пайда болғаны, әдетте, еске алынбайды. Дегенмен, кірме сөздер тіліміздің ішкі заңдылықтары мен

нормаларына бейімделе отырып сан алуан өзгеріске ұшырайды. Кірме сөз құрамындағы қазақ тіліне жат дыбыстар онымен ұқсас дыбыстармен алмастырылады.

Ауызша енген кірме сөздер де, жазбаша енген кірме сөздер де бар. Ауызша түрде енген сөздердің көпшілігі тұрмыс қажетіне байланысты зат атаулары болып келеді. Мұнымен бірге олардың ішінде мәдениетке байланысты ұғымдардың да атаулары болады. Ауызша енген кірме сөздерге тән ерекшелік — олар қабылдаушы тілдің дыбыстың заңдарына, орфоэпиялық ерекшеліктеріне бағынып, соған сәйкестендіріледі. Жазбаша немесе кітаби кірме сөздер көбінесе ғылыми-техникалық, әдебиет пен өнер т. б. арқылы енген және солардың белгілі бір саласына бейімделіп қолданылатын сөздер болып табылады. Бұлар өркениет ұғымдарына телінген сөздер болу қасиетімен сипатталады. Сөздердің бұл тобы білдіретін ұғымы мен мәніне байланысты интернационалдық сөздер болуға икемделеді де, олардың тілден-тілге ауысу, кең түрде таралу қасиеті басым болады. Ондай сөздердің кейбіреулері өзінің білдіретін ұғымы мен мазмұнының айрықша маңызды болуына байланысты дүние жүзіне, күллі халықтардың тіліне ауызша түрде де, жазбаша түрде де еніп, жаппай және жиі қолданылатын сөздерге айналды. Мысалы, компьютер, интернет деген сөздер бүкіл әлемге таралып, әр түрлі тілдерде сөйлейтін халықтардың баршасына бірдей таныс сөздерге айналып отыр.

Жазбаша түрде енген сөздерге тән қасиеттің бірі — олардың басым көпшілігі өзінің дыбысталу түрін сақтайды. Қазақ тілінде сөйлейтін халықтар өзге тілден енген термин сөздердің ағылшынша дыбысталуын сақтап айтуды көздейді. Өзге тілден енген сөздердің басым көпшілігі өздерінің мағынасын сақтап, семантикалық жақтан өзгеріске көп ұшырамайды. Мұнымен бірге, басқа тілдік сөздердің кейбіреулерінің құбылып, мағынасын

өзгертетіндері де болады. Ағылшын тілінен сөз енгенде, оның ішкі формасы ұмтылады. Қабылдаушы тілде бұл тәрізді сөздердің қандай морфемалардан құралғаны, қалай пайда болғаны, әдетте есепке алынбайды. Мысалы, бидің бір түрін білдіретін «фокстрот» шығу тегі жағынан ағылшынның — foxtrot, сөзбе-сөз аударғанда, «түлкінің аттамы» дегенді білдіреді. Қазақ тілінде, сондай-ақ басқа тілдерде де бұл сөздің арғы төркіні, шығу тегі мүлдем ескерілмейді. Бұл сөз тек бидің бір түрінің атауы ретінде ғана ұғынылады. Кейбір көп мағыналы сөздер басқа бір тілге ауысқанда, әр түрлі мағынасында емес, белгілі бір мағынасында ғана ауысуы мүмкін.

Лексикалық кірме сөздерге жаңа ұғымдардың тууымен бірге пайда болған жаңа терминдер жатса, семантикалық англицизмдерге сөзбе-сөз аудару арқылы төл сөзге қосылған жеке мағынаны айтуға болады. Сонымен қатар, кірме сөздердің сөзжасамдық калькалау (макроуя, кодтану), синтаксистік-морфологиялық, семантикалық тәсілдер арқылы жасалатындығы анықталып, нақты мысалдармен бекітілді. Кірме сөздердің екі түрлі жасалу жолдары көрсетіледі. 1) бұрын соңды тілде болып көрмеген, жаңа ұғымдардың болуымен байланысты. Мысалы: spray — спрей, disk — диск, міхег — миксер, т. б. 2) бұрыннан тілде бар атауларды жаңартып, ескіні жаңғыртып, жаңаша мән беріп, түрлендіріп қолдану негізінде пайда болады. Қазіргі күні лингвистер қазақ-ағылшын тілдік қатынастарына аса назар аударып отыр. Ағылшын тілінен енген сөздердің көп көлемінің пайда болуы, олардың қазақ тілінде берік орнығуы қоғамдық және ғылыми өмірдегі қарқынды өзгерістермен түсіндіріледі. Зерттеу жұмысымызда тікелей енген, гибридтер, калька жолымен, колориттер, композиттер амалдарымен пайда болғаны анықталып, ағылшындық кірме сөздерге талдау жасалынды.

Әдебиет:

1. Аханов Қ. Тіл білімінің негіздері/Оқулық. — 3-бас. — Алматы: Санат, 1993. — 496 б.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 жылғы 14 желтоқсан. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. — Астана, Ақорда, 2012.
3. Привалова И.В. Интеркультура и вербальный знак (лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации) [Текст]/И.В. Привалова. — М.: Гнозис, 2005, — 472 с.
4. Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. — М., 1989.

ФИЛОСОФИЯ

Иерархическая система потребностей в трудах А. Маслоу

Исабекова Аида Ануаровна, старший преподаватель

Кызылординский государственный университет имени Коркыт ата (г. Кызылорда, Казахстан)

В настоящее время вопрос о природе человеческих потребностей, их роли в деятельности человека привлекает внимание многих исследователей, что обусловлено управленческими, правовыми, экономическими и социальными аспектами трендов развития современного общества с его характерным нарастанием темпов технического прогресса, создающего всё больше способов, с одной стороны, удовлетворения, и с другой — навязывания потребностей человеку частными общественными силами, социальным контролем, СМИ и рекламой.

В Древней Греции не только сформировались основные группы человеческих потребностей, как «внутреннее состояние психологического или функционального ощущения недостаточности чего-либо, проявляется в зависимости от ситуационных факторов» [2, с. 1], но и началось их теоретическое осмысление в философских учениях.

Один из тех, кто первый предпринял попытку показать иерархию потребностей, по праву признается «второй американский психолог» Абрахам Маслоу — основоположник гуманистической психологии. Его труды «Мотивация и личность», «По направлению к психологии бытия», «Дальние достижения человеческой природы» — наполнены идеями классификации потребностей, личностного роста и здорового развития человека, самоактуализации, метамотивации, позже воспринятые мировым сообществом через доводы научной недостоверности и непригодности для практических задач, как не нашедшие эмпирического подтверждения, на самом деле проникнуты мыслями о потребностях и склонностях, способностях и реализации человека, направленных на благо общества. Сам Маслоу отмечал, что теория, сделавшая его знаменитым, применима к пониманию потребностей человека в целом, как философское обобщение. Сегодня это образец универсальной междисциплинарной концепции в гуманитарных и экономических науках нашел свое применение в улучшении стиля руководства, для анализа потребительского поведения, при проектировании системы мотивации.

Маслоу разделил потребности человека на пять групп, первая из которых исходит из физиологических потреб-

ностей, необходимые для выживания потребности в еде, воде, жилье, отдыхе. Вторая группа — это желание иметь постоянные, комфортные и безопасные условия своего существования. Далее социальные потребности человека в общении, совместной деятельности. Четвертую группу составляет потребность в признании, уважении со стороны других людей, достижения успеха, и наконец, духовные потребности — желание самовыражения посредством творчества, стремление к познанию и применения полученных знаний в своей деятельности.

Визуальным образом теории мотивации Маслоу служит спираль, постулаты которой: динамичность, развитие и плавное «перетекание» более высокого уровня в другой «мотивационная спираль начинает новый виток».

«Возникновение высших потребностей непосредственно связано с удовлетворением потребностей низших уровней» [1, с. 86], то есть человеку необходимо сначала удовлетворить физиологические потребности, чтобы оказаться способным к удовлетворению потребностей следующего уровня. «Энергией обладает лишь неудовлетворенное желание, неудовлетворенная потребность» [1, с. 89]. Исключение составляют некоторые творческие личности, которые минуя низший уровень, могут проявлять свой талант и создавать собственную иерархию потребностей.

Потребностью в безопасности объясняется обращение человека к религии, науке и философии, его стремление объяснить принципы мироздания, определив при этом свое место в мире. Потребность в безопасности приобретает особую социальную значимость в ситуациях реальной угрозы экономических, социальных и природных кризисов.

Терзаемый чувством одиночества: в присутствии, в толпе, на празднике — везде чувствующим себя изгоем, человек начинает испытывать потребность в принадлежности и любви, которая является основной предпосылкой здорового развития человека

Потребность в признании вызвана нуждой в высокой оценке собственных достоинств, в уважении как самого

себя, включая компетентность, уверенность, достижения, независимость и свободу, а также и окружающих, куда входят понятия престижа, признания, репутации, другими словами «вашим реальным Я, а не идеализированным псевдо-Я» [1, с. 100].

Потребность в самоактуализации — высшая ценность человеческой жизни. Неудовлетворенность тем, что человек, не может реализовать свои способности и потенциальные возможности, занимается не тем, к чему предрасположен, порождает эту потребность, заключающуюся в удовлетворении базовых потребностей человека, в стремлении к познанию, к мудрости, к открытию истины, в разрешении загадок вечности бытия. Говоря словами Маслоу, «...музыканты должны играть музыку, художники должны рисовать, поэты должны сочинять стихи, если они, в конце концов, хотят быть в миру с самими собой. Люди должны быть тем, кем они могут быть. Они должны быть верны своей природе» [1, с. 100]. Самоактуализации достигают менее одного процента людей, поскольку большинство просто не знает о собственном потенциале, нежелание полностью использовать свои способности, страх перед трудностями, опасение потерять то, что уже есть. Боязнь всего нового — один из признаков комплекса Ионы, что является главным препятствием в самореализации.

В основе человеческой тяги к знанию больше лежат позитивные импульсы, потребность в познании и понимании, что «рассуждая о познании, мы не отличаем этот процесс от процесса обучения, и в результате оцени-

ваем его только с точки зрения результата, совершенно забывая о чувствах, связанных с постижением, озарением, инсайтом. А между тем, доподлинное счастье человека связано именно с этими мгновениями причастности к высшей истине — лучшими мгновениями человеческой жизни» [1, с. 106].

Итак, опираясь на представление об особенностях поведения человека Маслоу, схематически, тезисно выделенные нами дефициентные и бытийные потребности, демонстрируют принцип формирования творческой личности. Девиз эпикурейцев «Лови день» характеризуется целями сегодняшнего дня и направлен на снятие напряжения и получения удовлетворения. Использование человеком своих способностей в полную силу реализует высшие потребности счастья, зрелости, индивидуальности и наполненности.

Таким образом, отказ от навязанных человеку потребностей, возрождение критического отношения к реальности помогут человеку обрести вновь самого себя, для «удовлетворения базовых потребностей: свободу слова, свободу выбора деятельности, свободу самовыражения, право на исследовательскую активность и получение информации, право на самозащиту, а также социальный уклад, характеризующийся справедливостью, честностью и порядком» [1, с. 101]. В приобретении только таких качеств в комплексе процесса развития личности и необходима помощь средств массовой информации, воспитания и общественного мнения.

Литература:

1. Маслоу, А. Мотивация и личность. — // <http://lib.ru/PSIHO/MASLOU/motivaciq.txt>
2. Электронный глоссарий. — // http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RPuywhltuxyo

Конфуций мен әл-Фарабидің рухани мұрасы

Медетбаев Тасболат Сиезбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
«Болашақ» университеті, (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Конфуций — Кун-Фу-цзы («Кун Ұстаз») — біздің Кдәуірімізге дейінгі 551–479 жылдары өмір сүрген, көне Қытай философиясының ең көрнекті өкілі, «қызмет етушілер философиясы» деген атауға ие болған философиялық мектептің — Конфуцийшілдіктердің негізін қалаушы. Бұл мектеп ашылғанда жу — «ғалым — интеллектуалдар мектебінің ілімі» деп аталды. Өзінің философиялық мектебін Конфуций өмірлік тәжірибе жинақтап, адамға қажетті алтын өнерді — салттарды білу, музыканы түсіну, садақ ата білу, күйме арба айдау, жазу және санай білу істерін меңгерген. Өзінің қоғамдағы ролін Конфуций өте қарапайым бағалап, өзін жаңа ілімді жасаушы емес,

көне данышпандардың (шэн) «Шу цзин» және «Ши цзин» кітаптарындағы даналығын халыққа жеткізуші ғана деп түсінген.

«Лунь юй» («Әңгімелер мен пікірлер») еңбегі Конфуций туындысы ретінде қабылданды. Оның негізі мазмұны — мемлекет пен жеке адамды жан — жақты жетілдіру жолдарын көрсету. Конфуцийдің пікірінше, мемлекеттің жақсы болмағы оны құрап отырған адамдарға байланысты, сондықтан да жеке адамның міндеті — мемлекетке, өзіне жоғары тұрған адамға қызмет ету.

Адамды сүю (жизнь) — Конфуций философиясының маңызды категориясы. Ең әуелі әке мен ұлдың, билеуші

мен шенеуніктердің, дос адамдардың, аға — інінің арасындағы қарым — қатынастарды бейнелейді, сонан соң ғана жалпы інінің арасындағы сүйспеншілікті білдіреді.

Алтын орта (чужн юн) — Конфуций философиясының басты ұғымдарының бірі. Бұл жетілген мораль үлгісі, адам еш нәрседен шектен шығып кетпеуі керек дегенді білдіреді. Мысалы, тым қызба немесе тым жай болған дұрыс емес, орташа күйді сақтауға ұмтылу керек. Конфуций бұл ұғымды ағашты мысалға ала отырып түсіндіреді. Оның жоғарғы жағында орналасқан жапырақтарға жаңбыр мен күннің әсері тез жетеді, төмендегі жапырақтарға да аса ыңғайлы емес. Ең дұрысы, ортада орналасқан жапырақ болу. Алтын ортаға жету қиын, бірақ оған жеткен адам мәнді өмір сүреді.

Асыл адам, бекзат адам (цзюнь — цзы) — адамгершілігі жоғары, жан — жақты жетілген, «алтын ортаға» жеткен, ізеттілік, шыншылдық, сақтық секілді қасиеттерге ие және басқа адамдардың адамгершіліктік жетілуіне көмектесуші адам. Конфуцийдің пікірінше, мұндай қасиеттерге мемлекетті билеуші, басқарушы адам ие. «Асыл адамдар» көбейген сайын қоғам да жақсара түседі, мемлекетті басқару да жеңілдейді. «Асыл адамдардың» үлгісі зорлық арқылы бағындырудан әлдеқайда бағалы, себебі халықта үрей, қорқыныш емес, өз басшыларына деген сенім пайда болады. Бұл ұғымға қарсы ұғым — «төмен адам» ұғымы.

Дао — дұрыс жол, космостық және адамгершіліктік заң, Қытай философиясының басты категориясы, ол басқа категориялардың бәрін қамтиды. Дао өзінен өзі дамитын универсумның жоғарғы принципі, барлық бар нәрселердің алғашқы бастауы, дүниенің генетикалық бірлігі ретінде түсіндіріледі: бәрі одан туындайды және бәрі оған қайта оралады. Сонымен қатар, дао — универсалдық заңдылық: Көктің өзі дао заңдарына бағынады, яғни, адам Жер мен Көк заңдары арқылы дао заңдарына бағынады, өмірлік мақсат — міндеті — даоны игеру, яғни, дұрыс өмір сүру.

Ди — ағаны сыйлау.

Инь және Ян — этимологиялық мағынасы «төбенің немесе өзен жағасының көлеңкесі мен күнгеі» дегенді білдіреді. Инь мен Ян дүниедегі ретсіздіктерді тәртіпке келтіруші Көк пен Жер күштері ретінде қарастырылады. Олар бір — біріне қарама — қарсы, бірақ олардың үндесіп, бірігуі бар нәрсенің бәрін басқаратын адамды дүниеге әкелді, Инь — дүниенің рационалдық, «әйелдік» бастауы, Ян — бейсаналық, «ер адамдық» бастауы деп түсініледі. Қытай философиясында Инь мен Янның өзара әсерінен табиғат құбылыстары да, қоғамдағы өзгерістер де туындап отырады деп тұжырымдалады.

Ли — ритуал, салт, этикет.

Сяо — ата — ананы құрметтеу.

Тянься — (орысша «Поднебесня», «Көкасты», «Көк елінің, мемлекетінің синонимі, қытайлықтар өздерін қазірге дейін осылай атайды. Көк немесе Аспан ұғымы Қытай философиясында жер бетіндегі барлық бар нәрсенің алғашқы негізі және алғашқы себебі, ең күдіретті күш. Адамдардың тағдыры мен өмірін де, мемлекет істері

мен табиғат құбылыстарын да анықтаушы және реттеуші Көк, ал мемлекетті билеуші оның жердегі өкілі, сондықтан да әрбір адам Көкке табынуға міндетті.

Ци — этимологиялық мағынасы «пісіп жатқан күріштің бауы» дегенді білдіреді, бірнеше мағынаға ие: белгісіз, сапасы жоқ алғашқы зат; дүниеден жоғары космостық субстанциядан ұшып шығып жатқан нәрсе; алғашқы материалдық элементтер — денелер, атомдар және т. б. Ци алғашында тұтасып кеткен субстанциялардан тұрады, кейінірек таза мен бұлдырға — Инь мен Янға бөлінді деген түсінік қалыптасқан.

Жалпы алғанда, Қытай философиясының негізі философиялық категориялары тарихи даму барысында көп өзгеріске ұшырай қойған жоқ, жалпы Қытай қоғамы мен Қытай философиясы секілді салыстырмалы түрде тұрақты, консервативті болды.

Әл—Фарабиде өзінің «Ізгі қаланың тұрғындары» деген еңбегінде мемлекет пен жеке адамды жан — жақты жетілдіру жолы ретінде ол «кемел адам» немесе «камали — нисан» идеясын ұсынады. Онда «адамзат қоғамы «әл — Фарабидің ілімі бойынша, адам жаратылысында қоғамдық топтардың бірі ретінде өмір сүреді. Өйткені, өзінің қажеттерін қанағаттандыру үшін басқалардың көмегіне сүйенуге тура келеді. Сонымен адамның өмір сүру жөніндегі қажетсінулері ұжымдық және басқа адамдармен қарым — қатынас жасау арқылы қоғамдық қатынасқа түседі. Осылайша өркениеттік даму үлгісінде қоғамның жан - жақты дамуы үшін әл — Фараби ізгі қала үлгісін ұсынды. Оның пікірінше, ел басқаратын адамды ең үлкен бағытқа жеткізетін үлгі — ол адамның теориялық, интеллектуалдық және этикалық ізгіліктер арқылы ғана жететін мүмкіндіктері.

Әл—Фарабидің пікірінше, мемлекет басшысында, туа біткен қасиет (би — л — фитра) және жүре келе даритын (би — л — ирада) және өзінің мінез — құлық қасиеттері жағынан қала бірлестігін басқа мүшелерінен өзгеше адам болуға тиіс. Ізгі қаланың басшысында туа біткен алты немесе одан да көп қасиетті бойына жинақтаған кемел адам болуы керек. Оның кейбір қасиеттерін атап өтсек: тапқырлық, зеректік, шындықты сүю және бойға жүре келе дарыған қасиетке ие болу, оған қоса ойлану арқылы не талаптану арқылы жеткен интелектік күшіне ие болуы керек. Нақ сонда ғана нағыз басшы бола алады. Өйткені әділетті заңдар, игілікті істер және басшылық ой пікірлері оның өзінен тумайды. Ол оның әрекетшіл интелектінің ықпалы арқасында іске асыра алады.

Әл—Фараби бойға жүре келе дарыған қасиеттер туралы айтқанда, ол дүнияуи өкімет билігін иманның билігімен біріктіре қарауды ұсынады. Ал Конфуций ол — аспан заңдылығына арқа сүйесе, әл — Фараби Иллаһи ілімді негізге алып, кемелдік жолы ретінде имани жолды ұсынады. Әл — Фарабидің ізгі қала жөніндегі идеяларын кейіннен ибн Синаның, ибн Халдунның және ибн Роштын еңбектерінде дамытылды. Әл — Фараби ізгі қаладағы әр түрлі топтарға талдау жасай келіп, оларды сан — алуан топтарға бөліп қарайды. Оларды атап айтсақ: әл-Фара-

бидің осы еңбегінде логика екі айқын түрге айырылады: оның бірі мантики каллами — яғни схоластика, екіншісі мантики масбути дәл өлшенген, тексерілген ғылыми қияс — математикалық логика.

Оның біріншісі — көрінгеннің қолына түсе беретін жеңіл түрі. Екіншісі көп еңбекпен, тәжірибемен, өлшеумен, бақылаумен, есептеумен келетін қиын түрі. Бұл кейінгісі әркімнің қолынан келе бермейді.

Адам баласын Тәңірім ақылды етіп, жан иесі етіп жаратты. Бес ашық сезім берді: көру, есту, иіскеу, сипау, тату. Осылардың арқасында сен Алланың жаратқан дүниесін біле аласың, білуге міндеттісің. Ол арқылы сол дүниенің жаратушы иесін де танитын боласың. Екінші жағынан Тәңірінің жаратқан ғаламын тегіс қамтуға сенің ашық сезімдерің жеткілікті емес. Оның ар жағында өте терең, өте нәзік жасырын тұрған жабық — жұмбақ дүние тағы бар. Оны сен ақылың арқылы топшылайсың, рухың арқылы сезесің, сенімің арқылы одан тірек, хабар аласың. Ол хабар жай адамдарға табиғи сезім арқылы, түс арқылы ишарат етіледі.

Әлем құрылысын тану үшін, оны іздеп табу үшін саналы зат, ғақли парасат керек. Әрбір затқа есім беріп, есебін айыру керек: ол — ғақли парасат, сонда ғана сенің атың адамдық есімге сай.

Әбу-Насыр әл-Фараби ислам дінін ілім, ғылым ретінде зерттеп, ғылыми тұрғыдан түсіндіре білген.

Ислам діні барлық діндердің таза асылдарын тегіс ішіне алған қорытынды, жиынтық — жамиғи дін, заманның ақырғы дәуірінің діні.

Бүкіл дін — ғылым болып, оның ішінде адамзат та сағылап өркендеуде, дамуда, кемелденумен келеді. Соның соңғы шыңында ислам діні дүниеге келді. Осы заман ислам дәуірінде болуға тиіс табиғи, ғылыми, тарихы бар жетістіктер, оқиғалар, апаттар — бәрі де исламның кітабында «Құран-Кәрімде» бар, оларды алдын ала ескерткен. Демек, ислам ілімінде дүниеде бұрын болғандар да, келешек болатындар да тегіс айқын көрсетілген. Басқаша айтқанда, ислам әрі дін, әрі ғылым. Екеуін бір-бірінен ажыратып, аластатуға болмайды. Мұхаммед ақырғы заман пайғамбары. Одан кейін пайғамбар дүниеге келген емес, келмейді де.

Мұхаммед Алланың елшісі. «Хақ дінді барлық діннен жоғары ету үшін сендерге Алла Пайғамбарын тура жол — ахиқи дінмен жіберді» деген. Құранда Тәңірдің тоқсан тоғыз түрлі көркем есімдері бар. Солардың ішінен екеуін еске алайық. Оның бірі «Заһру» (ашық мағлұм), екіншісі Батну (жабық мағлұм). Исламның негізгі жолы ретінде осы екеуін ұстауда, бірі арқылы бірін табуда. Әл-Фарабидің айтқан ислами ілім жолы деген осы.

Осы айтылғандармен байланысты ғаламды құраушы заттарды бірнеше топтарға бөлу әдісі ертеден бар нәрсе. Оны топтастыруда алдымен негізге алынған нәрсе, әр заттың бейнесі-геометриялық формасы болатынын әл-Фараби бабамыз айтқан.

Философия әл-Фарабидің көрсетуі бойынша, бүкіл ғылым мен өнердің атасы. Олай болса, әдебиеттануда фи-

лософиялық дәрежеге көтерілген ғылымның бір саласы. Философиялық әдебиет, дүниежүзіне танылатын рухани мұра. Демек, әл-Фарабидің ойынша, өнер екі түрге бөлінеді» біреуінің мақсаты — тамаша көркемдікке ие болу, екіншісінің мақсаты пайдаға ие болу» [1, 35] халық пайдаланылатын өнерге қол жеткізу.

«Тек тамаша көркемдікке жетуді мақсат ететін өнер философия деп немесе абсолюттік мағынада айтылғанда даналық» деп аталады. [2, 35]. Көркемдіктің екі түрі болатындықтан, атап айтқанда, тек білім және біліммен әрекет болғандықтан, философия өнері де екі түрге бөлінеді: оның бір түрі арқылы ол дүниеде бар заттарды адам әрекеті дарымайтын заттарды танып, сол арқылы білім алады. Бұл теориялық философия немесе (эстетика) деп аталады. Екінші түрі арқылы адам әрекеті даритын заттарды, сондай қасиеті бар заттарды танып, сол туралы білім алады. Тамаша көркемдікті жасау қабілеті, атап айтқанда, дәл осы екіншісінде болады. Бұл өзі практикалық және азаматтық философия деп аталады [3,35]. Екінші сөзбен айтқанда, әл-Фарабидің, азаматтық философиясы яғни ол — әдебиеттану, оның зерттейтін объектісі — адам тану. Екеуінің де зерттеу объектісі бір деп қарауға болады. Әдебиеттануда Жаратушыны, табиғатты, қоғамды, экологияны да адамдардың қарым — қатынасы арқылы бейнелейді.

Сонымен үздіксіз білім беру де жаңа ақпараттық материалдарды жаңартып, қолдану арқылы оны ғылымның жоғары даму дәрежесіне көтеріп, философиялық даму дәрежесіне жеткізу керек. Біздің еліміздің алдында тұрған негізгі мақсат білікті маман даярлау қажет болса, ол азаматтық қоғамымыздың — иманды азаматы болмақ. Оның өзі екі мағынада қолданылады. Оның бірі — материалдық иглікпен бірге рухани игілікті қатар жасаушы қоғамымыздың иманды азаматы.

Бүкіл азаматтық әлемді үйлесімді даму үшін әлемнің Екінші ұстазы атанған әл-Фараби ұлы данышпанның айтқанындай: «Кемел адамды» — қалыптастыруымыз керек. Кемел адам Алланың ғылымын меңгерген адам. Әл-Фараби мен Абай даналарымыз айтқан: «Ғылым дегеніміз Алланың бір сипаты ғана, яғни қасиетті Құрандағы Алланың тоқсан тоғыз сипатының бірі ғана ғылым екен.

Мұхаммед пайғамбарымыз өзінің хадисінде айтқан: «Ғылым дамығанда, исламда дамиды» деген әулиелік сөзі, бұл күнде бүгінгі өміріміздің ақиқатына айналуда. Абай: «Өмір адамға жетіліп, даму үшін беріледі» — дейді. Оның айтуынша, біз дүниеге уақытша келген тән емес, мәңгілік жанбыз. Жанның түпкі негізі рух болғандықтан, оның мекенінде рухани әлем. Жан сол өзінің рухани әлеміне қайтуы керек. Ол тек әбден тазарғанда ғана мүмкін болатын құбылыс. Адам тазарса ғана жетіле бастайды. Абайдың 34, 38 қара сөздерімен «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» — деген өлеңінен оның жауабын табамыз.

Адам баласы дене мұқтажын ғана қанағаттандырып, оны материалдық жағынан байытады да өзінің рухани жан екенін ұмытып кетеді. Ал, жанға керегі басқа, оған материалдық қана емес рухани азық керек. Сондықтан жан

қанағат ала алмайды. Тек дене болмысын жетілдіргенмен адамға жан тыныштығы келмейді.

Әл-Фараби мен Абай айтқандай, адам әуелі қанағат сезімін тәрбиелеу керек. Оны профессор Т. Қәкішұлының өз сөзімен айтсақ: «Жалпы, бізге не жетпейді? Білім жетпейді. Оның ішінде діни білім жетпейді. Осы жағын нығайтуымыз керек» — дейді. Діни білім, бұл имандылықтың алғашқы сатысы ғана. Жетілудің алғашқы деңгейі. Әл-Фараби де Абай да адамды осы деңгейге көтерудің жолын көрсеткен.

Көңіл тойымсыз. Сондықтан имандылық болмаса, тек материалдық байлыққа ұмтылу уақытша болғандықтан оның өмірлік мақсаты да мәнсіз. Сөйтіп, адам жанталасып, фәни өмірінің қиындығын жеңе білсе де, бұл жеңістері тек тән үшін еді. Жан тазармайды. Шын ләззат — жан қасиеті. Сондықтан ол нағыз бақыт сезімін ешқашан да біле алмайды. Дүниеден өтерде бар жиған байлығын өзімен бірге алып кете алама? Жоқ, әрине. Енді жаңағы адам белгілі бір себептермен материалдық жетілудің алғашқы сатысына ілікті делік. Оған адам баласының төрт түрлісі ұмытылмақ, өмір тәлкегіне түскендер, байлық іздегендер, шындық іздегендер және білім іздегендер. Олар кездейсоқ рухани (діни) кітаптың немесе белгілі бір адамдардың әсерінен ойға беріледі, яғни өздері іздеп табады.

Әл-Фараби бабамыз былай дейді: «Бақыт әрбір адам ұмтылатын мақсат, өйткені ол белгісіз бір жетілу болып табылады». Оның ойынша, бақыт категориясы адамның жан-жақты дамуы. Ал оған жеке тұлға ретінде имандылық пен адамзаттың даналығын жете меңгергенде ғана жете алады. Бүкіл адамзаттың дана жолына дара жол салған, ұлы бабаларымыз бізге тек тарихи тұлға қалыптастыруымызға әрқашанда үлгі болмақ. Олар: Қорқыт ата, әл-Фараби, Ахмет Яссауи, Абай сияқты даналарымыз өткен ғасырларымызды Шығыспен байланыстырса, біз, ұлт жанды студент ізденушілерімізді олардың әдеби мұраларымен жете таныстыруымыз қажет.

Сондықтан әл-Фараби өнер мен ғылымды логика арқылы бүкіл адамзаттың философиясымен байланыстырған. Ол ғылымдарды бес салаға бөледі: тіл ғылымы, логика, математикалық ғылымдар, физика (дін). Тіл ғылымының да логикалық грамматика мен ортақ жайлары бар: грамматика сөздер үшін заңдар жасап береді, оның логикадан айырмашылығы бар, өйткені грамматика бұл заңдарды тек белгілі бір халықтың сөздеріне лайықтап жасайды, ал логика барлық халықтардың сөзіне жарайтын жалпы қағидалар жасайды. Осылайша, ұлы ойшыл тіл ғылымы мен логика арасындағы табиғи заңдылықты ашты.

Қандай да ғылым болса да оның теориясын жетік білу үшін үш түрлі шарт керек:

1. Ғылымның барлық түпкі негіздерін — принциптерін білу;

2. Сол негіздерден, принциптерден осы ғылымға қатысты бар қажетті қорытындыларды, салдарларды шығара білу;

3. Теорияға еніп кеткен қателіктер мен жаңсақ пікірлерді тауып, басқа авторлардың пікірлеріне талдау жасай білу керек, сол арқылы жалғаннан айырып, қатені түзете білу қажет.

«Ғылымдар жүйесінде» әл-Фараби әдебиет теориясының үлкен бір тармағы поэтика, риторика мәселелеріне тоқталған. Өлең сөзінің қасиеті ұйқас, ырғақ өлшемдерін тіл мен математика заңдарымен ұштастыра қараған. Сенім кілті сәйкестікте, сәйкестік жоқ жерде сұлулық аз. Сұлулық сүйіндірсе, ұсқынсыздық жирендіреді. Геометриялық денелердің ішкі сәйкестігін, гармониялық үйлесімін әл-Фараби әрі қонымды, әрі нанымды дәлелдейді.

Үйренем десең ғылымды,

Мандисат болсын ұғымды, —

деген екі жол ұстаздың ұраны іспетті. Сәйкестік — өлшемдестік, симметрия бір-біріне жалғас, түйіндес нәрселер. Сондықтан да әл-Фараби өз ілімінде өнер мен ғылымды тоғыстыра білген. Мәселен, поэзия мен геометрия бір-біріне еш қатысы жоқ оқшау тұрған дүниелер тәрізді. Алайда. өлеңде әр жол, әр шумақ сияқты, геометриядағы әр сызық, әр бұрыш, әр үшкір өзара жымдасқан сәйкестік жасайды екен. Адамның бес сезімінің өзара байланысы келіп қабылдау әрекетінің күшейте түсетініне ғалым ерекше көңіл бөлген. Олар адамның ой-қиялын қозғайды, алға жетелейді, елітеді, ерітеді. Егер суретші бояуы, сәулет өнері әсемдік көріп, әсемдік сезімді оятса, нәзік үні, сыңғыр әуен тағы да сол жүректің әсемдік пен әдемілікке талпынған пернесін тербетеді. Соған қарағанда өлең — жырдың өлшем ұйқасы; ән әуенінің толқын, ырғақ өлшемдес болуы керек деген өнер туралы қорытынды жасайды. Әсемділікке деген әл-Фарабидің көзқарасы оның «Поэзия өнердің қағидасы» туралы деген трактатынан айқын көрінеді. Поэтикалық творчествоға ғылымның дәйекті ойлау қабілеті мен пара-пар деген тұжырымға сүйенген ол, поэтиканы логиканың құрамына енгізді. Сонымен бірге ол адам әрекетіне әсер етуге көркем шығарманың теориялық білімнен әлде қайда қасиетті екенін айта кетеді. Араб поэзиясының ерекшеліктеріне талдау жасап, бәйіттердің түрі мен ұқсастық мөлшеріне, дауысты, дауыссыз дыбыстардың аралық келуіне тоқталып, терең де тиянақты қорытындылар жасайды. Тағы да бір ерекшелігі ол мазмұнды негізге алады да, түрлі қосымша рольде ұстайды. Әл-Фараби музыканы поэзиямен туыстас деп қарайды. Музыка адам дауысына еліктеуден шыққан. Музыка өнері әл-Фарабидің «Музыканың ұлы кітабы» атты еңбегінде жан-жақты толық зерттелінген. Мұндай үлкен де құнды еңбекпен қатар тұрарлық дүние ХХ ғасырға дейін туа қойған жоқ. Қандай ірі ойшыл немесе суреткер болмасын олардың бүкіл творчестволық өмірінің символындай болып есептелінетін белгілі туындысы болмақ. Ол-«Музыканың ұлы кітабы».

Ал Конфуций ол — аспан заңдылығына арқа сүйесе, әл — Фараби Иллаһи ілімді негізге алып, кемелдік жолы ретінде имани жолды ұсынады. Әл — Фарабидің ізгі қала жөніндегі идеяларын кейіннен ибн Синаның, ибн Халдунның және ибн Роштың еңбектерінде дамытылды.

Әдебиет:

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Том 4. — Москва 1983. — Поэтика. — с. 645.
2. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. — А., 1975. — 357 б.
3. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. — А., 1975. 3 б.
4. Лэртский Д. О жизни учениях и изречениях знаменитых философов. — М., 1979. — с. 63.
5. Есенов Ш. Қазақстан ғылымы және ғылымдары. — А, 1969.
6. Переломов Л. С.. Кун Фу-цзы. Лунь Юй. — М., 1998. — с. 140–174.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ УНИВЕРСИТЕТЕ «БОЛАШАК»

Реализуя инициативы Главы государства Н.А. Назарбаева, университет «Болашак», имеющий 20-летний опыт подготовки кадров в области образования, бизнеса, инженерии, сельского хозяйства и других специальностей, стремится к удовлетворению потребностей работодателей в специалистах, обладающих логическим мышлением, способных адаптироваться к изменяющимся условиям мирового рынка в условиях глобализации. Прием в Университет осуществляется по государственным образовательным грантам и на договорной основе. Подготовка специалистов осуществляется по 42 специальностям бакалавриата и 6 специальностям магистратуры. Университет включает 3 факультета, 10 кафедр, 2 колледжа.

Как учебное заведение Университет видит свою миссию не только в передаче имеющихся знаний, но и наработке новых знаний на основе достижений науки. При таком подходе в научный поиск вовлечены не только преподаватели, но и большинство студентов, а также магистранты университета. Сегодня Университет «Болашак» является исследовательским университетом инновационного типа.

Университетом проводится работа по созданию и внедрению совместных образовательных программ с зарубежными вузами. Так, с целью творческого сотрудничества университет подписал договора о сотрудничестве с Аэрокосмическим институтом, институтом Аэронавигации Национального авиационного университета Украины, Федеральным государственным бюджетным образовательным учреждением высшего профессионального образования «Московским государственным университетом экономики, статистики и информатики (МЭСИ)», университетом Экономики и предпринимательства (Кыргызстан), научно-издательским центром «Социосфера» (Чехия), издательством «Молодой ученый» (Россия) и т.д. В договорах рассматриваются конкретные мероприятия по развитию сотрудничества в области учебно-методической и научно-исследовательской деятельности; повышению квалификации и организации стажировок профессорско-преподавательского состава; а также по реализации совместных образовательных программ бакалавриата и магистратуры.

Увеличивается количество зарубежных публикаций ППС, в том числе в научных изданиях с высоким импакт-фактором базы Томсон Рейтер. За 2013 год за рубежом опубликовано свыше 68, за 2014 около 80 научных статей ППС университета. Основные результаты исследования опубликовались в России, Чехии, Польше, Болгарии, Германии, США, Пакистане, Южной Кореи, Испании, а также в рецензируемых журналах, которые имеют SJR (Scopus, Elsevier и т.д.).

INFORMATION ABOUT «BOLASHAK» UNIVERSITY

Realizing initiatives of the Head of state N. A. Nazarbayev, the «Bolashak» University having 20 years' experience of training in the field of education, business, engineering, agriculture and other specialties for Kyzylorda area, achieves for satisfaction of needs of employees in the experts of possessing logical thinking, capable to adapt for changing conditions of the world market in the conditions of globalization. The university train 42 specialties of a bachelor degree, 6 specialties of a master. It includes 3 faculties, 10 departments and 2 colleges.

The university predict its mission not just having the knowledge as an institution, but also having the new achievements in sciences. In research not only the teachers are involved, but also students and masters of university. As a result, today «Bolashak» University is one of the innovation types of research work.

The presence of the international joint educational programs by university is conducted work on creation and introducing the joint educational programs with foreign high schools. For example, university has signed the agreement on cooperation with Aerospace institute and institute to Aeronavigations National aircraft university of the Ukraine, has signed the agreement on strategic partnership with Federal state budgetary educational institution of the high vocational training «Moscow state university of the economy, statistics and informatics (MESI)» and Erevan branch of the federal state budgetary educational institution of the high vocational training «Moscow state university of the economy, statistics and informatics (MESI)», one more agreement is signed in this year about cooperation between university «Bolashak» and university of the Economy and enterprise (Kyrgyzstan), with press «Young scientist» (Russia). Permanent cooperation is provided in agreement between university in the field of scholastic-methodical, research and cultural activity; in increasing of the qualifications and organizations of the periods of trial professorial-teaching composition; in realization of the joint educational programs bachelors and the masters.

The quantity of foreign press of teaching staff is improving. 68 articles of teaching staff are published in foreign countries like Russia, Czechia, Poland, Bulgaria, Germany, Pakistan, the South Korea, Spain in 2013 year and in 2014 year about 80 articles.

There are many articles which are published in reviewed journals like SJR (Scopus, Elsevier etc). The results of scientific research work of professor-training staff is actively being developed and implemented in the educational process.

Молодой ученый

Ежемесячный научный журнал

№ 1.1 (81.1) / 2015

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Ахметова Г. Д.

Члены редакционной коллегии:

Ахметова М. Н.
Иванова Ю. В.
Каленский А. В.
Лактионов К. С.
Сараева Н. М.
Авдеюк О. А.
Алиева Т. И.
Ахметова В. В.
Брезгин В. С.
Данилов О. Е.
Дёмин А. В.
Дядюн К. В.
Желнова К. В.
Жуйкова Т. П.
Игнатова М. А.
Коварда В. В.
Комогорцев М. Г.
Котляров А. В.
Кузьмина В. М.
Кучерявенко С. А.
Лескова Е. В.
Макеева И. А.
Матроскина Т. В.
Мусаева У. А.
Насимов М. О.
Прончев Г. Б.
Семахин А. М.
Сенюшкин Н. С.
Ткаченко И. Г.
Яхина А. С.

Ответственные редакторы:

Кайнова Г. А., Осянина Е. И.

Международный редакционный совет:

Айрян З. Г. (Армения)
Арошидзе П. Л. (Грузия)
Атаев З. В. (Россия)
Борисов В. В. (Украина)
Велковска Г. Ц. (Болгария)
Гайич Т. (Сербия)
Данатаров А. (Туркменистан)
Данилов А. М. (Россия)
Досманбетова З. Р. (Казахстан)
Ешиев А. М. (Кыргызстан)
Игисинов Н. С. (Казахстан)
Кадыров К. Б. (Узбекистан)
Кайгородов И. Б. (Бразилия)
Каленский А. В. (Россия)
Козырева О. А. (Россия)
Лю Цзюань (Китай)
Малес Л. В. (Украина)
Нагервадзе М. А. (Грузия)
Прокопьев Н. Я. (Россия)
Прокофьева М. А. (Казахстан)
Ребезов М. Б. (Россия)
Сорока Ю. Г. (Украина)
Узаков Г. Н. (Узбекистан)
Хоналиев Н. Х. (Таджикистан)
Хоссейни А. (Иран)
Шарипов А. К. (Казахстан)

Художник: Шишков Е. А.

Верстка: Бурьянов П. Я.

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются.

За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Материалы публикуются в авторской редакции.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231.

E-mail: info@moluch.ru

<http://www.moluch.ru/>

Учредитель и издатель:

ООО «Издательство Молодой ученый»

ISSN 2072-0297

Тираж 1000 экз.

Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», г. Казань, ул. Академика Арбузова, д. 4